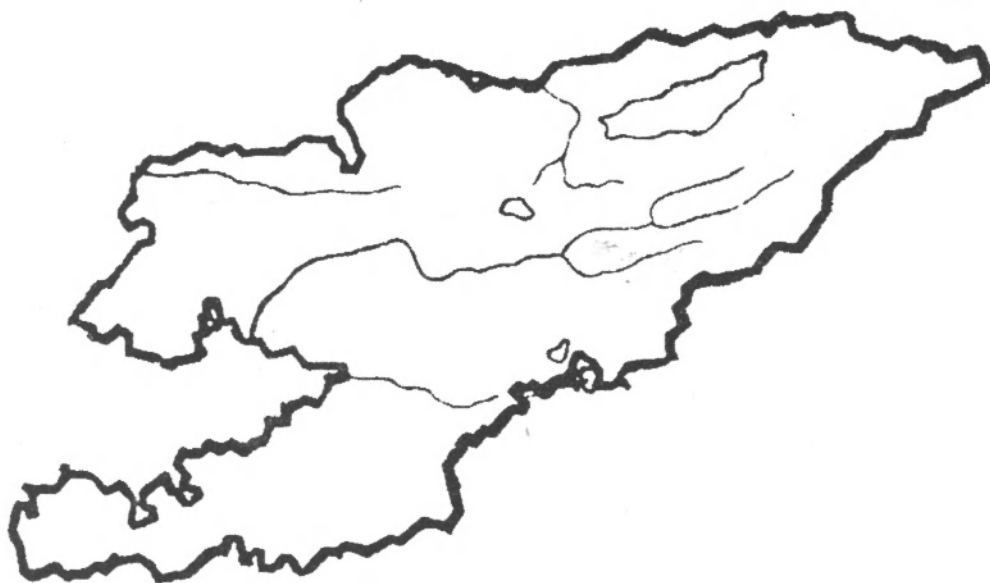

ISSN 1694-5700

КЫРГЫЗСТАН

тарыхынын маселелери

ВОПРОСЫ

истории Кыргызстана

3

2011

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ**

ТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАС ИНСТИТУТУ

**КЫРГЫЗСТАН
ТАРЫХЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ**

илимий журнал

жылына 4 жолу кыргыз жана орус тилдеринде чыгат,
рецензиялануучу басылмалардын тизмесине кирет

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

**ВОПРОСЫ
ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА**

научный журнал

выходит 4 раза в год на кыргызском и русском языках,
входит в перечень ведущих рецензируемых изданий

№ 3 (23)

БИШКЕК — 2011

Жарыяланган материалдар КР УИА Тарых жана маданий мурас институтунун, ошондой эле журналдын редакциясынын көз караштарын сөзсүз түрдө чагылдырат дегенге болбойт.

Публикуемые материалы не обязательно отражают точку зрения Института истории и культурного наследия НАН КР, а также редакции журнала.

2006-жылдан бери чыгат
Выходит с 2006 года

РЕДАКЦИЈАЛЫК КОЛЛЕГИЈА

Башкы редактор
А. Джуманалиев

А. А. Асанканов, Т. И. Асанов, Т. Д. Джуманалиев, Дж. Дж. Джунушалиев, А. З. Жапаров, К. К. Каракеев, О. К. Каратаев (башкы редактордун орунбасары), А. Э. Кубатова (жооптуу катчы), З. К. Курманов, Э. Ж. Маанаев, Т. Т. Машрапов, Т. Н. Өмүрбеков, А. С. Ормушев, Ө. Ж. Осмонов, В. М. Плоских, Д. Б. Сапаралиев, Т. И. Старусева (башкы редактордун орунбасары), К. Ш. Табалдиев, К. И. Ташбаева.

ЭЛ АРАЛЫК РЕДАКЦИЈАЛЫК КЕҢЕШ МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

М. Х. Абусейитова (Казахстан), Р. Дор (Франция), Макелек Өмүрбай уулу (Кытай), В. Фурньо (Франция), А. А. Улунян (Россия)

МАЗМУНУ СОДЕРЖАНИЕ

КЫРГЫЗСТАН XIX–XXI кк. КЫРГЫЗСТАН В XIX–XXI вв.

<i>Асанбеков К.</i> Карга-аке (1718–1828) (исторический очерк)	5
<i>Болпонова А.</i> Процесс оседания кыргызов в конце XIX – начале XX вв.	9
<i>Жумалиева В.</i> Жусуп Абдрахманов 1916-жылкы көтөрүлүш жөнүндө	18
<i>Токомбаев А.</i> Беловодский мятеж 1918 года как реакция на попытку насильственной трансформации бытового уклада жителей Семиречья	23
<i>Тагаев М.</i> Кыргызстандын айыл чарбасы биринчи беш жылдыкта (пландар жана жыйынтыктар)	27
<i>Ормушев А. С.</i> Кыргыз Республикасынын араб мамлекеттери менен түзүлгөн саясий, экономикалык жана маданий мамилелери... ..	35
<i>Бегалиева А. С.</i> Из опыта научного туризма в России и перспективы его развития в Кыргызстане	46
<i>Новикова Е. А.</i> Интеллигенция и власть суверенного Кыргызстана: диалог или оппозиция?	53

БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН ТАРЫХЫНАН ИЗ ИСТОРИИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

<i>Йетер А.</i> 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн изилдениш тарыхы	58
<i>Токомбай К.</i> Кытай кыргыздарынын бүгүнкү коомдук-экономикалык жана социалдык абалы	65
<i>Абдурахманова Р. А.</i> Критерии эффективности развития кредитной системы в Казахстане	75

ДИН ТАРЫХЫНАН ИЗ ИСТОРИИ РЕЛИГИИ

<i>Абдыразаков А.</i> Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жана ислам дини	80
<i>Шеров Ш. Б.</i> Диний билим берүүнүн тарыхый-руханий негиздери	86

МАДАНИЯТ ТАРЫХЫНАН ИЗ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ

<i>Ногойбаева Ч.</i> Вопросы идентичности в истории изобразительного искусства Кыргызстана конца XX–начала XXI вв.	94
---	----

<i>Кубатова А.</i> Жазгыч акын Тоголок Молдо – жаңычыл агартуучу ...	100
<i>Старусева Т. И.</i> Изобразительное искусство Кыргызстана в 1991–2005 гг. (проблемы, перспективы)	105
<i>Сыдыкова Л. А.</i> Народные акыны Казахстана и Кыргызстана	114

**АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ЭТНИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР
АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ЭТНИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ**

<i>Кайыпов С. Т.</i> Чай жана памир кыргыздарынын тамак-аш системасы	125
<i>Турдумамбетов А. Ш.</i> Кыргыз элинин жоокердик жазалоо ыкмалары жана кийим-кечектерине кыскача обзор	137
<i>Айталиев Р.</i> Кыргыздардагы ит агытып, куш салуу жана аңчылык өнөрү	141
<i>Камбарова Т. У.</i> Этнополитика и этнополитический процесс советского периода	148

ПУБЛИКАЦИИ И РЕЦЕНЗИИ

<i>Токомбаев А.</i> Повесть о «кыргызском Пугачеве»	153
---	-----

**КЫРГЫЗСТАН XIX–XXI КК.
КЫРГЫЗСТАН В XIX–XXI ВВ.**

К. Асанбеков

Карга-аке (1718–1828)

(Исторический очерк)

У каждого народа рождаются великие мыслители, мастера художественного слова, которые олицетворяют его лучшие качества, воплощают в себе все то самое высокое, что есть в народе. Их творчество, независимо от того, когда они жили – или в древние времена, средневековые, или же на заре новой эпохи, – никогда не теряют своей ценности, всегда созвучно современности. Их называют акынами – народными певцами в буквальном смысле этого слова. Известны имена более 60 кыргызских акынов, проживавших в XVIII–XIX вв., творчество которых, не будучи записанным, бытует в народе в изустной форме. Ныне предпринимаются первые попытки собирания этого наследия, их осмысления и определения их роли для современности. В советское время их творчество не отвечало требованиям духа и букве классово-идеологии.

Память народная донесла до нас имена и таких мастеров художественного слова, которых народ с почтением и уважением называет словом «аке». Такого почетного звания в Иссыккульской долине были удостоены семь человек: Карга-аке (1718–1828), Мойт-аке (1750–1845), Сарт-аке (1775–1865), Тилекмат-аке (1799–1863), Садыр-аке (1821–1905), Карач-аке (1837–1914), Кыдыр-аке (1843–1926). Они также были импровизаторами – поэтами, хранителями, исполнителями и творцами народной мудрости. О них говорят, что они были выразителями народной мечты, социальной справедливости, что их поэзия была крылатой. Они были плоть от плоти, кровь от крови и дух от духа народными, отразившими судьбу народа.

Самым старшим, удостоенным почетного звания «аке» был Карга-аке (1718–1828), которому принадлежит особое место. В течение 70 лет он был бессменным народным бием – судьей, доказательство того, какое доверие оказывал ему народ. Звание «аке» было присвоено ему посмертно. В народе бытует изречение: «Калысты Каргадан тап» («Ищи справедливости у Карга»). Изречение дошло до нас, возникнув два века тому назад, что свидетельствует о великом уважении народа к этой личности.

Народная память сохранила сказанное в двух строках изречение, имеющее свою историю возникновения. А дело было так. Карга со своим братом Байкиши пасли табун вместе с пятью троюродными родичами из рода Сарыкатын. На табун напали угонщики из рода Сарыбагыш из Коч-

корской долины. В стычке умер один из угонщиков. Предстояло платить за него «кун» (плата за убитого человека). Плата определялась большим количеством скота. В качестве третейского судьи выступил казахский бий (судья). Он выслушал жалобы обеих сторон. Самым последним выразил свою жалобу Карга, в выше приведенных двух строках. Поняв суть сказанного слова, судья разделил плату (кун) на семь частей, две из которых должны были платить Карга с братом, но не половину, как того требовали пятеро из рода Сарыкатынов. В высказывании Карга говорилось о всеисии многочисленного рода, берущего верх количеством поднимаемых дубинок, о бессилии малочисленного рода, вынужденного «держат язык за зубами», в котором слышится созвучие со словами И. А. Крылова « У сильного всегда бессильный виноват».

Особой популярностью пользуется в народе «Благословение Карга», дошедшее до нас, передаваясь из уст в уста. Оно сохранилось, будучи записанным в 1946 году учителем Супатаевым Апышем из уст праправнука Карга-аке, 70-летнего в то время старца Шадыбека. Здесь значима каждая строка. Следуя принципу Цицерона, что «следует переводить не слова, а мысли, не буквы, но смысл, в соответствии с условиями и духом своего языка»¹, сделаем комментарий, близкий подстрочнику. Здесь говорится о том, какие неисчислимы бедствия приносит война, нарушив мечту народа о счастливой жизни. При наступлении врага наступает хаос: цель, мечта, любовь — все предается забвению. Однако торжество врага не вечно и враг будет побежден. Сам Карга-аке был свидетелем поражений калмыков (жунгаров), родовых междоусобиц. Упоминается о бедствиях смертоносной эпидемии чумы, разразившейся в XVIII веке в Киргизии. Звучит как наставление-предостережение — не терять мужество и волю при жизненных испытаниях. Призыв быть стойким.

В нем также говорится об обязанностях человека перед людьми: помогать нищим, сиротам, вдовам. Делается вывод: «лучше не быть человеку, не умеющему сеять добро». Эти слова напечатаны в юбилейном календаре в честь «Тилекмат-аке 200».

О том, каким великим приобретением во взаимоотношениях людей является дружба и согласие, говорит такая строка: «Лучшее знаменны — дружба. Она должна быть начертана на знамени». Карга-аке говорит о той дружбе, которая золотыми буквами должна быть написана на знамени независимости и демократии, по которому неуклонно идет народ Кыргызстана. Слова Карга-аке были поистине пророческими как завещание потомкам.

Карга-аке выразил свою неизбежную мечту о счастливой мирной жизни своего народа в предсмертных словах, когда 110-летний старец попросил вынести его из дома, чтобы в последний раз взглянуть на родное озеро Иссык-Куль. Обращая свой взор к озеру, он произнес: «Пусть народ мой не лишится родного озера».

На 280-й годовщине Карга-аке и открытии ему памятника, академик Хусаин Карасаев сказал: «Карга-аке защитит не памятник, а его нетленные слова. «Благословение» Карга-аке — это философская притча, определяющая его мироведение, выраженное словами, как крупницы золота. Взоры мыслителя обращены к настоящему и будущему, как завещание потомкам».

Имя Карга-аке как исторической личности упоминается в архивных материалах, в исторической науке, в частных исследованиях². В течение 70 лет он был бессменным народным вожаком, судьей-бием.

За свою долгую жизнь Карга-аке сталкивался с притязаниями китайских властей на кыргызские земли, испытал притеснение Кокандского ханства, угрозы со стороны казахского Абылай-хана, пережил бесконечные внутренние родовые распри. В такие трудные дни Карга-аке выдвигает судьбоносную идею для всего кыргызского народа — найти верного защитника в лице российского императора³.

В 1823 году на Иссык-Куле состоялась большая сходка, на которую съехались влиятельные люди всей округи. Карга-аке, будучи в преклонном возрасте, произнес свою творческую речь как завет всему последующему поколению. Во-первых, он призвал прекратить межродовые распри; во-вторых, внес предложение ликвидировать управление многочисленных биев-судей и передать всю власть в руки одного человека, дав ему титул султана. Достойным на эту должность Карга-аке посчитал Боронбая — сына Менмурата. И к Боронбаю он обратился с такими словами: Боронбай, «глупый сын считает себя младенцем в 50 лет, а умный сын в 20 лет становится во главе народа» (Это выражение стало крылатым). Тебе исполнилось 40 лет. Не пора ли тебе стать народным вожаком. Народ поддержал это предложение. Карга-аке поручил Боронбаю довести дело до конца — ускорить добровольное вхождение народа Иссык-Куля в состав России.

По предложению Карга-аке была отправлена делегацию к губернатору в г. Омск с просьбой передать обращение жителей Прииссыккуля к российскому императору о принятии их в состав России. В числе послов упоминается и имя Карга-аке⁴.

Послы возвратились из Омска в сопровождении 120 солдат под командованием хорунжего Нюхалова. В дневниковых записях полкового лекаря Зибберштейна рассказывается о том, с какой радостью встретил народ послы и сопровождавших их русских солдат. Встречали их с хлебом, солью, стремились оказать всяческую помощь, проявляли внимание и заботу. Зибберштейн подробно описывает сходку, при стечении огромного количества людей, на берегу реки Жергалан. Было принято окончательное решение о принятии иссыккульцами российского подданства.

1844. На основе письма Боронбая Менмуратова, адресованного российскому императору, министр иностранных дел К.В. Несельрод дает указание генерал-губернатору Западной Сибири П.Д. Горчакову взять под свою защиту кыргызов Прииссыккуля⁵.

1845. Чиновник Омской госадминистрации Файзулла Ногаев прибывает на Иссык-Куль с особым поручением. Получив подробные сведения от Ф. Ногаева о могуществе России, Боронбай подтверждает твердость решения народа о воссоединении с ней.

1848. Генерал-губернатор Западной Сибири П.Д. Горчаков, в донесении министру иностранных дел России К.В. Несельроду, сообщает об образовании Иссык-Кульской волости⁶. Просьба Боронбая Менмуратова была удовлетворена.

1849. Китайское правительство посылает на Иссык-Куль отряд с ценными подарками, предназначенными для Боронбая и других родовых правителей с целью привлечения их на свою сторону. Боронбай отверг такое предложение, оставаясь верным завещанию старца Карга-аке о том, что только под крылом России кыргызский народ приобретет свою безопасность⁷.

1850. В сентябре генерал-губернатор П.Д. Горчаков, в письме к директору Департамента России по связям со странами Азии Т. Сеняеву, отмечает о продолжении, ускорении и усилении связей с кыргызами⁸.

1853. Боронбай Менмуратов отправляет своих представителей во главе с Качыбеком – сына Шералы – к генерал-губернатору Западной Сибири Гасфорду с поручением принять присягу о вхождении народа Прииссыккуля в состав России.

1854. 12 января российский император Николай I подписывает решение о принятии кыргызов-бугинцев Прииссыккуля в состав России с выполнением ими обязательств из 14 пунктов.

1854. 28 декабря, по указу №69 военного министра России, Боронбаю Менмуратову был присвоен чин подполковника российской армии.

1855. 17 января полностью сбылась мечта Боронбая Менмуратова, которой он посвятил 32 года неустанной работы, чтобы выполнить завещание старца-наставника Карга-аке.

Качыбек – сын Шералы – от имени кыргызов-бугинцев, свидетельствует священной книгой «Коран» и принимает присягу в г. Омске о выполнении всех обязательств, предусмотренных в решении российского императора⁹.

На этой церемонии присутствовали казахские султаны, переводчик Ф.Ногаев. Пристав Верхнего жуза казахов Хаментовский делает предупреждение казахскому правителю Тезек-Төре о прекращении всяческих притеснений и угона скота у исыккульцев. К весне обещал прислать крупный отряд военных для усмирения родовых распрей. К этому времени род Сарбагышей успел учинить повторный разбой исыккульцев.

1 декабря 1855 года Хаментовский обращается с письмом к правителю рода Сарбагышей Уметалы Ормонову:

«До сих пор много промято крови. Еще раз с вашей стороны поступков против бугу, вынуждает меня заступиться за них и тогда Сарбагыша дорого поплатятся. Прекратите эту войну»¹⁰.

Добровольное вхождение бугинцев Прииссыккуля в состав России было поворотным событием для всего кыргызского народа. Принятие российского подданства народами Чуйской, Нарынской, Таласской областей произошло до 1865 года; полное – в южных окраинах Кыргызстана – относится к 1876 году. Воссоединение с Россией спасло кыргызский народ от угрозы китайских захватчиков, от бесконечных казахских набегов, от притеснений кокандского ханства и его полной ликвидации, от многочисленных родовых распрей внутри страны.

Так осуществилась великая мечта старца-провидца Карга-аке: «Не упадет тот, кому есть на кого опереться».

ПРИМЕЧАНИЯ:

¹ Цицерон, Марк Тулий. Избранное сочинение. – М., 1975. – С. 271.

² Кыргызстан – Россия. ГАОО РФ, оп. 1, д.419, лл. 93–103.

³ Кыргызстан – Россия. – Бишкек, 1998. – С. 103.

⁴ Архив ГАОО, РФ, оп. 1, д. 419, лл. 93–103.

⁵ СГА РУЗ, фи 105, оп. 1 д. 5., л. 43-46 копия. – Б., 1998. – К-Н-Ря. – С. 123.

⁶ АВПРИ ФСР. Главный архив 1-7, оп 6, д 1. л-10. Подлинник. Кыргызстан – Россия. – Б., 1998. – С. 129.

⁷ Под крылом Российского орла // Комсомольская правда. – 2003. – 30 августа.

⁸ АВПРИ фонд СПб, оп 6, д 1. л 24. Подлинник. – Б. 1998. «Кыргызстан – Россия». – С. 142.

⁹ Там же, л 67–68. Подлинник; Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. – М.: Изд-во Социально-экономическая литература., 1959. – С. 409-410.

¹⁰ СГА РК, ф. 3, оп 1, д 348, лл. 73-74 – доверенная копия Кыргызстан – Россия. – Б., 1998. – С. 189-190.

Процесс оседания кыргызов в конце XIX – начале XX вв.

Процесс присоединения кыргызов к России ознаменовалось масштабными позитивными изменениями в политическом, социально-экономическом и культурном аспекте. Кыргызы стали адаптироваться к жизни в условиях централизованной государственности и законности. Но административные мероприятия царизма имели свои последствия: они нанесли первый и довольно ощутимый удар по кыргызскому традиционному общественному строю и отношениям, основанных на принципах трайбализма.

В своем сообщении, мы попытаемся проанализировать вопросы, связанные с возникновением кочевого образа жизни у кыргызов-номадов. Оценим роль коллективной связи традиционного кочевого общества кыргызов в процессе их оседания в к. XIX – нач. XX вв. Докажем, что кочевое хозяйство и патриархально-родовое общество кыргызов были взаимно обусловлены, способствовали ее адаптации к административным мероприятиям царизма.

Возникновение кочевничества было крупным этапом в разделении труда, что имело значительные социально-экономические, политические и культурные последствия. Это была особая самостоятельная деятельность, при котором средства к существованию добывались главным образом экстенсивным скотоводством.

Так, наиболее существенными причинами перехода к кочеванию, по мнению ведущих специалистов кочевого общества, были: во-первых, рост поголовья скота и накопление опыта, более прогрессивного в тех условиях, подвижного скотоводства¹; во-вторых, обусловлены природными изменениями в среде, периодическими ландшафтными изменениями, (продолжительная сильная засуха), а также вследствие хозяйственной деятельности человека, что привело к вынужденному ограничению пастбищ и их разрушению, в результате чего возникли районы, где в прошлом оседлые земледельцы-скотоводы были вынуждены переходить к кочеванию.² Наконец, в-третьих, высказывается мнение, что переход к кочеванию был результатом перенаселения, вследствие которого отдельные роды со скотоводческим уклоном комплексного хозяйства начали кочевой образ жизни, втянув в этот процесс и часть соседних охотничьих племен.³ Нет единства мнений и по вопросу о длительности перехода к пастушескому номадизму.

Согласно мнению известного исследователя кочевого общества XX в. Г.Маркова, переход к кочевничеству произошел «на рубеже эпох бронзы и раннего железа», первоначально в «критических зонах», где вести мотыжное земледелие стало особенно трудно.⁴ Рассматриваемый этап получил в литературе название периодам «ранних кочевников». Возникла необходимость в новых дополнительных средствах к существованию: в специфических условиях пустынных степей и предгорий выход в то время был только в дальнейшем развитии экстенсивного скотоводства – кочев-

Болпонова А. Б. – к.и.н., Кафедра истории и методики преподавания ИГУ им. К.Тыныстанова

ничества или миграция. Ярчайшим примером может послужить массовые миграции племен и племенных союзов с востока на запад в IV – III вв. до н.э.⁵

Таким образом, в IV в. до н.э. – в I в. н.э. на обширных степных пространствах Центральной Азии сложившееся раннее скотоводческое хозяйство приобретает кочевой характер.⁶ Переход к кочевому скотоводству происходит постепенно, в зависимости от географических условий в разных районах складывались различные формы скотоводства, которые определяли состав стада и основные виды разводимого скота. На заре кочевого скотоводства, когда кочевники могли использовать большие необжитые территории, собственности на землю не было, даже родовой. На каждом новом месте стоянки пастбища использовались сообща, затем племя уходило на другие стоянки.

Постепенно, в условиях естественного сокращения пастбищного пространства, возникало стремление племен к использованию одних и тех же пастбищ, сначала в течении всего года, а затем по сезонам, но разными родами и группами. Так, в некоторых районах начинала складываться пастбищно-кочевая система, т.е. чередование в использовании пастбищ по сезонам, которая постепенно здесь усложнялась за счет образования промежуточных весенних и осенних пастбищ, определенных для каждого рода, пока последний кочевал на данной территории. Эта была первичная форма родового землепользования, не усложненного какими-либо дополнительными соглашениями между отдельными членами рода или семейными ячейками об эксплуатации пастбища.

Кочевое скотоводческое общество в Кыргызстане также развивалось в направлении к оседлости, к земледелию в удобных для этого районах. Первые земледельческие оазисы возникают в VI – VII вв. при кочевниках тюрках, развиваясь далее в тюркешско-карлукский период. К X – XI вв. на территории Семиречья и в среднем течении Сыр-Дарьи уже сложились крупные города, окруженные земледельческими поселениями.⁷

Кыргызстан, со времени монгольского нашествия, превратился в страну, где преобладающей формой хозяйствования стало кочевое скотоводство, а господствующей формой общественных отношений – патриархально-феодалные. После нашествия монголов в XVI – XVIII вв. оседлые земледельческие оазисы стали возрождаться. В связи с Джунгарским нашествием (в нач. XVIII в.) земледельческое хозяйство приходит в упадок. Патриархально-феодалные отношения в Кыргызстане в основе своей остаются неизменными, а кочевничество – преобладающей формой хозяйства.

Таким образом, уже с первых веков нашей эры намечаются две линии в развитии общественных отношений Кыргызстана: как патриархально-феодалные отношения в кочевых скотоводческих районах на основе собственности на скот; как зарождение земельной общины и феодальной собственности в оседлых земледельческих районах, где основным средством производства была земля.

В доклассовом обществе кочевание регулировалось старейшинами рода, родовым вождем. В условиях классового общества, руководство кочевков перешло к феодалам – политическим руководителям рода (ханам, султанам, баям). Они же решали вопрос о спорных пастбищах.

Непрерывные войны и междоусобицы, столкновения и барымты даже

в XVIII в. приводили к таким передвижениям кочевников, которые делали невозможным использование ежегодно одних и тех же пастбищ. Население Кыргызстана постепенно растет, увеличивается и поголовье скота, которое в условиях экстенсивного кочевого скотоводства по-прежнему требует больших пастбищных пространств. Каждый род мог занять любые пастбища на никем еще не захваченной в этом сезоне земле, чтобы пользоваться ими в течении того времени, какое необходимо для прокормления стада. Постепенно порядок использования пастбищ усложняется.

В конце XVIII – XIX вв. с неодинаковой интенсивностью и несколько разновременно сокращается площадь пастбищ. Это происходит под влиянием сужения пространства кочевания, а также в связи с постепенным переходом к оседлости и земледелию части населения. Отдельные роды используют определенные пастбища. Появляется стремление к обособлению пастбищ с целью ограждения их от использования другими родами, стремление закрепить эти земельные пространства за собой. В этот период происходит становление родовых формы землепользования. Родовое землепользование является в основном захватным, т.к. здесь еще свободно практикуется принцип первого завладения пастбищами.

В начале XIX в. начинается изъятие пастбищных земель для крестьян-переселенцев.⁸ Тот или иной род, отделение, лишившись «кыштоо» (зимнее пастбище, зимовки) или «жайлоо» (летнее пастбище), вынужден был довольствоваться худшими землями, которые считались принадлежавшими другим родам и аулам. Занятие земель, находившихся в пользовании других родов, сопровождалось так называемой «родовой» борьбой.

Ухудшение и истощение используемых пастбищ, увеличение поголовья скота, изменение климатических условий, у отдельных родов способствовало стремлению обособить в свое пользование определенные пастбища, которые в действующих условиях (свободного захвата) всегда могли быть заняты другими. В первую очередь это обособление относилось к зимовкам, т.к., во-первых, зимовки должны были отвечать определенным климатическим условиям; во-вторых, зимой, мелкий скот из-за дальности расстояния не выносил перекочетов; в-третьих, количество зимних пастбищ было меньше, чем, летних.

По мере сужения пастбищных угодий уменьшались размеры стад, количество кочующих совместно хозяйств. Постепенно внутри каждого рода сложились мелкие группы хозяйств, которые совместно проводили зимовку и совершали кочевку. Эти группы были объединены родственной связью, понятием общей принадлежности к роду (уруу), тайфа, атабаласы, но обычно не дальше третьего колена. В такую группу входили и чужеродцы, принявшие покровительство возглавлявшего род бия, старшины. Число объединившихся в группы кочующих совместно хозяйств было различным, определялось количеством имеющегося в хозяйствах скота. В отдельных случаях это могли быть 5-6 хозяйств, в других – 10-12, а чаще до 50 хозяйств, имуществом которых было различным.

Согласно мнению В.Шахматова, эти группы хозяйств, члены которых были объединены между собою родством и соседством и правом совместного владения и пользования одними и теми же пастбищами из сезона в сезон, из года в год, регулируются обычным правом, и явились пастбищно-кочевой общиной.⁹

Сама специфика кочевого скотоводства, пока оно оставалось преоблада-

ющим занятием населения, сложила общинное землепользование и общинную собственность на землю. Отношение кочевника к земле проявлялась не непосредственно, а через коллектив, т.е. племя, род, общину. Пастбища использовались сообща, именно поэтому собственником земли становится коллектив – община.

Складывание общинного землепользования объяснялась следующими причинами: во-первых, природно-климатические изменения способствовали и вынуждали перегонять скот на другие пастбища. Наличие собственности на землю сделало бы в этих случаях невозможным свободный перегон скота, а следовательно, привело бы его к гибели; во-вторых, при использовании частного владения в землепользовании, привело бы к разрушению установившейся системы передвижения до полного его прекращения. Действительно, когда в к. XIX в. в Кыргызстане возникли крестьянские поселения, города и особенно оседлость населения, это привело к многочисленным затруднениям в кочевании. Кочевники были вынуждены или бросать места кочевок, или переходить к новым формам хозяйства – к полuosедлому скотоводству и земледелию, частичной оседлости. В-третьих, ограниченность территории выпаса скота напрямую была связана с увеличением поголовья скота: количество скота в стаде не должно было превышать уровня, определяемого размерами его пастбищных владений.

Таким образом, переход пастбищ в собственность отдельных семей и лиц противоречил самому характеру производства, т.к. воспроизводство стада и производство в целом тормозилось.

Согласно историческим фактам, крупная земельная собственность не является неизбежным атрибутом и условием феодализма. Надо учесть, что сама по себе земля не является социальной категорией, а становится ею в процессе производства. На Востоке во многих странах не было крупной феодальной земельной собственности – собственником земли выступало государство, владельцем ее – община. Так, в переписке К.Маркса и Ф. Энгельса от 2 июня 1853 г. можно узнать, что «в основе всех восточных порядков ... лежит отсутствие частной собственности на землю», а также климатические условия, особенность ареала проживания, которая «тянется от Сахары через Аравию, Персию, Индию и Татарию вплоть до самых высоких азиатских горных массивов».¹⁰

На основании русских официальных источников XIX в. можно считать, что в среднем пастбищно-кочевая община состояла в первой половине XIX в. из 40-50 хозяйств, в дальнейшем она мельчает и к нач. XX в. в ее состав входят 20-30 хозяйств, а в отдельных районах и меньше. Все семьи, которые составляли эти хозяйства, состояли в большинстве случаев между собой в отношении близкого и дальнего родства. Иногда такое родство являлось фиктивным. Для пастбищно-кочевой общины характерно натуральная замкнутость, которая и определяла их устойчивость.

Размер общины определялся количеством скота, а также имущественным состоянием сородичей. Чем меньше было скота в общине, тем она была количественно больше, и чем больше было скота, тем она была меньше. Количественный состав хозяйств общины определялся самой спецификой кочевого скотоводства: крупные стада требовали рассредоточения на пастбищах на большом расстоянии. В суровые климатические годы община увеличивалась. В джутовые зимы, когда скот погибал и требовал-

ся коллективный труд по добыванию корма для спасения хотя бы части скота, аулы сходились вместе.

Социальная принадлежность кочевников, также во многом определяла степень кочевки и занятие пастбищных угодий. К примеру у казахов, как показывают архивные материалы, крупные султаны (ханские потомки) – управители родов, не входили в общину. Они кочевали отдельно, самостоятельными аулами, на земле, которая была в их пользовании, вместе со своими родственниками, тюленгутами и зависимыми от них казахами. Мелкие султаны отдельных кочевий не имели и кочевали вместе с общинниками на общинной земле. Средний хозяин должен иметь 100-200 овец, 20-30 лошадей и 10 голов рогатого скота. Если хозяйство оценивается в 5-9 лошадей, 10-20 овец и пара коров, то такой хозяин должен иметь дополнительный заработок, чтобы «сводить концы с концами».¹¹

Но в конце XIX в., а некоторых районах и раньше, когда общины численно растут, увеличивается поголовье скота, уменьшается количество свободных земель, происходит сужение пастбищных пространств. Для баев возникает опасность реального ограничения их в использовании общинной земли. В этих новых условиях байство первым предпринимает наступление на общинное землепользование. К этому стремились баи нового типа, которые медленно переходили на путь товарного производства. Если бай в течении долгого времени использовал под пастбища один и тот же участок общинной земли, то постепенно для него право пользования превращалось в право частного владения. Но право владения не означало права собственности на эту землю.

Хочется отметить, что в процессе разложения кочевой пастбищной общины, в процессе оседания племен, необходимо учитывать какие формы собственности существовали у ранних кочевников, так как, на наш взгляд, это сыграло существенную роль в процессе седентаризации кочевых племен.

Как известно, собственность порождается определенными общественно-производственными отношениями между людьми, и «собственность означает, следовательно, первоначально не что иное, как отношение человека к его собственным условиям производства...».¹² Поэтому, важнейшим регулятором вопросов собственности у кочевников, а также формы производства, составляющие кочевое хозяйство у ранних кочевников, выступили вместе взятые земля, скот, а также водные источники.¹³ Ученые С.И.Ильясов, Г.Е. Марков и др. утверждали о существовании у них общинной (племенной) собственности на пастбища и общесемейной собственности на скот, отрицали наличие феодализма у кочевых народов. Скот был частной семейной собственностью.

Сторонники концепции о том, что земля является основой возникновения феодализма, переносили черты кочевничества с эпохи «разложения» на более ранние периоды.

Так, кыргызский исследователь С.Ильясов считал, что, «по всей вероятности кочевники-кыргызы пользовались амлячной (амляк – земли, бывшие при ханах государственными – Б.А.) землей сообща, о чем свидетельствует тот факт, что вплоть до XX в. сохранилась общинная форма землепользования».¹⁴ Опираясь на архивные данные, пастбища у киргизов были общинными и использовались сообща, без деления между кочевыми группами. Таким образом, нет оснований говорить о частной соб-

ственности на пастбища среди кыргызов-скотоводов. По мнению К.Усенбаева, верховную собственность кокаандских ханов на землю в Киргизии можно было наблюдать практически только в земледельческой полосе, где сложилась частная собственность на землю. На кочевые земли эта верховная собственность не распространялась.¹⁵ По поводу собственности на пастбища К.Усенбаев пишет: «...пастбища, составлявшие абсолютную большую часть земельных угодий у кочевников и игравшие жизненно важную роль в экстенсивном скотоводческом хозяйстве, находились в общественном пользовании».¹⁶ Что же касается пастбищ, то К. Маркс подчеркивает: «Присваивается и воспроизводится здесь на самом деле только стадо, а не земля».¹⁷

Как показывают материалы, в Кыргызстане существовала пастбищно-кочевая община специфической формы, значительно отличающаяся от общины оседлого крестьянина-земледельца. Земельная крестьянская община, аналогичная российской, начинает складываться в Кыргызстане в к. XIX - нач. XX вв. в связи с оседанием кыргызов и начальным этапом перехода к земледелию.

Официальные документы второй пол. XIX в., в частности «Положение об управлении Туркестанским краем от 2 июня 1886 г.», направленного в целом против «родового начала» у кыргызов, прямо говорится о том, что правила землепользования устанавливаются соответственно «существующему в каждой местности обычаю». По-существу, «Положение» ограничивает образование у кыргызов частной собственности на землю, сохраняется общественное землепользование, что ранее существовало у кыргызов.¹⁸ Очевидно, комиссия разработавшая проект «Положения», учитывала, что в конечном счете кыргызы перейдут от кочевого к оседлому быту, в условиях которого и возникнет частное владение землей.

Возможно, «Положение» не предусматривало каких-либо мероприятий, направленных к образованию частных земельных владений, или частной собственности, так как царское правительство хотело сохранить кочевое скотоводство как источник животноводческого сырья и считало, что всякая другая система землепользования нарушит пастбищно-кочевую систему кыргызов и приведет скотоводство в упадок.

Кроме того, когда разрабатывались эти статьи, как правильно отмечает В.Шахматов, предусматривалось, что «в будущем будет организовано переселение русских крестьян» на территорию Кыргызстана, где «частное землевладение создало бы ряд затруднений при отводе земель для поселенцев».¹⁹

В основу «Степного положения» 1891 г. легло «Временное положение» 1861 г., в которое был внесен ряд изменений и дополнений, касающихся управления, податного обложения и суда. «Степное положение» фактически оставляло без изменений поземельное устройство кыргызов. Как мы видим, «Степное положение» 1891 г. по-прежнему закрепляло существующее общественное землепользование по местному обычному праву (ст.125, 127,128).²⁰

Важнейшим внутренним фактором, непосредственно влиявшим на экономикку кыргызского аула, была колонизация края, особенно крестьянская колонизация – переселение русских крестьян в Кыргызстан в конце XIX – XX вв. Оно сыграло роль своеобразного ускорителя социально-экономических сдвигов в кочевом обществе в указанный период.

До реформы 1861 г. свободного переселения крестьян из России на Восток почти не было. Переселялись в год не более 2 тыс. человек государственных крестьян в основном в Тобольскую и Томскую губернии.²¹

Развитию переселенческой политики способствовал в дореформенный период указ Сперанского (1822 г.), которым разрешалось казенным крестьянам всех губерний переселяться в Сибирь. Переселение государственных крестьян усилилось только через 20 лет после издания этого указа. В 40-е г. XIX в. Министерством государственных имуществ, которое ведало переселением крестьян, было начато переселение крестьян в Сибирь, однако результаты его были весьма незначительными.

Первое время начиналось заселение Сырдарьинской линии, затем Семиречья. В форпосты Сырдарьинской линии было переселено несколько семей русских государственных крестьян. После постройки укрепления Верного в Семиречье сюда было переселено, одновременно с казаками, 200 семей крестьян из Сибири.

Крестьянская колонизация Кыргызстана значительно усилилась после отмены крепостного права в 1861 г. Русский крестьянин был освобожден не только от помещика, но и от земли. Безземелье, пауперизация крестьянства – все это толкало его на поиски новых земель. Восток же привлекал к себе безграничностью своих земельных просторов.

В ходе поземельно-податной реформы в Фергане большинство волостей землеустраивалось на оседлых началах и к 90-м годам XIX в. на юге возникли вполне оседлые поселения – «кыштаки». Что касается северной части Кыргызстана, бывшей объектом активной колонизации, где природно-климатические условия близки к российским, то здесь даже не планировались подобные мероприятия. В 90-х годах XIX века – нач. XX вв. беднейшая часть населения почти всех волостей Кыргызстана, не охваченных землеустройством, изъявила желание перейти на оседлость. Число прошений о переходе на оседлость было довольно большим, однако они не носили массового характера.²² Возможно, здесь сказывались традиции трайбализма. Родовые авторитеты активно препятствовали переходу сородичей к оседлости, которая грозила нарушением традиционного образа жизни кыргызов, а значит – уменьшением их власти и авторитета. В 1898 г. в Чуйской долине 33 хозяйства Талкановской волости образовали первое поселение Таш-Тюбе. К началу 1915 г. было уже 10 оседлых кыргызских волостей и в них имелось 67 селений с 8267 дворами. В Пржевальском уезде было образовано 5 кыргызских селений, причисленных к русским волостям.²³

Переселенческое движение продолжилось в 1906–1914 гг., т.е. после революции 1905 г. и столыпинской реформы 1906 г. Во-первых, ввиду того, что одним из требований кулаков в осуществлении революции 1905 г. было увеличение их земель, переселение государственных крестьян на Восток, что во многом решало их требования. Размеры земель кулаков были увеличены не за счет помещичьих земель, а за счет общественных крестьянских земель. К тому же, в тот период царизму нужно было укрепить позиции кулака, сделать его опорой царизма в деревне. Использовались природные и людские ресурсы в целях укрепления величия империи. Во-вторых, царское самодержавие, таким образом пыталось разрядить революционную ситуацию в деревне, в основе которого лежал вопрос о земле, как верно заметил В.Ленин, «притупить и обезвредить аграрный вопрос».²⁴

Одновременно с изменениями в формах хозяйства происходит разложение пастбищно-кочевой общины, скотоводческого хозяйства кыргызов, складывается частное землепользование и землевладение. Разложение пастбищно-кочевой общины проходило прежде всего через обособление отдельных участков общинной земли в частное пользование. Сначала происходил захват зимовых пастбищ. Так как внутреннее устройство общества было родовое, то захват производился родом, группой сородичей и обычно именно тех мест, на котором они зимовали.

Таким образом, у кыргызов вырисовывается некоторая эволюция отношения к земле. В древности – присутствовало неограниченное и беспорядочное землепользование на свободных от других коллективов землях. При родовом обществе – распространилось совместное использование, при захватном землепользовании внутри родов, где в результате перешли к общинному землепользованию и землевладению. В дальнейшем, в процессе разложения общинного землепользования – через частное пользование и владение пастбищами, к частной собственности отдельных лиц на пастбища.

Напомним, что социально-экономические изменения, происходившие после присоединения Кыргызстана к России, способствовали созданию условий преодоления трайбализма – *оседлости*. Поэтому, необходимо отметить, что процесс оседания кыргызов тормозился многими фактами: уровнем трайбалистского сознания, противодействием феодалов, а также бюрократизмом и волокитой колониальных властей; нежеланием наделять кыргызов их исконными землями, которыми наделялись переселенцы из России.

При введении в областях «Временных положений» основания землепользования у кочевников не были изменены, только вместо рода заняла волость, и решение поземельных вопросов в волости стало принадлежать общественному управлению. Политика царской власти в земельном вопросе была направлена на сохранение прежних форм общины и общинного землепользования, против образования частной собственности на землю в Кыргызстане. В этом нашла свое проявление реакционная установка дворянско-помещичьего правительства России по отношению к крестьянству, в том числе и к кыргызскому скотоводческому крестьянству. Царизм, проводя такую политику, тормозил проникновение капитализма в сельское хозяйство Кыргызстана, консервировал патриархально-феодалские отношения в ауле.

Кочевое скотоводство всегда было связано с патриархально-родовым бытом. Они взаимно обуславливали друг друга. Царские власти после присоединения кыргызских племен к России, предприняли попытку перевести кочевое население на оседлость, но не добились в этом существенных результатов. В Российской империи фактически в центрально-азиатских землях было косвенное управление, не затрагивающее принципы ведения хозяйства. Все попытки царского правительства реформировать традиционную систему управления, форму общины и общинного землепользования в дореволюционный период оказались малопродуктивными, т.к. традиционная родоплеменная организация кыргызов довольно успешно адаптировала эти новации. Следует отметить, что Российская империя, в отличие от Советов, на протяжении двухсот лет пыталась взять кочевников под свой контроль постепенно: не было насильственного оседания, не отнимали скот.

ПРИМЕЧАНИЯ:

- ¹ Шахматов В. Ф. Казахская пастбищно-кочевая община. (Вопросы образования, эволюции и разложения). – Алма-Ата, 1964. – С. 22.
- ² Марков Г.Е. Кочевники Азии (Структура хозяйства и общественной организации). – М., 1976. – С. 278.
- ³ Вайнштейн С.И. Мир кочевников центра Азии. – М.: Наука, 1991. – С. 288.
- ⁴ Марков Г.Е. Указ. раб. – С. 278-280.
- ⁵ Маркс К. и Энгельс Ф. Вынужденная эмиграция. – Соч. – Т. 9. – С. 278.
- ⁶ Шахматов В. Ф. Указ. работа. – С. 19.
- ⁷ Шахматов В. Там же. – С. 26.
- ⁸ Шахматов В. Там же. – С. 40.
- ⁹ Шахматов В. Там же. – С. 45, 56 – 58.
- ¹⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Избранные письма. – М., 1948. – С. 74-75.
- ¹¹ Шахматов В. Указ. раб. – С. 71-72.
- ¹² Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. – М., 1940. – С. 24.
- ¹³ Марков Г.Е. Указ. раб. – С. 278 – 314; Ильясов С.И. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX в. – начале XX века. – Фрунзе, 1963. – С. 150 – 155.
- ¹⁴ Ильясов С.И. Указ. Раб. – С. 158.
- ¹⁵ Усепбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства. – Ф., 1961. – С. 89.
- ¹⁶ Усепбаев К. Указ. раб. – С. 89.
- ¹⁷ Маркс К. Формы, предшествующие ... С. 24.
- ¹⁸ Кыргызстан – Россия. История взаимоотношений в составе империи и СССР (вт. пол. XIX в. – 1991 г.): Сб. док. и мат. в двух кн.). – Кн. 1. – Бишкек, 2007. – С. 51.
- ¹⁹ Шахматов В. Ф. Указ. раб. – С. 111.
- ²⁰ Материалы по истории политического строя Казахстана/Со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской социалистической революции/. – Алма-Ата, 1960. – Т. 1. – С. 352 - 379.
- ²¹ Шахматов В. Указ. раб. – С. 118.
- ²² Джунушалиев Дж., Плоских В. Трайбализм и проблемы развития Кыргызстана // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – №3(9). – С. 151.
- ²³ Суверенный Кыргызстан. Проблемы традиций и социальной целостности. – Бишкек: Илим, 1997. – С. 83.
- ²⁴ Ленин В. Полн. собр. соч. – Т. 18. – С. 74.

Жусуп Абдрахманов 1916-жылкы көтөрүлүш жөнүндө

Тарыхтын бир өзгөчөлүгү бар: акыр аягында чындыкты гана жогору баалайт демекчи, кыргыз элинин өткөн тарыхын көп трагедиялуу мезгилдер коштоп, акыркы 1916-жылдагы Россия империялык падыша өкмөтүнүн кыргыз элине жасаган кандуу геноцид саясатынын чыныгы сырларын ушул күнгө чейин тарых тастыктап айтып келет. 1916-жылдагы «кандуу окуяны» талдап, изилдеп билип-үйрөнүү ар бир кыргыз атуулунун адамдык парзы.

1867-жана 1891-жылдардагы «Жобого» ылайык, ири аймакты камтыган Түркстан региону Россия империясынын «мамлекеттик менчиги» деп жарыяланган. Агрардык саясат негизги роль ойноп, анын айланасында ар-тараптуу иш-чаралар жүргөн. Ал иш-чаралардын негизин элди, жерди кандай жол менен, кандай багытта башкаруу, киреше, салык ж.б. жөнүндө атайын комиссиялар иштеп, уюмдар, башкармалык түзүлгөн. Жерди бөлүү иштери менен салыктын жалпы эсебин, келгин орустарды жайгаштыруу, дегеле жалпы канча жер аянты бар экенин билүү үчүн жерди эсептеп, каттоого алышкан.

Сенатор К.К.Палендин Түркстан крайы боюнча отчетунда, Орто Азия ээликтери Россия империясынын карамагына өткөндөн кийин, бул крайды башкаруу доолбору боюнча атайын мыйзамдар иштелип чыгып, областты башкаруу боюнча 1867-жылдын 11-июнундагы убактылуу жобосу, 1886-жылдагы Түркстан жобосу, 1891-жылдагы Талаа жобосунда мыйзамдар империянын кызыкчылыгына ылайык өзгөрүлүп, кошумча киргизилип турганы айтылат. Бул документтер юридикалык жактан бекемделип, кыргыздарга каршы багытталып, аларды табигый укук, эркиндигинен ажыратып, кылымдан мурас болуп келген байлыгы болгон «жерлерин» мыйзамдаштырып тартып алуу максатын көздөгөн.

В.И. Ленин: «Түркстан таза типтеги колония болгон» деп көрсөткөндөй, биринчиден империя үчүн чийки зат булактарынын базасы болуп, Түркстандан экспортко кеткен пахта, жүн, тери, эт – 75% ти түзгөн.¹

Колониялык буржуазия бардык мүмкүнчүлүгүн пайдаланып, «бардык жерге, жада калса кичине сугарыла турган жер таап алып да, ал жерге пахта септик» деп² замандашы жазып калтыргандай, жердин каймагы болгон сугарылган түшүмдүү жерлер кирешелүү пахта аянттарына айланып, жер тарып, дыйканчылык, чөп чабыш, жайыт жерлер бир кыйла эле кыскарган. Көчмөн эл жараксыз, тоолуу, таштак жерлерге сүрүлүп, күндөн-күнгө абалы кыйындаган.

Чыгаан инсан, саясатчы, жетекчи, ойчул, тарыхчы десек да жаңылышпайбыз, Жусуп Абдрахманов 1916-жылдагы көтөрүлүштүн тарыхын терең изилдеп талдап, келечекке теңдешти жок улуу эмгек калтырганы талашсыз. Жусуп Абдрахманов: «Бул көтөрүлүш Орто Азия элдери колониялык көз карандылыкта турган 1916-жылга чейинки алардын турмушунда болгон революциячыл бардык окуялардын ичинен, эң ири революциячыл окуя» деп³, өзү көрсөткөндөй, социалдык-экономикалык тереңде жаткан себептерин, көтөрүлүштүн мүнөзүн, анын кыймылдаткыч күчтөрүн,

Жумалиева В. – КР УИАнын Тарых жана маданий мурас институтунун аспиранты

натыйжаларын гана эмес, ошондой эле бул көтөрүлүштү тарыхый жактан даярдаган социалдык-экономикалык факторлорду да аныктоо, бул менин милдетим болуп саналат – деп белгилейт.

«Уруулук мамиле калдыктарынын өкүм сүрүшү менен материалдык жактан өзүнүн туугандарына, бай, манаптарга көз каранды болгон кыргыз эли чындыгында уят-сыйытсыз эзип турган өз уруу жол башчыларынын кулу болгон.

Көп сандаган жана экономикалык жактан күч-кубаттуу уруу манаптарынын бийлиги ушунчалык күчтүү болгондуктан, алар өз уруусунун да, өз бийлигиндеги башка уруулардын да эмгекчи катмарынын өмүрүн, мал-мүлкүн да өзүлөрү каалагандай тескеп турушкан», – деп Жусуп Абдрахманов фактылар менен далилдейт. Далилдүү маалыматтардан үзүндү келтирсек:

1. «Белгилүү» манап Ормон хан конуш которуп бара жатып көөгөнүн (мал байлаган өрүлгөн жип) жоготуп алат. Аны Ормондун өзүнүн эле туугандарынын бири таап алып, Ормонго алып келсе, кайра аны ууру тутуп, айыпка жыгып, ал тууганынан көөгөндүн эки учун бекитүү үчүн кагылуучу эки казыктын ордуна эки кыз жана көөгөндүн ар бир илмеги үчүн бирден кой, башкача айтканда 300 кой төлөтүп алган.

2. Белгилүү Шабдан Жантаев бул жерлерде менин уулдарым кыргоолдорго анчылык кылат деп, торуайгырлыктардан Рыбачьенин айланасындагы жерлерди тартып алган.⁴

Бул маалыматтар ырайымсыз кош эзүүнү көтөрүп келген кыргыздардын армандуу, өтө оор турмушунан кабар берет. Тээ байыркы тарыхы бар, мамлекети, маданияты, жазуусу болгон Борбордук Азияда «Кыргыз Улуу державасын» түзгөн эң күчтүү көчмөндөр империясын, «кыргыз» деген атты сыймыктануу менен даназалап алып жүргөн не деген кеменгер, акылман, залкар, чыгаандар, баатырлар чыккан улуу элдин көз жашын, канын агызып, жап-дүйнөсүн чала өлүк кылып падыша өкмөтү Россия империясынын ар тараптуу кызыкчылыгын көздөгөн өтө ыплас, адамзатка жат саясатын улантып жатты...

Жусуп Абдрахманов 1916-жылдагы көтөрүлүштөн тарыхын кылдаттык менен изилдеп бул маалыматтарды да көрсөтөт: «Кыргыздардын ашык жерлерин табууда келгиндер башкармалыгынын төбөлдөрү айыл-чарбасы үчүн жараксыз жерлерди жарактуу деп табуудан да уялышкан жок, анткени алар жергиликтүү калкты жараксыз жерлерге көчүрүү максатын көздөшкөн.

Жергиликтүү калктын пайдаланган жерлерин изилдеп-үйрөнүүдө падышалык мезгилдеги «окумуштуу» ишмерлер жазган эмгектерин окуганында (инженер, жер ченегич, статист, юрист, экономисттердин эмгектери) Маркс «ал (буржуазия) илим адамын өзүнүн жалданма кызматкерлерине айландырып алды», – айтканын эркисизден туура деп ойлойсуң... изилдөөчүлүк иштеринде чыныгы болгон абалды көрсөтпөй, фактыларды бурмалап, падышачылык баскынчылык саясатына «илимий объективдүү база» түзүп берүүгө чейин жетишкен... «Коомдук ишмерлер» деп аталган наам алуу үчүн аракет кылган адамдардын эмгектерин окуганыңызда алардын Түркстанга орус келгиндерин кантип жайгаштыруу, аны сьрьё (чийки зат булактарын) алып туруучу жана товар сатып өткөрүүчү эң бай рынокко кантип айландыруу, колониялоо фондун көбөйтүү үчүн сугат ишин кантип жүргүзүү керек экендиги тууралуу гана сөз болуп, ал эми жерги-

ликтүү калктын чарбалык турмушун уюштуруу туурасында эч нерсе айтылбайт»⁵, – деп Жусуп Абдрахманов айткандарын куру сөз болбосун деп төмөнкү мисалдарды келтирет: «Туркестанский край» деген эмгектин автору, князь Масальский мындай деп жазат: «Олку-солку болуп, күмөн санабай, ийгилик бизди коштооруна ишенип, жумшаган күч-аракетибиздин натыйжасында, миллиондогон теше (десятина) жаңы жерлерди маданиятка тартуу жана орус өнөр-жайын ага зарыл керек болгон пахта менен камсыз кылуу, бул жагынан чет өлкөлөргө көз карандылыктан толук арылуу менен гана эмес, ошондой эле айыл-чарба өнөр-жайынын зор тармагын түзүү, алибиздин байлыгын эбегейсиз кобөйтүү, Түркстанды орус адамдарынын колония кылуусун күчөтүү менен жан аябай иштешибиз өтө зарыл». Князь Масальскийдин жогорудагы бузук оюна Жусуп Абдрахманов: «ошол байлыктарды жаратып, ошол жерде жашап, иштеп жаткан миллиондогон адамдардын тагдыры эмне болмок эле», – деп суроо узатат...

Жусуп Абдрахмановдун берген курч суроосу ошол мезгилдеги князь Масальский, Мамлекеттик Думанын мүчөсү А.Л.Трагубов, профессор Васильев, Шкапский өңдөгөн Россия империясынын жогорку чөйрөсүндөгү төрө-бюрократтарды ойлонтуп, тынчын да алган эмес (бул адамдарды Жусуп Абдрахманов өз эмгегинде көрсөткөн). Аянткени, бул адамдар Россия империясынын колониялык саясатын жактап, колдогондордон болушкан.

Жусуп Абдрахманов эмгегинде Т. Рыскулов тарабынан жарыяланган цифраларды келтирет: 1916-жылга карай Түркстандагы 914 орус кыштагы менен станциялардын карамагында 1900 миң дес. жер (иштетилүүчү жердин 56,7% ти) болгон, башкача айтканда, Түркстанда жашап жаткан ар бир оруска 3,17 дес. жер, жергиликтүү калктын (өзбек, кыргыз, тажик, түркмөн) ар бирине 0,21 дес. жер гана берилген. Жер өтө жетишсиз болуп турган шартта иштетилүүчү бардык аянттын 94% инин 42,4% ине жергиликтүү калк ээлик кылса, калганы орус келгиндеринин үлүшүнө тийген.⁶

Кыргыздардын жашоосу үчүн өтө зарыл болгон жерлер тартып алынгандыгын, алардын пайдалануусунда чарбачылык кыла турган жерлер дээрлик калбай калганын, кыргыз калкынан алынган жерлерди азаптозок менен өздөштүргөнүн 1916-жылдагы көтөрүлүштөн кийин моюндарына алып келди. Куропаткин 1916-жылдагы көтөрүлүштүн чыгуу себептери жөнүндө падышага жазган докладында мындай деп жазат: «Орустардын кыштактарын, мал чарбасы үчүн жерлерди, казынанын токой дачаларын – казынанын бирден бир ээлигин түзүү үчүн ашык жерлерин (кыргыз жерлерин), өзгөчө 1904-жылдан баштап, кыргыз калкынын зор жер аянттарын, анын ичинде калк үчүн өтө зарыл жерлерин да тартып алынышына алып келди. Мындай көрүнүш сенатор граф Пален жүргүзгөн ревизиянын убагында эле белгиленген эле, бирок ага тийиштүү көңүл бурулган эмес.»⁷

Жусуп Абдрахманов мыйзамдаштырылып калган пара алуу, чыгым төлөтүү жана башка алымдар сыяктуу эзүүнүн формаларына кенири токтолуп, терең талдаган.

«Согуштун муктаждыктары үчүн Түркстандан жөнөтүлгөн мал-мүлктүн өлчөмү жөнүндө падышага 1917-жылы берген отчетунда, Куропаткин бул маалыматтарды билдирген: согуштун муктаждыктары үчүн Түркстандан

40899244 пуд пахта, 28004 чарчы аршин кийиз, 3109 миң пуд пахта майы, 229 пуд самын, 300 миң пуд даярдалган эт, 473928 пуд балык, 50 миң пуд кунжут (клепсевичина), 70 миң жылкы, 12797 төө, 13441 боз үй жөнөтүлдү, деп Жусуп Абдрахманов Т.Рыскуловдун «Түркстандагы жергиликтүү элдердин 1916-жылдагы көтөрүлүшү» деген китебинен цитата келтирдим деп билдирет».⁸

Манап, бай төбөлдөрү мындай чогултуулардан толугу менен бошотулуп, негизги күч карапайым эл катмарына жүктөлүп, алар үчүн да бүт материалдык зыяндарды тартышкан.

Жусуп Абдрахманов: «Кыргыз элинин негизги өндүрүш каражаттарынан – жерден, жайыттан, суудан ажырашы, аларды каптаган оор жакырчылык, ачкачылыктан өлүмгө дуушар болушу, кулактардын, падыша өкмөтүнүн, байлардын, манаптардын биргелешкен күчтөрүнүн эзүүсүнөн кутулууну эңсөө – 1916-жылдагы көтөрүлүштүн объективдүү өбөлгөлөрү мына ушулар болгон», – деп «Көтөрүлүштүн чыгышынын негизги себептери социалдык – экономикалык факторлордо, колониялык эзүү саясаты жерден, суудан, малдан, дегеле, күн көрүү каражаттарынан ажыраган эмгекчи катмары үчүн адам чыдагыс абал болгонунда эле» деп бул саясий окуяга туура баа берген.⁹

Ошентип, 1916-жылдагы көтөрүлүштүн себептери жөнүндө бул мезгилге чейин тарыхый изилдөөлөрдүн негизинде үч пикир айтылып келет: 1) падышалык оторчулук бийликтин төбөлдөрү негиздеген Россиянын колониялык саясат боюнча атаандаштары, фундаменталисттер, пантюркисттер уюштурган диний - улутчулдук кыймыл деп; 2) көтөрүлүш Кыргызстандын калкын толук жок кылып, келгиндерге жер бошотууну коздогон падышачылыктын өзү тарабынан уюштурулган деген пикир; 3) Жусуп Абдрахманов жана Т. Рыскулов көрсөткөндөй, көтөрүлүштүн эң негизги себеби болуп, кенири кулач алган колониялык саясат, анын негизинде кыргыз элинин жок болуп кетүү коркунучу, укуксуздук, мыйзамсыздык ж. б. айтылган туура пикир тарыхта негиздүү болуп эсептелинет.

Далилдүү статистикага кайрылсак: колония саясатынын негизинде, 1867-жылга карай Жети-Сууда 15000 миң адам менен 14 станция уюшулган. 1897-жылы Токмок уездинде эле 119000, Пржевальск уездинде 11200 келгиндер болгон. 1914-жылы орус-украин калкынын саны 68691 адамга чейин жетип, Пржевальск уездинде 39915 адам болуп, 24,8% түзгөн, аймак боюнча 18,66% түзүшкөн.¹⁰

Орто Азия жана Казакстанды камтыган карапайым калк, бай, манаптардын катышуусу менен көтөрүлүш башталган...

«Начар куралданган, согуштук тактикадан түшүнүгү жок кыргыз жигиттери найза-кылыч, айры-чалгы менен замбиректерге каршы согушуп, болгону 3 офицерди, 52 солдатты жок кылышып, 75 солдатты туткунга алышканы менен өздөрүнөн 4 миңден ашуун адамды жоготушкан. Андан тышкары, 12 миңден ашуун кыргыздар жазалоочулардын колуна өлүшкөн. Көп миндеген кыргыздар ашууларда сууктан кырылышкан, сууга агышкан. Кытайга качкан 164 миң адамдын 130 миңин кыргыздар түзүшкөн. Алар кытай жергесине жылкыларынын 10%, майда малдарынын 25% менен гана жетишкен. Алардын да көпчүлүгүн кытай чегарачылары менен калмактар олжолоп кетишкен. Качкындардын арасында ачарчылык болуп, жугуштуу оорулар күчөгөн. Ошолордун кесепетинен өлгөн кыргыз-казактардын саны 1917-жылдын май айына чейин эле 70 миңден

ашкан. Падышачылык кулагандан кийин 1917-жылы мекенге кайтабыз деген кыргыздардын 20 миңге жакыны ачкачылыктан жана жазалоочулар менен кулактардын колунан ажал табышкан.»¹¹

Жогорудагы сандар канчалык денгээлде ошол жылдардагы болуп өткөн кыргыз элинин тарыхтагы өтө трагедиялуу, өтө кайгылуу мезгилин сүрөттөйт.

Жусуп Абдрахманов архивде сакталган автобиографиясында мындай маалымат берет: «1916-жылдагы кыргыздардын көтөрүлүшүнүн мезгилинде жана андан кийин кыргыздар Кытайга качканда, атам жана улуу агам келте оорусунан каза табышат, анан менин оюмча декабрда, ошол эле жылы энем, дагы жакын туугандарым, биздин үй-бүлөнүн мүчөсү болгон жети адам Жаркент уездинде Нарынколдо (Охотничье) казактар тарабынан өлтүрүлгөн», бул трагедиялуу окуяны өз көзү менен көрүп, күбө болгон 1916-жылдагы саясий окуя анын турмушунда орчундуу роль ойноп, Жусуп Абдрахмановдун дүйнөгө болгон көз карашынын түзүлүшүнө да негиз болгон.

Жусуп Абдрахмановдун «Кыргыздардын 1916-жылдагы көтөрүлүшү жөнүндөгү эмгегинин негизин, көтөрүлүштүн тереңде жаткан социалдык-экономикалык негизги себебин, тээ 20–30-жылдарда эле туура баа берип, далилдүү аргументтер менен толуктаганы түзүп, бул эмгек тарыхтын алтын барактарынан орун алып, табылгыс, өтө баалуу эмгек катары кызмат өтөөрү шексиз...

КОШУМЧА ТУШУНУКТӨР:

¹ Кыргыз и Кыргызстан: опыт нового исторического осмысления. – Б., 1994. – 112-б.

² Вопросы истории Кыргызстана. №3. 2006. 18-б.

³ Абдрахманов Юсуп. – Б., 2001. – 205-б.

⁴ Ошол эле жерде. – 207-б.

⁵ Ошол эле жерде. – 211-б.

⁶ Ошол эле жерде. – 213-б.

⁷ Ошол эле жерде. – 215-б.

⁸ Ошол эле жерде. – 229–230-б.

⁹ Ошол эле жерде. – 230–231-б.

¹⁰ Слово Кыргызстана 19-октября, 1991.

¹¹ Вопросы истории Кыргызстана. №3. – Б., 2006. – 8-б.

А. Токомбаев

Беловодский мятеж 1918 года как реакция на попытку насильственной трансформации бытового уклада жителей Семиречья

Рассматривая так называемое «белоказачье» и басмаческое движение в Средней Азии историография советского периода упускала из виду немаловажный факт. Изначальным импульсом возникновения практически любого источника сопротивления Советской власти был протест против насильственной коллективизации и прочих экстремальных, с точки зрения местных земледельцев и кочевников, воспитанных на традиционных культурно-экономических стереотипах.

Вплоть до перестроечного периода бытовало мнение, что сплошь система хозяйствования в Туркестане была до большевиков, заведомо «отсталой», «экстенсивной» и не соответствовала необходимости удовлетворения потребностей населения в продуктах, а также товарах потребления. Существенному пересмотру эта точка зрения подверглась в годы суверенизации на постсоветском пространстве. В этом смысле характерна точка зрения казахского исследователя Н. Э. Масанова.

По его мнению, в частности, номады Центральной Азии к моменту начала русской, а затем и последующей советской колонизации края, нарабатывали идеальный хозяйственный механизм, адаптированный к местным природно-климатическим условиям¹. Очевидно, подобная точка зрения также является односторонней, поскольку она, идеализируя быт кочевника, рассматривает социально-экономическое положение региона в отрыве от динамики развития производительных сил и производственных отношений того периода.

Разностороннее приведен анализ другого казахстанского историка – Ж. Абылхожина, рассматривающий взаимосвязь насильственного оседания кочевников и «раскулачивания» земледельцев с реалиями военного коммунизма. По мнению исследователя, необходимость закупки нового оборудования за рубежом и вызванное «продразверсткой» в российском Нечерноземье массовое обнищание населения, заставили большевистское руководство обратить свои взгляды на русский Восток². Под предлогом уничтожения «байско-манапских контрреволюционных пережитков» началась ликвидация зажиточных крестьянских хозяйств, что, разумеется, не могло не вызвать недовольства местного населения.

История первых лет Советской власти в Кыргызстане знает достаточно яркий пример подобной реакции на насильственные меры – Беловодский мятеж. Как известно, он начался 7 декабря 1918 года в селе Беловодском, расположенном на территории нынешней Чуйской области Кыргызстана. По данным отечественного историка А.А. Джона³, население этого региона на рубеже XIX и XX веков состояло в основном из зажиточных русских крестьян – переселенцев из центральных областей России. Подобная же точка зрения была отражена и в романе советского писателя Николая Чекменева «Семиречье», один из вымышленных героев которо-

Токомбаев А. – соискатель КРСУ

го, дунганин-ремесленник Месыр Шешанло аналогичным же образом «политически грамотно оценивает ситуацию»⁴. Мятеж возглавили представители партии левых эсеров, выразивших интересы зажиточного крестьянства, — т.н. кулачества.

По мнению ряда советских историков, Беловодский мятеж являлся одним из составных элементов в серии антисоветских выступлений того времени в Советском Туркестане и являлся наиболее крупным выступлением против Советской власти в Северной Киргизии⁵.

Мероприятия, которые стал проводить вновь избранный большевистский Совет села Беловодского — продразверстка, хлебозаготовки, мобилизация лошадей для фронта, запрещение частной торговли хлебом — вызвали противодействие зажиточного крестьянства села, а после разгона попыток выбора делегатов от партии эсеров на съезд стало готовиться вооруженное восстание.

7 декабря 1918 года в селе Беловодском состоялось собрание представителей от сел Пишпекского и Аулие-Атинского уездов, в работе которого приняли участие левые эсеры города Пишпека — Н. Волков и Аулие-Атинского уезда — А. Ерофеев. На собрании был создан «Военно-народный совет» (позже преобразованный во «Временное правительство») и провозглашена программа действий. В состав этого совета вошли: крестьянин Павел Благодаренко (председатель), учитель села Сокулук — Шестопал, крестьянин села Беловодское — Коржов, крестьянин села Садового — Галюта, (будучи фельдфебелем, ставший главнокомандующим «Народной армией»), священник села Сокулук — Ткачев (министр пропаганды), сын крупного дунганского торговца, офицер, бывший член контрреволюционного дунганского комитета — Молода, зажиточные крестьяне села Беловодского братья Краснородкины — Трофим, Моисей и Алексей.

Своей основной задачей мятежники ставили свержение Советской власти, отмену продовольственной разверстки, возрождение свободной торговли, прекращение революционной войны против Закаспийского правительства в Ашхабаде, поддерживаемого англичанами, а также прекращение борьбы с белоказаками на Северном Семиреченском фронте. Сразу же после собрания была разоружена Беловодская милиция и прибывший из Пишпека отряд красноармейцев. Во время мятежа были убиты советские работники и большевики: председатель следственной комиссии Беловодского участка В. П. Мортиков, мировой судья С. М. Карпов и другие⁶.

Советом стала проводиться мобилизация и формировались пехотные и кавалерийские подразделения по образцу казачьих частей, в результате которой численность армии мятежников доходила до 10 тыс. человек. Далее события развивались в следующем хронологическом порядке: 14 декабря мятежники окружили Пишпек (гарнизон 350 красноармейцев) и предприняли несколько безуспешных попыток захватить город. 4 декабря на заседании штаба мятежников был рассмотрен вопрос об участии коренного местного населения — киргиз — в восстании. Но они в основном активно не поддержали выступления мятежников. 15 декабря Аулие-Атинский Совдеп телеграфировал в Ташкент обстановку в Беловодском и сообщил, что к мятежникам примкнули села Аулие-Атинского уезда: Николаевское, Вознесенское, Алексеевское, Кара-Балта и прилегающие местные поселки и просил немедленно прислать для укрепления гарнизона «два пулемета и пятьдесят солдат». Для борьбы с мятежниками мобилизо-

вали рабочих Пишпека, а также крестьян из близлежащих селений (Георгиевки, Юрьевки, Лебединовки).

В ответ на действия мятежников и телеграммы из Пишпека руководство Туркестанской республики послало в Пишпек делегацию с целью разобраться на месте в причинах мятежа и доложить о результатах расследования. Но комиссия из Ташкента прибыла в Пишпек уже после разгрома мятежа.

Далее борьбу с мятежниками возглавил Ревком и Совет, образовавшие в Пишпекке Военно-политический штаб. Согласно сохранившемуся ряду документов, для подавления мятежа военный комиссар Семиреченской области Л. П. Емелев отдал приказ 1-му Пишпекскому Советскому полку (1-й Пишпекский боевой отряд, под командованием Я. Н. Логвиненко) выдвинуться для подавления выступления мятежников. Также 22 декабря был срочно переброшен с Семиреченского фронта от Гавриловки (Талды-Курган) красноармейский полк и красноармейский отряд из Пржевальска под командованием Хайлюченко. В подавлении мятежа участвовали также отряды добровольцев из Верного, Токмака, Каракола, Ташкента, Аулие-Ата.

К началу общего наступления в Пишпекке сосредоточилось около 2 тыс. бойцов при 6 пулеметах и 4 орудиях. 23 декабря около 10 часов утра под командованием Я. Н. Логвиненко началось общее наступление и к вечеру от мятежников был очищен Пишпек и пригородное село Чалаказак. 26 декабря был взят центр мятежа Беловодское.

Проведенное расследование показало, что мятежники были связаны с представителями антисоветского подполья в Ташкенте, в частности, с офицерами из штаба К. П. Осипова⁸. Это восстание должно было состояться весной 1919 года и должно было охватить все Семиречье и через горный Аулие-Атинский участок связаться с Ферганой, через южную Бухару с Закаспием.

Далее руководителей мятежа ждала следующая судьба. Многие мятежники были схвачены и судимы военно-революционным трибуналом, однако руководитель Беловодского мятежа, главари мятежа Павел Благодаренко, командующий фронтом; главнокомандующий войсками Галюта Ф. Ф., командиры отрядов мятежников Коржов А. Л., Лымарев С. К. смогли скрыться. В 1925 году Петр Благодаренко явился в Москву во ВЦИК РСФСР к М. И. Калинину, который направил его в город Фрунзе с предписанием разобрать его дело и в случае отсутствия оказать ему содействие к спокойному проживанию. 21 сентября 1926 года состоялся суд, на котором Благодаренко был признан виновным и приговорен к высшей мере наказания — расстрелу, однако принимая во внимание, срок давности в 8 лет и добровольную явку обвиняемого, суд счел возможным заменить расстрел 5 годами заключения с поражением в правах на тот же срок⁹.

Таков печальный итог одной из первых попыток сопротивления оседлого населения Советской власти. Аналогичную, вполне предсказуемую реакцию, вызвали подобные же действия, предпринятые большевиками по отношению к кочевникам Туркестана. Без преувеличения можно сказать, что силовые методы принуждения кочевников к оседлому образу жизни до предела сжали пружину этнического самосознания, наработанную веками в коллективном бессознательном кыргызского, казахского, кыпчакского и прочих здешних кочевых этносов.

ПРИМЕЧАНИЯ:

- ¹ Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт, 1995. – С. 238.
- ² Абылхожин Ж.Б. Сталинизм и номадизм: к вопросу о силовой политике седентаризации в Казахстане в конце 1920-х – начале 1930-х годов // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: сборник мат. Междун. научн. конф. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 119 – 120.
- ³ Джон А.А. Дунгане и Беловодское восстание 1918 года в Пишпекском уезде. – Бишкек: Илим, 2009. – С. 5.
- ⁴ Чекменев Н. Семиречье. Кн. 1. – Фрунзе, 1977. – С. 280 – 281, 294.
- ⁵ См. Никишов П.П. Борьба с басмачеством на юге Киргизии... – С. 157.
- ⁶ Изл. по: «Восстание в Беловодске». // Известия (Фергана.) – 1919. – 5 января. – № 4
- ⁷ Там же. С. 2.
- ⁸ См. Сообщение телеграфного агентства «Вестник» из Ташкента об организаторах беловодского мятежа. 4 января 1919 г. / Разгром контрреволюционных сил в Киргизии в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. Сборник документов 1918 – 1920. – С. 110.
- ⁹ См. Донесение Пишпекского уездного совета в Семиреченский облисполком о борьбе с беловодскими мятежниками 18 декабря 1918 г. / Разгром контрреволюционных сил в Киргизии в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны... – С. 100.

М. Тагаев

Кыргызстандын айыл чарбасы биринчи беш жылдыкта
(пландар жана жыйынтыктар)

СССР мамлекетинин ири индустриялык державага айлануусунун башаты болгон биринчи беш жылдык Кыргызстандын тарыхында да өзгөчө орунда турат. Коомдун бүткүл социалдык-экономикалык турмушу, анын ичинде статистика да саясатка баш ийдирилип, идеологиялык кызыкчылыкка кызмат кылып турган доордо жыйынтык көрсөткүчтөрү ашкере бурмаланып, советтик тарыхнааме тарабынан ийне жибине чейин иликтенгенсип, даңкталган бул мезгилдеги «жеткишкендиктер» алиге чейин объективдүү илимий көз караш менен изилденип, өз баасын ала элек.

1929-жылдын декабрь айында РСФСР Эл комиссарлар совети тарабынан бекитилген, Кыргыз АССРнин эл чарбачылыгынын өнүгүүсүнүн биринчи беш жылдык планында (1928/29 – 1932/33-жж.) айыл чарба тармагы боюнча белгиленген пландык көрсөтмөлөрдүн аткарылган жыйынтыктарына салыштырганда, төмөнкүдөй корутундулар келип чыкты:

1. Айыл чарба өсүмдүктөрү айдалуучу аянттарды кеңейтүү чаралары боюнча: 1929-жылга карата Кыргыз АССРинде айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жалпы айдоо аянты 512 миң гектар болчу, биринчи беш жылдык планга ылайык, аны 1 млн. 232 миң гектарга чейин жеткирүү каралган. Иш жүзүндө 1932-жылдын аяк ченине карата республикада айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жалпы айдоо аянты 975 миң гектарды гана түзгөн¹.

Планда белгиленген көрсөткүчтөргө жетүү үчүн, ирригациялык зор иш-чараларды аткаруу каралганы менен, бөлүнгөн финансылык жана техникалык каражаттардын, адистердин жана жумушчу күчүнүн жетишсиз болгондугунан улам, айдоо аянттарын кеңейтүү негизинен калктын салттык чарбачылыгына байланыштуу айыл чарба өсүмдүктөрүн (күрүч, таруу, жүгөрү ж.б.) себүүнү кыскартуу жана аларды кайрак жерлерге сүрүп чыгаруу аркылуу жүргүзүлгөн.

Беш жыл аралыгында көбүнесе айыл калкынын күчү менен акысыз аткарылган – эски каналдарды кеңейтүү, оноп-түзөө сыяктуу майда ирригациялык жумуштардын натыйжасында 164 миң гектар, жаңы каналдарды жана суу тосмолорун куруу аркылуу 50,1 миң гектар жер аянттарына суу жеткирилип, бул жумуштарга 25,3 млн. сом жумшалган, ал эми 248,9 миң гектар аянт сугатсыз, кайрак боюнча пайдаланууда болгон.

Салыштыруу үчүн мисал: 1924–1928-жылдар аралыгында сугат аянттарын кеңейтүү үчүн 5,7 млн. сом чыгымдалып, 101,5 миң гектар аянт суу менен камсыздалган, б.а. жумшалган каражаттын натыйжалуулугу кийинки беш жылдыкка салыштырганда 2,2 эсе жогору болгон.²

2. Дан эгиндери себилүүчү аянттарды кеңейтүү жана түшүмдүүлүктү жогорулатуу чаралары боюнча: дан эгиндери себилүүчү аянт 1928-жылга карата 399 миң гектарды түзгөн болсо, беш жылдыктын аягына карата 797 миң гектарга чейин жеткирилүүсү жана 7 миллион 290 миң центнер түшүм алуу пландаштырылган болчу, иш жүзүндө дан эгиндери айдалган аянт 1932-жылы 764,6 миң гектарды түзүп (жарымына жакыны кайрак

Тагаев М. – КР УИАнын Түштүк бөлүмүнүн РИБББнун илимий кызматкери

айдоо аянттары), 4 млн 547 миң центнер гана түшүм жыйналган, түшүмдүүлүк гектарынан 5,9 центнерди түзгөн (дагы бир маалымат боюнча – 6,6 центнер³).

Салыштыруу үчүн мисал: 1914-жылы дан эгиндери 446,5 миң гектар аянтка себилди, 4 млн 243 миң центнер түшүм жыйналган, түшүмдүүлүк ар бир гектарынан 9,5 центнерди түзгөн. Ал эми 1924-жылы дан эгиндери 306,7 миң гектар аянтка себилди, түшүмдүүлүк гектарынан 7,6 центнерди түзгөн⁴.

3. Борбордун өнүгүп жаткан өнөр жайы үчүн абдан зарыл болгон *пахта өсүмдүгү* 1928-жылы 44 миң гектар аянтка себилген болсо, беш жылдык план (жана атайын кабыл алынган “Пахта программасына” ылайык...автор) боюнча аны 1932-жылга карата 135 миң гектарга чейин жеткирүү, жыйналуучу түшүмдү 1929-жылы жыйналган 41 миң тоннадан 162,6 миң тоннага чейин көбөйтүү белгиленген. Беш жыл аралыгында пахтачылык райондоруна 720дан кем эмес трактор жана европа үлгүсүндөгү айыл чарба шаймандарын жеткирүү аркылуу пахта аянттарынын 80 пайызын трактор менен айдоого жетишүү, ал эми себүү жумуштарын болсо толук бойдон механизациялаштыруу сыяктуу иш чаралар каралган болчу⁵. Иш жүзүндө пахта өсүмдүгү себилген аянт биринчи беш жылдыктын аяк ченинде 74,3 миң гана гектарды түзүп, 41,4 миң тонна түшүм жыйналган, түшүмдүүлүк 1928–1929-чарба жылындагы гектарынан 9,8 центнерден 5,6 центрге чейин төмөндөгөн. Биринчи беш жылдыкка белгиленген көрсөткүчтөргө 1960-жылдардын экинчи жарымында гана жетишилген⁶. Салыштыруу үчүн мисал: 1913-жылы Кыргызстандын түштүгүндөгү пахта аянттарынан 32,8 миң тонна түшүм жыйналып, түшүмдүүлүк гектарынан 13,1 центнерди, 1924-жылы – 8,3 центнерди⁷ түзгөн болчу.

4. Биринчи беш жылдык планда өзгөчө көңүл бурулуң, советтик тарыхнаамеде айрыкча баяндалып келген – *машина-трактор станцияларын куруу*, айыл чарба жумуштарын механизациялаштыруу, *дыйкандарды* алдыңкы үлгүдөгү айыл чарба шаймандары менен камсыз кылуу темасы кененирээк көңүл бурууга муктаж. План боюнча, республиканын дыйкандары чиркегич шаймандары менен 2600 трактор, 72,5 миң соко жана 12,8 миң үрөн сепкич (анын ичинде 10,2 миң даанасы пахта үрөнү үчүн) менен камсыздалуусу каралып, натыйжада жалпы айдоо аянттарынын 35 пайыздан кем эмес бөлүгү (пахта аянттарынын 80 пайызы) тракторлор менен, калган бөлүгүн бүт бойдон европалык үлгүдөгү соко менен айдоого, дан эгиндеринин 20 пайызга чейинки бөлүгүн катарлап себүү ыкмасы менен себүүгө жетишүү каралган болчу.

Иш жүзүндө 1932-жылдын аяк ченине карата, республикада болгону 1171 трактор, 73 миң соко, 2500 үрөн сепкич жана 21940 даана эгин жанчык, чөп чапкыч, культиватор сыяктуу айыл-чарба шаймандары болгон. Аталган сандагы тракторлордун 596 даанасы 1930-жылдын жаз айларынан тартып, уюштурула баштаган машина-трактор станцияларынын (МТС) карамагында болуп, алар 1932-жылы 376600 гектар аянтты, б.а. колхоздорго тиешелүү айдоо аянттарынын 59,3 пайызын тейлешкен⁸ ар бир тракторго орто эсеп менен 631,8 гектар айдоо аянты туура келген. Ишенимдүүрөөк башка маалымат боюнча, 1932-жылы республикадагы машина-трактор станциялары тарабынан 166,4 миң гектар аянт (“жеңил катмарлуу айдоо” категориясына которгондо... автор) айдалган, б.а. ар бир тракторго 279,1 гектар айдоо аянты туура келген. МТСтердин тракторло-

ру тарабынан айдалган жер аянттарынын көлөмү алар тейлеген 813 колхоздун айдоо аянттарынын 16,4 гана пайызын түзгөн⁹. Биринчи беш жылдык аралыгында бул станциялардын ишмердигинде оң натыйжаларга салыштырганда терс көрүнүштөр көбүрөөк болгондугу, тапшылып келинген трактор паркынын сапаты өтө начар болуп, натыйжасыз пайдаланылгандыгы, жетекчилигинин жана жумушчу курамынын иш аракеттери айыл-кыштактардагы социалдык-саясий абалды ого бетер курчутууга түрткү болгондугу ачыкка чыгарыла баштаган архивдик документтерден белгилүү болуп жатат, өкмөт башчысы Ю.Абдырахманов 1930–1931-жылдары аларга байланыштуу маселелердин өтө кейиштүү экендигин белгилеп, жөн жеринен МТСтерди колхоз системасына баш ийдирүү жөнүндө маселе көтөрбөсө керек¹⁰.

1929-жылдын күз айларына карата, Ош округундагы тракторлордун жалпы саны 135ке жетип, кийинки жылдын жаз айларында жаңы уюшулган эки машина-трактор станцияларына тиешелүү 116 тракторду кошкондо, 1930-жылдын жазгы айдап себүү мезгилинде Республикадагы 311 трактордун 251и түштүк аймагында болгон¹¹. Бирок алынып келинген тракторлордун негизги бөлүгү заводдон сапатсыз жасалып чыгарылгандыктан, тетиктери тез-тез сынып, оңоп-түзөө үчүн көбүнчө Фергана, Ташкент шаарларына, кээде Россиянын трактор жасоочу заводдоруна чейин кайрылууга туура келген, белгиленген айдап-себүү нормаларын аткаруу көп жылдар бою чечилбеген маселе бойдон кала берген. 1929-жыл ичинде түштүктөгү 135 трактор болгону 2600 гектар гана жер аянтын (анын ичинде 600 гектар пахта себилүүчү аянт) айдаган, б.а. ар бир тракторго орточо эсеп менен 19,25 гектар гана жер аянты туура келген¹².

1930-жылдын жазгы жер айдоо өнөктүгү бапталган мезгилде Ош округундагы оңоп-түзөөгө муктаж 105 трактордун 70и гана ремонттолуп бүткөн. 206 жумушчусу бар жаңы уюшулган Базар-Коргон МТСинде биринчи күндөрдөн эле запастык тетиктердин, күйүчү майдын, устакана-лардын жана адистердин жетишсиздиги сезиле баштаган, ал эми Кашкар-Кыштак МТСинин 51 тракторунун көбү заводдон эле жараксыз абалда келгендигин «Путиловец» заводунан атайын чакыртылган адистер тастыкташкан. Жумушка жарамдуу тракторлор нормада белгиленгенден алда канча аз иштешип, белгиленген план 25-30 пайыз гана аткарылып жаткандыгы текшерүүчү органдар тарабынан такай белгиленип турган.¹³ Республикадагы эң алгач уюшулган, ишмердиги тарыхый чыгармаларда үлгү катары сүрөттөлүп келген бул эки станциядагы абал кийинки жылдары деле оңолгон эмес, Кашкар-Кыштак МТСи тарабынан тейленген Араван-Буура районунун колхоздору 1931-жылкы жазгы айдап себүү мезгилинде кошумча 200 тракторго муктаж болуп тургандыгына карабай, бул МТСке тиешелүү 81 трактордун 24ү гана жумушка жарактуу абалда болгон, ал эми 1932-жылы ушул эле мезгилге карата 83 трактордун 25и гана жер айдоого жарактуу абалда болгон. Базар-Коргон МТСинин тракторлорунун абалы начар жана айдоочуларынын кесип деңгээли төмөн болгондуктан, 1932-жылга белгиленген айдап-себүү планы 40 пайызга гана аткарылгандыгы партиянын райондук комитети тарабынан белгиленген.¹⁴

Курамы дээрлик орус улутундагы атуулдардан турган бул алгачкы МТСтердин кызматкерлери жергиликтүү калкка текеберчилик менен мамиле жасашып, аларды кемсинтүү, кээде уруп-согуп окуялары көп эле жолугуп турган, бирок бийлик тарабынан күнөөлүүлөр катуу жазаланган

бир гана окуя белгилүү 1930-жылдын 9-март күнү Кашкар-Кыштак МТСин ичкилик ичип алган бир нече жумушчусу, айылдык бир нече дыйканды токмоктоп салышат, алардын терс жүрүм-турумдарынан бул окуяга чейин эле тажап бүткөн Кашкар-Кыштак айылынын эли бүт жыйналып, бийлик өкүлдөрүнөн МТСин кыштактын чегинен чыгарып салууну жана бүт европалыктарды кууп салууну талап кылышкан. Бул талаптарды коңшу айылдардан чогулган дыйкандар да колдоп, МТСин жанына 3 миңден ашык киши топтолгон. Бул күндөрү түштүктүн дыйканчылык аймагындагы көпчүлүк айыл-кыштактарда өкмөттүн адилетсиз саясатына нааразы элдин толкундоолору болуп жаткандыктан, аталган окуя абалды авдан бетер курчутуп жиберүүсү мүмкүндүгүнөн чочулаган бийлик, күнөөлүү эргулдардын экөөсүн атууга, бирөөсүн узак мөөнөткө түрмөгө олтургузууга аргасыз болгон¹⁵.

Жер айдоо үчүн белгиленген баалар өтө жогору болгондуктан, дыйкандар МТСтердин кызматынан пайдаланбоого аракеттенгени менен, өкмөттүн атайын токтому боюнча, колхоз талаалары милдеттүү түрдө тракторлор менен айдалып, жыйналган түшүмдүн 25 пайыздын кем эмес бөлүгү МТСтердин кызмат акысы катары натуралай түрдө тапшырылып турган.

Республикада машина-трактор станцияларын уюштуруу үчүн 1931-жылы 2 млн. 713 миң, 1932-жылы 3 млн. 155 миң сом сарпталып, алынып келинген тракторлордун саны жана күтүлгөн натыйжалар беш жылдык планда каралган көрсөткүчтөрдөн алда канча аз болгон¹⁶.

5. Жетишпеген техниканын ордун беш жылдык планга ылайык, четтен алынып келүүгө тийиш болгон *айыл-чарба шаймандары* менен толуктоосу каралган болчу. Орто Азия экономикалык кеңешинин маалыматы боюнча, 1929-жылдын айдап себүү өнөктүгү башталар мезгилине карата, Кыргыз АССРинде элге таратыла элек 3393 соко, 122 пахта үрөнүн сепкич, 6357 соко тиши жана 8856 даана кетмен болгон. *Беш жыл* аралыгында 72 миң 500 соко жана 12 миң үрөн сепкич (анын ичинде 10,2 миң даанасы пахта үрөнүн себүү үчүн) алынып келинүүсү жана соко менен айдалуучу аянттын көлөмүн 100 пайызга, дан эгиндерин катарлап себүүнү 20 пайызга чейин жеткирүү каралган. Иш жүзүндө 1932-жылдын аяк ченине карата, республикада 43 миң соко жана 2500 үрөн сепкич гана болгон.¹⁷ Алынып келинген айыл чарба шаймандарынын баасы жогору болуп, тетиктеринин таңкыстыгынан, жергиликтүү кош күчтөрү үчүн (ат, өгүз, тоо... автор) ыңгайсыздыгынан жана пайдалануу үчүн усулдук кеңештерди берүүчү адистердин жоктугунан дыйкандар көбүнесе аларды сатып салууга жана колдонууга ашыгышкан эмес. Бул маселеге атайын кайрылган Орто Азия-экономикалык кеңеши "...1929-жылы дыйкандарга айыл-чарба шаймандары мурдагы жылга салыштырганда, 100 пайызга көп жеткирилгендигине карабай, негизги айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жогорулатууда оозго алаарлык натыйжалуу жыйынтыктар болбоду" — деп белгилөөгө аргасыз болгон.¹⁸ 1930-жылы республикага 8 млн 440 миң сомдук айыл чарба шаймандары алынып келүүсү көздөлгөнү менен, аларды дыйкандарга таратуу маселеси татаал маселе бойдон кала берген. 1930-жылдын апрель айына карата Ош округуна мурунку жылдары алынып келинген айыл чарба шаймандарынын жарымына жакыны дыйкандарга таратыла элек болгон, статистика боюнча республикада 7 чарбага 1 гана соко туура келгендигине карабай, ушул эле жылдын май айына карата 1929–1930-жж. алынып келинген 10030 даана соко, 2600

культиватор, 2785 үрөн сепкич дыйкандарга жеңилдетилген шарттар менен сунуш кылынса да албай жатышкандыктан, кампаларда жыйылып турган.¹⁹ 1930-жылдын күз айларынан баштап, айыл чарба шаймандары колхоздорго буйрук иретинде таңууланып таркатыла баштаганы менен аларды колдонуу деңгээли төмөн бойдон кала берген. 1932-жылдагы айдап себүү өнөктүгүнө карата, республикага алынып келинген соконун 8,8 пайызы, өсүмдүк түбүн жумшарткыч аспаптарынын 4 пайызы, эгин желпигичтердин 5 пайызы, кетмендердин 8,8 пайызы гана таркатылган. Колхоздор жетиштүү санда үрөн сепкичтер менен камсыздалгандыгына карабай, үрөндү кол менен себүү уланып жаткандыктан, айдап-себүү жумуштары аяктоо кечендеп жаткандыгы, салмагы оор европалык соко менен жер айдоо татаал болуп, жумушчу жана кош күчү жетишсиз болуп жаткандыгы ж.б.у.с. маселелерге арналган документтер аталган жылдарга тиешелүү партиялык-советтик уюмдардын иш кагаздарында өтө көп кездешет.²⁰

Талаа жумуштарында *жумушчу күчүнүн* жетишсиздиги биринчи беш жылдык планда белгиленген пландык көрсөткүчтөрдү аткарууга киришкен бардык республикаларда алгачкы жылдардан эле сезиле баштаган. 1929-жылдын апрель айында Орто Азия Экономикалык кеңешинин суранычы боюнча "Эркечтам" чек ара заставасы аркылуу Орто Азия республикаларындагы жазгы айдап себүү жумуштарына тартуу үчүн, улуту уйгур, кытайлык 15 миң, ноябрь айында 25 миң жумушчу өткөрүлгөн, декабрь айында Кыргыз АССРнин Борбордук аткаруу комитетинин сессиясы Кыргызстан үчүн атайын 4 миң кытайлык кашкар жумушчуларын чек арадан өткөрүү маселесин койгон.²¹ Жумушчу күчүнүн жетишсиздиги, айрыкча пахтачылык аймактарында курч болгондуктан, 1930-жылдын декабрь айынан тартып, кийин дээрлик 60 жылга созулган шаар, айыл калкын жана окуу жайларынын окуучуларын массалык түрдө пахта терүү өнөктүгүндө пайдалануу тажрыйбасы башталган, бирок алгачкы жылдан эле бул чара күтүлгөн натыйжаларды берген эмес. "Ош округунун эл чарбачылыгынын 1930–1931-жж. өнүгүүсүнүн контролдук цифраларына" ылайык, бул жылы пахта себүүчү райондордо жер айдоо өнөктүгү убагында — 13523 жумушчу күчү, пахта жыйноо өнөктөгү башталганга чейинки аткарылуучу жумуштар үчүн — 7999, пахта түшүмүн жыйноо мезгилинде — 8209 жумушчу күчү жетишсиз болоору күтүлгөн болчу, иш жүзүндө пахта жыйноо өнөктүгү убагында 61 240 жумушчу күчү жетишсиз экендиги белгилүү болуп, Кыргыз АССРнин Эл комиссарлар Совети Кытайдан кашкар жумушчуларын өткөрүүнү уюштурууну Эмгек боюнча эл комиссариатына тапшырган. Орто Азия Республикаларынын айыл чарбасында иштетүү үчүн 1932-жылы чакырылуусу күтүлгөн 25 миң кытайлык кашкар жумушчусунун 7 миңинин Кыргызстандын айыл-кыштактарында отурукташып калуусуна шарт түзүү жана Торугарт ашуусу аркылуу кошумча 1500 жумушчу өткөрү маселелери 1931-жылдын күз айларында эле өкмөт тарабынан көтөрүлө башталган.²²

Кош күчүнүн (ат, төө, өгүз, качыр.. автор) жетишсиздиги да жылдан жылга курчуй берген. Бийликтин туура эмес саясатынын натыйжасында, 1930-жылы республиканын жеке чарбаларында кош күчүнүн саны 94840 башка кыскарган. 1931-жылкы айдап себүү өнөктүгү убагында эң ири пахтачылык аймагы эсептелген Араван-Буура районунда 7691 баш кош күчү жетишсиз болуп, ушундай эле абал башка райондордо да бай-

калган. Мисалы, Кызыл-Кыя районунун 5 колхозунда 389 гектар айдоо аянтына 22 баш гана өгүз жана ат болгон.²³

Жыйналган түшүмдү пахта заводдоруна жана кампаларга ташып жеткирүү үчүн унаа жетишпегендиктен, Казакстандагы төө артели менен келишим түзүлүп, макулдашылган 800 төөнүн 300 башы 1929-жылдын ноябрь айында Ош округуна жеткирилген. 1931–1932-жылдары 2000 тоолуу кытайлык кашкар кербенчилери менен жана 1600 төөсү бар Кооптранс-стын Анжияндагы кеңсеси менен келишим түзүлгөн. Ушул эле максатта, айыл калкынын жеке менчигиндеги унаалар атайын жарыяланган өкмөттүк токтомдордо белгиленген тартипте милдеттендирүү иретинде пайдаланылуусу күчөгөн.²⁴

6. Мал чарба тармагы боюнча: беш жыл аралыгында анын санын 7 млн. 850 миңден 11 млн. 780 миң башка же 52 пайызга чейин көбөйтүү максаты коюлган болчу, иш жүзүндө республикада 1932-жылга карата 2 млн 300 миң баш гана мал жандыгы калган.²⁵

7. Социалисттик курулуш тармагында: совхоздордун санын 19дан 85ке чейин, алардын айдоо аянттарын 178 миң гектарга, карамагындагы мал жандыктарынын санын 1 млн. 700 миң башка чейин жеткирүү каралган болчу. Иш жүзүндө 1932-жылдын аягына карата республикада 40 ири совхоз болуп, алардын 67,9 миң гектар айдоо аянты жана 388,6 миң баш мал жандыгы болгон.²⁶

Биринчи беш жылдык планда белгиленген мөөнөткө чейин жана ашыгы менен аткарылган жападан жалгыз көрсөткүч, бул – республиканын жеке чарбаларынын элүү пайыздан кем эмес бөлүгүн жамаатташтыруу (коллективтештирүү) жана алардын айдоо аянттарын 600 миң гектарга чейин жеткирүү болду. 1932-жылдын аягына карата 145366 чарба, б.а. республикадагы жеке чарбалардын 66,2 пайызы жамаатташтырылып, алардын карамагындагы айдоо аянты 634,8 миң гектарды түзгөн.²⁷ Бул сандык көрсөткүчтөрдүн артында мамлекетибиздин социалдык-экономикалык, саясий турмушунда, элибиздин жан дүйнөсүндө, адеп-ахлагында азыркы мезгилге чейин сезилип келе жаткан оор жоготуулар жатат, анын акыбеттерин объективдүү иликтөө өзүнчө маселе экендигин белгилөө менен төмөнкү жыйынтыктарды жасоого болот:

1. Бул жылдары бүт өлкөдө тоталитардык буйрукчул башкаруу системасы толук орноп, жалпы элдин иш аракети, жашоо турмушу анын валлонтаристтик пландарын аткарууга баш ийдирилди. Өнөр жайын өнүктүрүү үчүн жасалган аракеттер айыл калкынын, айыл чарбасынын бүткүл ресурстарын өлчөмсүз жана аёосуз пайдалануу аркылуу жүрдү. Жаңы экономикалык саясат жылдары сезилээрлик деңгээлге чейин көтөрүлгөн айыл чарбасынын өнүгүсү экстенсивдүү мүнөздө жүрө баштады.

2. Биринчи беш жылдыкта республиканын айыл чарбасына жумшалган каражат (129,6 млн сом²⁸) айыл калкынын жашоо турмушунун онолуусуна шарт түзгөн жок, тетирисинче, мурда мал-жанга толгон жайлоолор ээн калды²⁹, берекелүү дыйканчылык өрөөндөрүнүн эли ачкачылыкка кабылды, зомбулукчул саясаттан жабыркаган элдин бир бөлүгү өз ата-журтун таштап, чет жерлерге качууга аргасыз болду. Илгертен нарк-насилдүү кыргыз арасында ууру-кескилер, жетим-жесирлер, эки жүздү инсандар көбөйдү, кан-жанында, генинде эл башкаруу, калк келечегине кам көрүү сыяктуу касиеттерге ээ эр азаматтар «таптык күрөш» саясатынын курмандыгына чалынышып, журт башчылыгына көбүнесе кулмүнөз, амалпа-

раз, жеке кызыкчылыгын баарынан жогору койгон көрпөндөлөр келишти. Кийинчерээк, эл жалпы сабаттуулукка жетишти, бирок негизги бөлүгүнүн жан дүйнөсү, дүнүйө таанымы буйрукчул тоталитардык башкаруу системасынын каалоосундай калыптанган, өз жыргалын улут кызыкчылыгынан жогору көргөн “улуттук интеллигенция” өсүп чыкты, формасы улуттук, маңызы социалисттик маданият өнүктү, бирок нукура элдик баалуулуктар көмүскөгө сүрүлдү...

Республикабыз эгемендүлүк жылдары туш болгон, саясий жана социалдык-экономикалык кризистин, элдин руханий жардыланышынын жана өткөн жылдан бери демократиялык күчтөрдүн өлкөнүн алга өнүгүүсүнө чыйыр салууга жасаган аракеттерине бут тосуулардын нукура себептери аталган жылдары жүз берген окуяларда жатат. Бул кесепеттерди жоюу саясий партиялардын өлкөнү алга өнүктүрүү боюнча декларативдүү мүнөздөгү программаларында көрсөтүлгөн дымактуу максаттарында белгиленгенден алда канча оор жана түйшүктүү болоору түшүнүктүү болуп калды, ошондуктан, өлкөбүздү өнүктүрүү үчүн алга жасалган ар бир кадам элибиздин өткөндөгү тарыхын, ал башынан өткөргөн тарыхый жараяндардын коомдун психологиясына, элибиздин менталитетине тийгизген он, терс таасирлерин эске алуу менен жүргүзүлүүсү абзел.

КОШУМЧА ТҮШҮНҮКТӨР:

¹ Ош облустук мамлекеттик архиви (мындап ары ООМА), 305-кор, 1-т, 606-иш, 77-б; Постановления сессий ЦИК Киргизии. Сборник документов (1927–1938 гг). – Фрунзе, 1986. – 96-б; Алгачкы долбоор боюнча 845 миң гектарга чейин жеткирүү каралган болчу... Караңыз: Резолюции и постановления съездов Советов Киргизии (1925–1937 гг). – Фрунзе, 1973. 104-б.; История Киргизской ССР Т. 3. – Фрунзе, 1986. – 261-б.

² Билик О.А. Иригация Киргизии в проектах и объектах. Т.1. – Фрунзе, 1990. – 184, 217, 218-беттер.

³ Постановления сессий ЦИК Киргизии... – 96-б; Коммунистическая партия Киргизии в резолюциях и решениях конференций и пленумов. Часть 1. – Фрунзе, 1958, 458-б; История Киргизской ССР. Т.3. – Фрунзе, 1986. – 437-б; Джунушалиев Дж. Кыргызстан: преобразовательные процессы 20–30-х годов (исторический анализ проблем социализма и трагедий). На правах рукописи. Диссертация ...доктора ист. наук. – Бишкек, 1993. – 215-б; Билик О. А. Аталган эмгек... – 227-б. Башка маалымат боюнча, 1932-жылы 680 миң гектар аянтка себилген дан эгиндеринен 4 млн. 920 миң центнер түшүм алынган, Караңыз: Семенов И.Е. Рахимов А.И. Развитие иригации в Киргизии. – Фрунзе, 1987. – 227-б; Билик О. А. Аталган эмгек... – 227-б.

⁴ Билик О.А. Аталган эмгек... – 196, 227-бб; Киргизия за годы Советской власти. Статистический ежегодник. – Фрунзе, 1977. – 75-79-бб; Развитие народного хозяйства Киргизии (Краткий очерк). Под редакцией Орузбаева А.У. – Фрунзе, 1966. – 316-бб.

⁵ ООМА...1-кор, 1-т, 422-иш, 320-б; Постановления сессий ЦИК... – 9-б;

⁶ ООМА. 1-кор, 1-т, 276-иш, 15-б; Очерки истории Коммунистической партии Киргизии. – Фрунзе, 1976. – 261-б; КПСС и Советское правительство о Советской Киргизии. Сборник документов (1924–1974), Фрунзе, 1974. 236-б; Билик О.А. Аталган эмгек... 226, 227-бб.

⁷ Киргизия за годы Советской власти... – 75-б; Киргизия за 50 лет Советской власти... – 83-б.

Развитие народного хозяйства Киргизии ... 316-б; История Киргизской ССР... Т.3. – 436-б;

Башка дагы бир маалымат боюнча МТСтердин тракторлору менен 1932-жылы

108,6 миң гектар аянт айдалган (б.а. ар бир трактор 186 гектар аянт... Автор), 8 миң гектар аянтка эгин себилген...Караныз: Советский Киргизстан в документах... - 191-б.

⁸ История Киргизской ССР... Т.3. - 436-б.

⁹ Бактыгулов Дж.С. К вопросу историографии коллективизации сельского хозяйства Киргизии. В кн. Материалы первой научно-практической конференции по библиотековедению и библиографии (25-26-мая 1967г). - Фрунзе, 1967. - 75-б; Бактыгулов Дж.С. Социалистическое преобразование кыргызского аила. - Фрунзе, 1978. - 91-б.

¹⁰ Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма Сталину. - Фрунзе, 1991. 159, 168, 172-беттер.

¹¹ ООМА...611-кор, 1-т, 118-иш, 3 8-б; 305-кор, 1-т, 714-иш, 1-т, 363-иш, 168-б.

¹² ООМА...1-кор, 1-т, 161-иш, 108-109-66; 299-иш, 170, 326-66; 363-иш, 168-б.

¹³ ООМА...1-кор, 1-т, 363-иш, 14, 95, 122-66; 611-кор, 1-т, 67-иш, 117-108-66; 104-иш, 25-б.

¹⁴ ООМА...1-кор, 1-т, 79-иш, 17-б; 719-кор, 1-т, 165-иш, 4-5, 74-75-66. Ош облустук саясий документациялар архиви, 326-кор, 1-т, 25-иш, 44-б.

¹⁵ ООМА...1-кор, 1-т, 363-иш, 4-б.

¹⁶ Советский Киргизстан в документах. 1917-1967. Сбор. док. - Фрунзе, 1983. 191-б.

¹⁷ ООМА ...305-кор, 1-т, 606-иш, 30-б; Постановления сессий...82, 86-66; Очерки истории Коммунистической партии Киргизии... - 261-б; История Киргизской ССР... 436-б.

¹⁸ ООМА...1-кор, 1-т, 273-иш, - 155-б.

¹⁹ ООМА...305-кор, 1-т, 714-иш, 4-б; 723-иш, 32, 38-66; 2-кор, 1-т, 145-иш, 549-б; 1-кор, 1-т, 192-иш, 223-б.

²⁰ ООМА...2-кор, 1-т, 138-иш, 36, 128-б; 79-кор, 1-т, 4-иш, 173, 413-беттер.

²¹ ООМА...305-кор, 1с-т, 611-иш, 311-б; Постановления сессий...131-б; ООМА... 1-кор, 1с-т, 299-иш, 59-б.

²² ООМА...1-кор, 1-т, 136-иш, 147-б; 339-иш, 205, 206-66; 145-иш, 602-б; 673-кор, 1-т, 61-иш, 50-б; 2-кор, 1-т, 138-иш, 103-б.

²³ Отчет о работе правительства Киргизской АССР третьему Всекиргизскому съезду Советов рабочих, دهقانских, крестьянских и красноармейских депутатов (апрель 1929-март 1931г). - Фрунзе, 1931. 87-б.

²⁴ ООМА...1-кор, 1-т, 299-иш, 179, 302-66; 680-кор, 1-т, 10-иш, 56, 84-66.

²⁵ Постановления сессий... - 97-б; Башка маалымат боюнча-беш жылдыктын биринчи жылы болуп эсептелген 1928-1929-чарба жылы Республикада 7млн. 480миң баш мал жандыгы болгон...Караныз: Отчет правительства... 1931.57-б.; Джунушалиев Дж, Семенов И.Е. Верный сын народа. Ю. Абдрахманов. Аталган эмгек... - 51-б.

²⁶ Постановления сессий... - 98-б; История Киргизской ССР... - 436-б.; Бактыгулов Дж.С. Аталган эмгек... - 102-б; Башка маалымат боюнча 1932-жылга карата Республикада 47совхоз уюштурулуп, алардын карамагында 57миң гектар айдоо аянты жана 400 миң башка жакын мал жандыгы болгон...Караныз: Постановления сессий ЦИК Киргизской АССР... - 174-б.

²⁷ Постановления сессий ЦИК... - 99-б; История Киргизской ССР... - 436-б; Очерки истории Коммунистической партии Киргизии... - 261-б; История коллективизации сельского хозяйства в Киргизии(1929-1934гг). Документы и материалы. - Фрунзе, 1989. 133-б.

²⁸ История Киргизской ССР... т.3. - 438-б.

²⁹ Абдрахманов Ю. Аталган эмгек... - 166-б.

А. С. Ормушев

Кыргыз Республикасынын араб мамлекеттери менен түзүлгөн саясий, экономикалык жана маданий мамилелери

Кыргыз эли менен араб мамлекеттеринин ортосунда IX кылымдан баштап эле соода-сатык жана билим алуу багытында ар кандай деңгээлдеги байланыштар түзүлгөндүгүн тарыхый булактар айгинелейт. Орто кылымдагы араб саякатчылары Таними-ибн-Бахр, Ибн Хардадбек, Курама ибн Жабар, ал-Истахри, Йакут Хамави, Ибн ал-Асири өз эмгектеринде Кыргыз мамлекети, шаарлары, анда жашаган элдердин маданияты жөнүндө кеңири маалыматтарды жазып калтырышкан¹. Соода кербендери менен чогуу Арабстан жана Ирандан келишкен мусулман аалымдар, молдолор, дербиштер Караханид мамлекетиндеги элдерге ислам динин таратышкан. Шаарларда курулган мечиттерде, медреселерде жаштарга араб арибинде окуганды, жазганды үйрөтө баштаган. Алардын арасында билим алууга ынтызар жаштар көп болгон. Өзгөчө кыргыздын чыгаан илимпоз уулдары барскандык Махмуд жана баласагындык Жусуп араб жазуусунун жардамы аркылуу дүйнөлүк илим жаңылыктары менен терең таанышып, араб жана түрк тилдеринде илимий жана көркөм чыгармаларды жаратышып, атак-даңкка жетишкен.

Өз кезегинде Борбордук Азия чөлкөмүнөн мусулман аалымдары бүткүл дүйнөлүк илимий ачылыштарына өз салымдарын кошушкан. Алсак, медицина тармагында Абу Али ибн Сина, математика жана астрономия илимдеринин өнүгүшүндө шейх Ал-Жабр, Абу Райхан Бируни, Ал-Фараби, Мухаммад Яхья-Ширази, Санад-ибн-Али, Ибн ан-Нафистер жигердүү эмгектенишкен. Өзгөчө 980-жылдары Абу-Райхан-Бируни косинус, синус түшүнүктөрүн, сандардын квадраттарын жана тригонометриянын 23 таблицасын негиздеп, жер шарынын картасын чагылдырган глобусту ойлоп чыгарган². Азыркы учурда дүйнөлүк математика илиминдеги терминдердин көпчүлүгү орто кылымдарда калыптанган араб математикалык окууларынан алынгандыгы баарыбызга маалым.

Кыргызстандык аалымдардын ичинен дагы дүйнөлүк илимий иликтөөгө өз салымдарын кошкон чыгаан илимпоздордун болгондугу тарыхый булактардан белгилүү. Алардын арасынан XI кылымда Ысык-Көлдүн Барскоон шаарында төрөлгөн Махмуд ибн Хусейн «Түркий тилдер сөз жыйнагы» аттуу түрк тилдүү элдеринин биринчи лингвистикалык (энциклопедиялык) сөздүгүн жараткан. Ал илимпоз байыркы түрк тилдериндеги сөздөрдү, ырларды, макал-лакаптарды жыйнап, аларга кеңири түшүндүрмө берип, бөлүштүрүп, ирээтке келтирген. Азыркы күндө бул эмгек түрк элдеринин маданияты жана тили боюнча жүргүзүлгөн алгачкы илимий изилдөө катары өз баасын жогото элек. Эмгекте сүйлөмдөр жана ар түркүн сөздөр академиялык тартипте талдоого алынып, түрк элдеринин географиясы, этнографиясы, тарыхы жана фольклору боюнча баалуу маалыматтар камтылган. Мындан тышкары, түрк элдеринин күндөлүк турмушу, кийим-кечеси жана тамак-ашы, курал-жарактары боюнча баа-

Ормушев А. С. - М. Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинин ректору, профессор

луу материалдар окумуштуулардын кызыгуусун туудуруп, тарыхый кызыкчылык үчүн пайдаланылууда³. «Дивандын» өзгөчөлүктөрүнүн бири кыргыз, кыпчак, карлук, огуз, чигил, ягма сыяктуу түрк этносторунун «уруу», «урук» терминдери менен белгиленишинде турат⁴. Өзгөчө белгилеп кетчү жагдай: бул сөздүк араб арибинде жазылып, түрк сөздөрүнүн маанилери арабча чечмеленип түшүндүрүлгөн, ушуга байланыштуу бул эмгекти кош тилдүү, этимологиялык сөздүк катары баалоого да болот.

Убагында Махмуд Кашгари орто кылымдагы мамлекеттердин, шаарлардын, деңиздердин, дарыялардын, тоолордун картасын түзүп, жер шаарынын борбору катары Ысык-Көлдү белгилеген. Ал чийген дүйнөнүн картасы ошол кезде мусулман окумуштууларынын зор кызыгуусун туудурган. Бул анын бир гана тил, тарых илимине эле эмес, география, геологияга дагы кызыгып, аларды өтө терең өздөштүргөндүгүн тактап айтканда, энциклопедиялык билимге ээ экендигин тастыктап турат.

Ал эми экинчи бир чыгаан илимпоз, түрк тилинде жазылган «Кут билим» аттуу алгачкы көркөм чыгарманын автору Жусуп Баласагындын түрк адабиятына кошкон зор салымы бүгүнкү күндө да окумуштуулардын кызыкчылыгын арттырууда.

Жусупту орошон ойчул, акын, философ, көрөгөч саясатчы катары баалоо менен, орто кылым доорунда көркөм, саясий ой жүгүртүүнүн туу чокусун аныктаган сөз устаты деген баа берсек жаңылышпайбыз.

«Кут билимде» Жусуп эки өлкөнүн ортосунда мамиле түзгөн элчилер кандай болуу керектигин ташка тамга баскандай таамай көрсөткөн:

Элчи деген баарынан эстүү болсун,

Сөзгө чечен, билимдүү, эптүү болсун.

Элчи болсун ак жүрөк ишенимдүү,

Иш билги, адилет да көтөрүмдүү.

Жана да эң көп тилде сүйлөй билсин,

Түрлүү жазуу бүт окуп өздөштүрсүн⁵.

Жусуптун бул акыл насаат кептери өз актуалдуулугун бүгүнкү күндө да жоготпой элчилердин да көңүл чордонунда турушу зарыл.

Бул эки илимпоз аалымдар Мусулман Ренессансынын улуу өкүлдөрү катары дүйнөлүк тарыхта ысымдары түбөлүккө сакталып калмакчы.

Араб жазуусу, араб тили жана адабияты көп адамдарга дүйнөлүк илим-билимдин эшигин кенен ачып берди. Ал эми ошол мезгилдеги билимдүү мусулмандардын ичинен ислам динин, Ыйык Куранды элдин арасында даңазалоо, мактоо, түшүндүрүү боюнча да атактуу аалымдар чыккан.

XI–XII кылымдарда Ош, Өзгөн шаарларында ислам дини жана анын тартиптерин тактаган шарият илими боюнча атайын жыйнактар түзүлгөн. 1173-жылы Али ибн Осман Аль-Оши коомдук тартипти бузган мусулмандарды шарияттын жолу менен күнөөсүн мойнуна коюп, жоопко тартуунун шарттары жөнүндө атайын китепче жазган. Бул шарттар, өкүмдөр ошол кезде юридикалык документ катары күнүмдүк турмушта колдонулган. Анда жергиликтүү калктын үрп-адатын, жашоо шартын эске алуу менен мусулман адамдардын укугун коргоого арналган эмгеги шарияттын негизинде жазылгандыгы менен өтө баалуу.

Орто кылымдарда Осмон Аль-Ошиге бүт Орто Азия элдери сый-урмат көрсөткөндүгү белгилүү. Анын Мухаммед пайгамбардын 1000 хадисинин негизинде ыр менен жазылган «Мыкты ырлардын бермети»⁶ аттуу китеби жаштарды ислам дининин асыл сапаттарын үйрөтүүгө үгүттөгөн.

Омар ибн Аль-Оши Арабстандагы Мекке, Багдад жана Орто Азиядагы Букара шаарларындагы медреселерде жаш үйрөнчүктөргө адам укуктары боюнча дарс окуп, ал шаарлардын китепканаларында көп жылдар бою эмгектенип, илимий иштерин жүргүзгөн.

Анын «Ал Касидатул Ламиа» жана «Фатави Сиражита» аттуу эки илимий эмгегин түрк окумуштуусу Сонмез Кутлу арабчадан түрк тилине которгон. Кийин бул эмгектер немис, хинди, англис тилдерине да которулган. Ал эми алардын кол жазмаларынын түп нускалары бүгүнкү күндө Багдаддын улуттук китепканасында сакталууда. Учурда Кыргызстандын орто кылымдагы белгилүү ойчулдарынын эмгектери Индия, Англия сыяктуу өлкөлөрдө, Багдад, Бонн, Истамбул шаарларында сакталып турат.

Ошондой эле Ош шаарынын тургуну Шейх ул ислам Насуридин Абу Мухаммед бин Сулейман аль-Оши («Фаттава» аттуу 4 томдук эмгектин автору) жана ислам динин изилдөөчү, белгилүү окумуштуу Мухаммед ибн Ахмед-ибн Али ибн Хамид Абу Абдаллах аль Оши Багдад шаарындагы атактуу медреселерде дарс окушкандыгы белгилүү.

Араб жазуусу жана ислам дини кыргыздардын илимий-чыгармачылык шыктарына шык, демине дем берип, дүйнөлүк маданиятка татыктуу салым кошууга эбегейсиз мүмкүнчүлүк түзгөн.

Байыркы кыргыздар менен арабдардын диний, соода-сатык, билим берүү, илим изилдөө багытындагы байланыштардын башаты ошол X–XII кылымдарда эле түптөлгөнүн тарыхый далилдер бекемдеп турат. Өзгөчө Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап, өзүнүн тышкы саясатында башка өлкөнүн элдери менен достук мамиле түзүү, соода байланыштарын чыңдоо, маданият чеберлеринин өнөрлөрүн даңазалоо, илим жана билим тармагында биргелешип иштоого ар тараптан камылга көрүү багытында үзүрлүү кадамдар жасалууда. Байыртадан бери эле жылуу мамилелери бар араб мамлекеттери менен Кыргыз Республикасынын ортосунда азыр да улантылып жаткан саясий, экономикалык, маданий байланыштар буга мисал боло алат.

Биздин илимий иликтөөбүз үчүн жыйналган тарыхый-булактарга таянсак, Кыргыз Республикасы менен араб мамлекеттеринин жетекчилеринин саясий багыттагы расмий кездешүүлөрү сейрек болгону менен, бир катар маанилүү маселелердин чечилишине зор көмөк көрсөтүүдө. Алсак, 1992-жылы 28-февралда Бишкек шаарына Кувейт мамлекетинин өкмөттүк делегациясын жетектеп келген Кувейт эмиратынын финансы министри Нассер Абдулла Ар-Родан Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев жана Кыргыз Республикасынын экономика жана финансы министри А.Муралиев менен жолугушуп, инвестиция маселелери жана экономикалык багытта кызматташуу боюнча пикир алышып, талкуулашкан. Ал эми 1992-жылы 18-октябрда Кыргыз Республикасынын биринчи Президенти Аскар Акаев баш болгон мамлекеттик делегация Сауд Арабиясына биринчи расмий иш сапары менен барып, анын королу Фахд бен Абдель Азиз Аль Сауд менен көптөгөн маселелер боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн. Эки мамлекеттин жетекчилеринин алгачкы жолугушуулары өтө жогорку деңгээлде жана достук маанайда өтүп, мамлекеттер аралык алгачкы келишим түзүлгөн. Ал келишимде саясий дипломатиялык мамилелерди түзүү жана өркүндөтүү, соода-экономикалык байланыштарды калыптандыруу, Ислам өнүктүрүү банкы менен Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы-

нын ортосундагы мамилени чыңдоо маселелери каралган. Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаев баш болгон мамлекеттик делегация Мекке шаарындагы Аль Харам мечитинде кичи ажылык ырасмисин (УМРА) аткарышкан жана мусулмандардын экинчи ыйык шаары Мединада да болушкан. Бул расмий иш сапар Араб өлкөлөрү менен болгон достук байланыштын башаты болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү ислам дүйнөсүндө чоң кадыр баркка жетишкен саясий, экономикалык, коомдук уюмдарга өз каалоосу менен кирип, Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүгө ар тараптан аракеттер жасалууда. Ошондой иш-чаралардын бири катары 1992-жылдын 2-декабрында Сауд Арабиясында өткөн ислам мамлекеттеринин тышкы иштер министрликтеринин кезектеги жыйынында Кыргыз Республикасы ислам конференциялык уюмуна мүчө болуп кабыл алынган. 1994-жылдын 13–15-декабрында Ислам конференция уюмунун кезектеги VII Саммитинде (Касабланка) Кыргыз Республикасынын ошол учурдагы премьер-министри А.Жумагулов биринчи жолу уюмдун анык мүчөсү катары катышып, Кыргызстандын атынан, «Кыргыз Республикасына экономикалык жардам берүү жөнүндө» деген чечим кабыл алууну өтүнгөн¹⁰ жана ислам өлкөлөрүнүн финансылык институттарын Кыргызстандын экономикасын көтөрүүгө жардам берүүгө чакырган.

1993-жылы 10-февралда Бишкек шаарында Кыргыз Республикасы менен Иорданиянын Хашимит Королевствосунун ортосунда дипломатиялык мамилелерди түзүү боюнча Протоколго, ошол эле жылы 28-майда Москва шаарында Кыргыз Республикасы менен Сирия Араб Республикасынын ортосунда дипломатиялык мамиле түзүү боюнча келишимге кол коюлган¹¹.

Кыргыз Республикасынын өкмөтү Ислам өнүктүрүү банкына 1993-жылдын ноябрь айынан баштап мүчө болуп кирип, ар кандай жеңилдетилген финансылык жардамдарды алууда. Мисалы, Кыргызстандын Токтогул районундагы катуу жер титирөөдөн жабыр тарткан адамдарга 1 млн. доллар алгачкы финансылык жардам берилген.

1996-жылы июлда Ислам өнүктүрүү банкынын башкармасы Ахмед Мухамед Али Кыргызстанга атайын келип, финансы-техникалык жактан жардам берүүнүн шарттары боюнча сүйлөшүү жүргүзгөн. Өзү менен кошо 200 ишкерди ала келип, кыргыз элине ар тараптан жардам берүү, биргелешип иш жүргүзүү жагдайларын байкап көрүүнү сунуш кылган. Ошондой эле 1996-жылдын 28-январында Кыргызстанга Ислам банкы тарабынан берилген 8 миллион доллардын кандай максатта пайдаланылып жаткандыгына кызыккан. 1995-жылы 15-июлда Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин чакыруусу менен Сауд Арабиясынын Королдугунун Тышкы иштер министрлигинин ошол кездеги консулдук департаментинин генералдык директору Л.Г.Ибрагим келип, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин 1-чи орун басары А.Жекшенкулов менен жолугушуп, Ислам конференциясы жана Ислам Банкынын иштерин мындан ары өркүндөтүү боюнча сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн¹². Ал каражаттар Кыргызстандагы энергетикалык системалары үчүн чет өлкөлүк трансформаторду жана керектүү станцияларды сатып алууга бөлүнгөн болчу.

1997-жылы ноябрда Кыргыз Республикасынын ошол кездеги премьер-министри Апас Жумагулов баштаган өкмөттүк делегация Сауд Арабия-

сында иш сапарында болуп, Жидда шаарында ОИКтин Секретариаты жана Ислам өнүктүрүү банкынын жетекчилери менен 13 миллион доллардык кредит алуу боюнча эки тараптуу сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөн.

Бир нече ирет жолугушуулардан кийин 2000-жылдын май айында Жидда шаарындагы Ислам банкынын штаб-квартирасында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Ислам банкынын ортосунда 9,5 миллион долларды Ош шаарындагы аэропортту кайрадан калыбына келтирүү үчүн бөлүп берүү тууралуу келишим түзүлгөн. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Сауд Арабиясынын жетекчилеринин ортосунда түзүлгөн Келишимдин негизинде 1999-жылдан баштап, Бириккен Араб Эмиратында Генералдык консулчулук иштей баштаган. Бул консулчулук, негизинен, Кыргызстан менен Сауд Арабиясынын ортосундагы соода-экономикалык өнүгүүсүнүн арттыруу жана эки мамлекеттин ортосундагы маданий, илимий карым-катнашын өнүктүрүү багыттарында иш жүргүзүүдө. Мисалы, 2003-жылы Кыргыз Республикасынын Сауд Арабиясы менен тышкы соода жүгүртүү өлчөмү 195,6 млн АКШ долларын түздү. 2003-жыл үчүн экспорт 184,7 млн, АКШ долларына жеткен¹³. Ошондой эле Бириккен Араб Эмиратында Генералдык консулчулуктун кызматкерлери бул өлкөдө эмгектенип жаткан 420 кыргызстандык атуулдарга ар тараптан жардамдарды берүүдө.

Кыргыз Республикасынын борбор шаары Бишкекте араб өлкөлөрүнүн бирөө дагы өздөрүнүн Элчиликтерин ачууга шашылышкан жок. Анткени, көптөгөн араб өлкөлөрүнүн элчиликтери Алматы, Ташкент, Москва, Анкара, Пекин шаарларында ачылып, Кыргызстан менен болгон саясий, экономикалык, маданий иштерин ошол өкүлчүлүктөр аркылуу ишке ашырууда. 1997-жылдын октябрында Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевге Египет Араб Республикасынын Атайын жана Ыйгарымдуу элчилик милдетин аткарган Айман Хамиди Эль-Кун элчиликти аткаруунун билдирген ишеним грамотасын тапшырган¹⁴. Бул элчилик ошол эле мезгилде Казак Республикасында (Алматы) да өзүнүн элчилик милдетин аткармак. Ал эми 2004-жылдын 1-мартында Сирия Араб Республикасынын (Вахиб Фаделд), Кувейттин (Файсал Рашид Алд-Гайс) (кытай, монгол, кыргыз мамлекеттери боюнча) Марокконун королдугунун элчиси (Абделлах Загур) элчилиги кабыл алган.

1997-жылы 19-февралда Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги менен Египет Араб Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин ортосунда кызматташууну өркүндөтүү боюнча Протоколго кол коюлган¹⁵.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын жана Эл өкүлдөр жыйынынын төрагалары тарабынан араб өлкөлөрүнүн парламенттери менен расмий жолугушуулар өз жемишин берүүдө. Араб мамлекетине эң алгач эгемендүү Кыргызстандан 1994-жылы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасы М.Шеримкулов Сауд Арабиясынын Королунун атайын чакыруусу менен барган. Ал эми 2002-жылдын октябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын төрагасы Абдыганы Эркебаевдин чакыруусу менен Кувейт мамлекетинин Улуттук Ассамблеясынын спикеринин орун басары Абд-Алд-Хамид Юсуф Жамат¹⁶ Кыргызстанга келип, эки палатанын ортосунда экономикалык жана маданий байланыштарды чыңдоо боюнча келишимге кол коюшкан. 2002-жылдын декабры-

да Абдыганы Эркебаев башында турган парламенттик делегациянын Кувейт мамлекетине болгон расмий иш сапары парламенттер аралык маанилүү маселелерди чечүүгө өбөлгө түздү. Бул парламенттик делегация Кувейт мамлекетинин вице-премьер-министри, Улуттук жыйын жана кабинет иштери боюнча Мамлекеттик министр Мохаммад Дхеиф Алтах Шаран менен жолугушкан.

Кувейт мамлекетинин Улуттук Ассамблеясынын спикери Джассим Ал-Харари жана кувейттик Парламенттик Ассамблеясынын жана Кыргызстандын парламентинин ортосундагы байланыштарды өркүндөтүү боюнча депутаттык тобу менен болгон жолугушуу учурунда мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүн парламенттер аралык мамилелердин чегинде өнүктүрүү маселеси кызуу талкууланып, анда парламенттер аралык кызматташууну мындан ары да бекем чыңдоо жөнүндө макулдашылган.

Ал эми Кувейттеги экономикалык өнүгүү фондусунун президенти менен жолугушуу да өз жемишин берди. Бул фонд тарабынан Кыргызстанга 2002-жылы 10 млн. доллар суммасындагы жеңилдетилген кредит бөлүнүп берилген болсо, жолугушуу учурунда Кувейт тарап жакынкы арада Кыргызстанга 20 млн. доллар²⁰ өлчөмүндө техникалык грант берүү маселесин талкуулашкан.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын төрагасы А.Бөрүбаевдин чакыруусу менен Сауд Арабиясы Королдугунун Аш-Шура мажлисинин спикери, доктор Салех бин Абдулла бин Хумейд жетектеген делегация 2004-жылы 31-майдан 5-июнга чейин Кыргызстанда болуп, 1-июнда Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаев, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын төрагасы Абдыганы Эркебаев, Кыргыз Республикасынын Премьер-министри Н.Танаев, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министри А. Айтматов, Бишкек шаарынын мэри М.Керимкулов менен жолугушууларды өткөрүшкөн. Ошондой эле Сауд Арабиясынын жогорку даражалуу меймандары Кыргыз улуттук университетинде жана Кыргыз Мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин кыргыз-араб факультетинин профессор-окутуучулар жамааты жана студенттер менен жолугушууларды өткөрүшкөн. Кыргыз Мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинде доктор Салех бин Абдулла бин Хумейдге «ардактуу профессор» деген наам ыйгарылган²¹. Андан соң араб мамлекетинин делегациялары Ош жана Ысык-Көл областтарында болушуп, элдин турмуш шарты менен жакындан таанышышкан.

2004-жылдын 5-8-сентябрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын төрагасы Алтай Бөрүбаевдин чакыруусу менен Иордания Хашимид Королдугунун Аль Нуаб Стал мажлисинин башында турган вице-спикер Али Абу Сукар Кыргызстанга келип, эки өлкөнүн ортосундагы парламенттик келишимди иш жүзүнө ашыруу жөнүндөгү Кыргызстан-Иордания достук комитетин түзүү жөнүндө сунуш киргизген. Ошондой эле Иордания парламентинин делегациясы Кыргызстандагы Азрети Умар атындагы Ислам университетинде, Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинде, Бишкек шаарындагы борбордук мечитте жана Улуттук тарых музейинде болушту²².

Ал эми 2005-жылдын январь айында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын төрагасы А.Бөрүбаев, Сауд

Арабиясы королдугунун Аш-Шура мажлисинин спикери, доктор Салех бин Абдулла бин Хумейддин чакыруусу жана Иордания Хашимид Королдугунун Аль Нуаб Стал Мажлисинин башкармасы Абдулхади Аль-Маджалнин чакыруусу менен бул өлкөлөрдө атайын иш сапары менен болуп, парламенттер аралык кызматташуу келишимдерин түзүп келди²³.

Кыргыз Республикасы менен Сауд Арабиясынын ортосунда түзүлгөн достук мамилелердин натыйжасында, Кыргызстанда ислам динин ар тараптан өнүктүрүүгө көптөгөн мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн. Мисалы, Кыргызстандын айылдарында мечиттердин салынышы, медресе жана институттардын ачылышы, Орозо жана Курман айттар мусулман майрамы катары, окмоттун атайын уруксаты менен республиканын бардык булуң-бурчтарында өткөрүлүшү, Мекке жана Медина шаарларына кыргызстандык мусулмандардын ажылык сапарга барган адамдардын санынын көбөйүшү байкалууда. Эгерде, 1990-жылы Кыргызстандан 19 адам ажылыкка барса, бүгүнкү күндө алардын саны жылыга 3000ден 4000ге чейин жетүүдө. 1990-жылдан 2005-жылга чейин Кыргызстандан ыйык Меккеге ажылыкка 20 миңден ашуун адам барган жана алардын ичинен айрымдары үч төрт жолу барышкан.

1997-жылдын 12-мартында Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча комитетинин жетекчиси Э.С.Каптагаев Сауд Арабиясына иш сапары менен барып, Сауд Арабиясынын Королдугунун Ажылык иштер боюнча министри Махмуд Мухаммад Сафар менен жолугушуп, Кыргыз Республикасынан ажылыкка барган мусулмандарды Мекке, Медина шаарында кабыл алуу маселелери боюнча шарттуу сүйлөшүүлөр болгон. Бүгүнкү күндө Араб өлкөлөрүндөгү университеттерде, институттарда жана медреселерде Кыргызстандан барган 300гө жакын улан-кыздар диний багытта билим алышууда. Ал эми Сирияда – 24, Кувейтте – 5, Иорданияда – 3, Сауд Аравияда – 4, Ливияда – 1 адам окуп билим алууда.

Ал эми жүздөгөн улан-кыздар ошол өлкөлөрдөн окуу жайларды бүтүрүп келишип, бүгүнкү күндө Бишкек, Ош, Каракол, Нарын, Талас, Балыкчы шаарларындагы мечит, медреселерде жана Ислам институттарында иштеп жатышат.

Араб өлкөлөрүнүн колдоосу менен жергебизде курулган мечит, медреселердин саны жыл сайын көбөйүүдө. Эгерде 1991-жылы Кыргызстанда 39 мусулман мечити болсо, ал эми 2001-жылкы каттоо боюнча 1339 мечит иш жүргүзө баштаса, бул көрсөткүч 2005-жылдын март айында 2500ге жеткен. Мечит жана медреселердин ишке киргизилиши жаштарды адептүүлүккө, ыймандуулукка, сый-урматка тарбиялоого зор өбөлгө түзүүдө. Муну менен катар архитектуралык жактан жогорку чеберчиликте салынган кооз мечиттер айыл ажарын да ачып тургандыгын атайын белгилей кетсек болот.

1990-жылдан баштан Кыргызстандагы Мусулман муфтиятынын демилгеси менен ислам дининин негизин түзгөн Ыйык Куранды кыргыз тилине которуу колго алына баштаган. Биринчи жолу Куран орус тилинен (академик И.Ю. Крачковский жана миссионер Г.С.Саблуковдун котормолорун колдонуп саптык котормо, подстрочный) 1991-жылы Кыргыз Республикасынын Эл акыны Э. Турсунов тарабынан жүзөгө ашырылган жана жарык көргөн. 2001-жылы араб тилинен Курани Каримдин кыргызча котормосу жана түшүндүрмө мааниси Кыргыз Республикасынын Мусулмандар диний башкармасынын атайын уруксаты менен экинчи жолу

өзбек улутундагы котормочу Аллауддин Майсур тарабынан басмадан чыгарылган. Бул котормодо көпчүлүк терминдерде араб, иран, өзбек сөздөрү колдонулуп элге түшүнүксүз болгондуктан, бул котормо кайрадан Махмуд Кашгари (Барскани) атындагы Чыгыш университетинин аалымдары тарабынан редакцияланып, басмага даярдалып, жарык көрүүнүн астында турат.

Кыргыз Мамлекетинин Араб өлкөлөрү менен болгон билим берүү, илим жана маданият тармагындагы байланыштарынын акыркы жылдары бекемделүүсүнө күбө болуудабыз. Өзгөчө, Египет Араб Республикасы, Иордания Королдугу, Кувейт, Катар, Сирия жана Сауд Арабия мамлекеттери менен Кыргыз Республикасынын Билим министрлиги тарабынан түзүлгөн келишимдердин негизинде аталган мамлекеттердин жогорку окуу жайларында Кыргызстандык студенттердин саны жылдан жылга өсүүдө.

Ошол келишимдин негизинде 1992-жылдан баштап, Каирдеги Аль-Азхар университетине Кыргызстандан жылына 15 улан-кыз жөнөтүлүүдө. Аларга жатакана жана тамак-аш, окуу куралдары акысыз берилет. 2003-жылкы тактоолор боюнча Кыргызстандан барган 139 студент билим алууда.

1994-жылдын 16-январында Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлигинин менен Иорданиянын Билим берүү министрлигинин ортосунда келишимге кол коюлган. Бул келишимде жылына кыргызстандык 3 атуул Иорданияга окууга жөнөтүлсө, Иорданиянын 3 жараны Кыргызстандын жогорку окуу жайларына акысыз кабыл алынуусу макулдашылган. 1999-жылдын 14-сентябрында Кыргыз Республикасынын Билим жана маданият министрлиги менен Кыргызстандагы Ливандын ардактуу консулу Джордж Юсефф Антун билим берүү жана маданий байланыштарды түзүү жөнүндө келишимге кол коюшкан.

Кыргыз Республикасынын студенттерге акысыз билим берүү багытында Кувейт мамлекети өз жардамын берип, Кувейт мамлекетинин эл аралык «Социалдык реформалар коомунун» каржылоосу менен 1999-жылы Бишкек шаарында Кыргыз-Кувейт университети ачылган, 2004-жылдын 14-сентябрында бул жогорку окуу жайына Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университети деген наам берилген. Бүгүнкү күндө бул университетте 500гө жакын студент билим алып, филология, журналистика, укук таануу жана экономика кесипчилиги боюнча адистер даярдалууда. Араб тилин Египет, Сирия, Марокко, Судан, Иордания, Ирак, Мавританиядан келген тил жана адабият боюнча 14 адис студенттерге өз ыкмалары, методикасы менен араб тилин үйрөтүшөт. Ошону менен бирге Кувейт жана Катар мамлекетинин каржылоосунун негизинде Бишкек шаарында «Давха» атындагы орто мектептин имараты салынып бүтүп, 400гө жакын кыздар акысыз үч маал тамак жана кийим менен камсыздалып, билим алышууда.

Кыргызстанда чет тилдерди окуп үйрөнүү боюнча бардык шарттар түзүлгөн, өзгөчө араб тили жана адабияты ондогон жогорку окуу жайларында окутулууда. Мисалы, Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинде, Кыргыз мамлекеттик курулуш, архитектура жана транспорт университетинин алдындагы араб факультетинде, Ж.Баласагын атындагы Улуттук университетте, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин алдындагы Чыгыш таануу факультетинде, И. Арабаев атындагы мамлекеттик педагогикалык университеттин ал-

дындагы Чыгыш тилдерин үйрөнүү институтунда, Ош мамлекеттик университетинде, Кыргыз-Өзбек университетинде, Жалалабат областындагы Батыров атындагы университетинде араб тилин окутуу боюнча факультеттер, бөлүмдөр, топтор ачылган. Бул окуу жайларда миндеген студенттер араб тилин, адабиятын, тарыхын, маданиятын тереңдетип окуп билүүдө.

Кыргыз мамлекети менен Араб өлкөлөрүнүн ортосундагы маданий байланыштар дагы чыңалууда. Мисалы, 1998-жылы белгилүү жазуучу Чыгыш Айтматовдун урматына «Дүйнөлүк адабиятка, искусствого, илимге жана маданиятка сиңирген зор салымы үчүн» деген Эл аралык сыйлык уюштурулган эле. Бул сыйлыктын алтын медалын ыйгаруу үчүн 21 адамдан турган Бүткүл дүйнөлүк комитет түзүлгөн. 2000-жылы 2-февралда бул комитеттин чечими менен сыйлык Дубайдагы Бириккен Араб Эмираттарынын улуу акыны, ойчулу, араб дүйнөсүнүн Эл аралык адабият фондунун президенти Султан Аль Увейске ыйгарылган.

Египет өлкөсүнүн биринчи айымы С. Мубарактын демилгеси менен Нью-Йорк шаарындагы Бириккен Улуттар Уюмунун атайын сессиясында Александрия китепканасынын ачылышына Кыргызстандан да өкүлдөр чакырылган. 2002-жылдын 16-октябрында дүйнө жүзүндөгү эң байыркы жана бай китепканалардын бири болгон Александрия китепканасына (бул китепкана биздин заманга чейинки III кылымда Птоломей Сотердин падышачылык учурунда курулган жана мындан 1600 жыл мурун өрттөнүп кеткен. 1995-жылы БУУнун чечими менен китепкананы кайрадан калыбына келтирүү иши колго алынып, курулушу башталган) кыргыз элинин атынан «Манас» эпосу жана Кыргызстандын тарыхы боюнча китептер бөлөккө берилген.

Бишкек шаарындагы музыкалык мектептердин жана чыгармачыл топтордун комузчу, бийчи, ырчы балдары, «Шаттык», «Жаш кыял» элдик ансамблдери ж.б. Каир, Манама, Доха шаарларындагы маданий борборлордо бир нече жолу болуп, өз өнөрлөрүн тартуулоо менен байыркы кыргыз элинин руханий доолотун араб өлкөлөрүндөгү элдерге жакындан тааныштырууга жетишкен.

Кыргызстан менен араб өлкөлөрүнүн ортосунда спорт жана туризм тармагында кызматташтык дагы акырындап күч алууда. Мисалы, акыркы жылдары Катар, Сирия, Бахрейн мамлекеттеринин футболисттери менен кыргызстандык футболосттер күч сынашууда. 2005-жылдын 6-10-апрелинде Сауд Арабиясында өткөн Биринчи Исламдык спорт оюндарына: сууда сүзүүдө – Е.Петрашов, Ю.Захаров, В.Данилов, жеңил атлетикада – С.Покура, А.Золотарев, оор атлетикада – К.Молдодосов, У.Молдосов, З.Ашырбаев, фехтование боюнча – М.Миржалиев, А.Ханадеев, теннис боюнча – А.Таласбаев, А.Якупбаев жана баскетбол командасы мелдешке катышышкан³⁸. Ал эми Кыргызстандын эң кооз жерлерине араб өлкөлөрүнөн көптөгөн туристтер келип эс алыпса, кыргызстандыктар Египеттин, Бириккен Араб Эмираттарынын, Катардын эс алуучу жайларында болуп кайтышты. Мындай достук жана бир туугандык маанайдагы жакындашуу эки мамлекеттин ортосундагы маданий байланышты чыңоого өзүнүн чоң салымдарын кошот.

Өзгөчө акыркы жылдар ичинде, Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болгондон баштап, Сауд Арабиясы, Кувейт, Египет, Бириккен Араб Эмираты, Сирия, Иордания, Катар сыяктуу араб өлкөлөрү менен саясий, экономикалык, илимий, билим, маданият, спорт жана туризм тармагын-

да карым-катнаштар акырындап болсо да өсүп-өнүгүп жатканын жогорудагы фактылар ачык-айкын далилдеп турат.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстан менен Араб мамлекеттеринин мамилелери орто кылымдарда эле башталып, бул мезгилдер аралыгында бирде жанданып, бирде солгундап болсо да, тарыхый шарттарга, өлкөлөрүндөгү саясий абалдарга жараша өз нугун такыр жоготкон эмес, Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгон күндөн баштап Араб мамлекеттери менен болгон мамилелерди ар тараптан өркүндөтүүгө кыйла деңгээлдеги аракеттер жасалууда.

КОШУМЧА ТҮШҮНҮКТӨР:

- ¹ Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. – Б., – 2002. 25-38, 79-114-б.
- ² А.С.Ормушев. Ислам цивилизациясы. – Б., 2002. – 15-25-б.
- ³ Респат Кенч. Карахандар мамлекетинин бийлик түзүлүшү. – Б., 2004. – 20-2-б.
- ⁴ Тынчтык Чоротегин. Махмуд Кашгари (Барскани) жапа анын «Дивану лугати түрк» сөз жыйнагы (1072–1077). – Б., 1997. – 59-61 б.
- ⁵ Баласагун Жусуп. Кут алчу билим: дастан/Байыркы түрк тилинен котор. Т.Козубеков; Көркөмдөгөн А.Момуналиев. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 229-232-б.
- ⁶ Ормушев. А.С.Ислам цивилизациясы. – Б., 2002. –28-б.
- ⁷ Ормушев. А.С.Ислам цивилизациясы. – Б., 2002. – 28-б.; Джоробекова А.Э., Момошева Н.К. Хроника внешнеполитической деятельности Кыргызской Республики (1991–2002). – Б., 2003. –11-б.
- ⁸ Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин архиви. 1992-жылдын отчетунан алынды; Джоробекова А. Э. Момошева Н. К. Аталган эмгек. – 20-б.
- ⁹ Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер Министрлигинин Архиви. 1992-жылдын отчетунан алынды.
- ¹⁰ Джоробекова А. Э... Көрсөтүлгөн эмгек. – 24-29-б.
- ¹¹ Джоробекова А. Э... Көрсөтүлгөн эмгек. – 63-б.
- ¹² Токтогунов С. Тышкы саясат. – Б., 1998, – 46-б.
- ¹³ Токтомушев К. Көрсөтүлгөн эмгек. – 170-б.
- ¹⁴ Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин Архиви 2004-жылдын отчетунан алынды.
- ¹⁵ Джоробекова А. Э... Көрсөтүлгөн эмгек. –129-б.
- ¹⁶ Джоробекова А. Э... Көрсөтүлгөн эмгекте. – 92-б.
- ¹⁷ Джоробекова А. Э... Көрсөтүлгөн эмгек. – 44-45-б.
- ¹⁸ Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын Эл аралык бөлүмүнүн 2002-жылкы отчетунан алынды.
- ¹⁹ Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын архиви. Эл аралык бөлүмүнүн 2002-жылкы отчетунан алынды.
- ²⁰ Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын архиви. Эл аралык бөлүмүнүн 2004-жылкы отчетунан алынды.
- ²¹ Слово Кыргызстана. Сентябрь, 2004.
- ²² Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын архиви. Эл аралык бөлүмүнүн 2005-жылкы отчетунан алынды.
- ²³ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн астындагы Дин иштер боюнча комитетинин архиви. 2004-жылкы отчетунан алынды.
- ²⁴ Джоробекова А. Э... Көрсөтүлгөн эмгек. – 93-б.
- ²⁵ Ислам в истории Кыргызской Государственности. – Б., 2003. – 23-с
- ²⁶ «Религия и образование». – Б. 2002. – 6-б.
- ²⁷ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн астындагы Дин иштер боюнча комитетинин архиви. 2004-жылкы отчетунан алынды
- ²⁸ Куран. – Б., 1991.
- ²⁹ Курани Карим. – Б., 2001.
- ³⁰ Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлигинин архиви. 2003-жылкы отчетунан алынды.

- ³¹ Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлигинин архиви. Эл аралык бөлүмүнүн 1994-жылкы отчетунан алынды.
- ³² Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлигинин архиви Эл аралык бөлүмүнүн 1999-жылкы отчетунан алынды.
- ³³ Кыргыз-Кувейт университетинин Илимий Кеңешинин 2004-жылкы отчетунан алынды.
- ³⁴ Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлигинин архиви. Лицензия берүү бөлүмүнүн 1999-2002-жж. отчетторунан алынды.
- ³⁵ Слово Кыргызстана. 12-февраль, 2002.
- ³⁶ Слово Кыргызстана. 16-октябрь, 2002.
- ³⁷ Вечерний Бишкек. 6-апрель, 2005.

А. С. Бегалиева

Из опыта научного туризма в России и перспективы его развития в Кыргызстане

*Кыргызы – это нация,
склонная к синтезу культур.*
(В. В. Бартольд)

Научный потенциал может выступать побудительным мотивом для посещения региона, особенно теми, кто непосредственно занят наукой или связан с этой областью деятельности. Туристские организации могут оказывать различные услуги научным обществам (проведение встреч, семинаров, мероприятий, обеспечивающих получение научной информации, посещение научных объектов и пр.). В век научно-технической революции научные комплексы являются важным ресурсом познавательного туризма.

Сегодня научный туризм профессионалы разделяют на три типа:

– Ознакомительный. Во время поездки туристов знакомят с природными и антропогенными объектами и дают пояснения.

– Вспомогательное участие. В этом случае туристы принимают участие в научных работах в качестве вспомогательного персонала, например, участвуют в реставрационных работах, в заповедниках по сохранению редких животных или полевых научных исследованиях.

– Самостоятельные исследования туристов.

По мнению Российской международной академии туризма, где несколько лет назад по инициативе первого ректора, профессора В.А. Квартального, началась работа в области теории и практики научного туризма, наиболее привлекательным является экспедиционный туризм¹. Маршруты научных путешественников планируются заранее. И обязательно при участии Российской академии наук.

Ученые с предпринимателями в сфере туризма разрабатывают диковинные маршруты. Один из них – поездка на самый край России. Древний и в то же время юный край, сумевший сохранить способность к росту в суровых полярных условиях, краткое, как миг, северное полярное лето в условиях вечной мерзлоты – это чудо; буйство природы – неповторимый и прекрасный праздник жизни. Путешественника ожидает здесь традиционные гостеприимство и доброжелательность исконных хозяев этой земли: чукчей, эскимосов, эвенцев, чуванцев; порадует их древнее, самобытное искусство. В суровых условиях северного края, где весь уклад бытия – это борьба за жизнь, пращуров нынешних жителей Чукотки создали подлинные шедевры творчества, воплотившего душу северных народов.

Попасть в эту экспедицию не так-то просто. Будущий участник должен будет пройти курс предварительной подготовки, реализованный в виде интернет-форума, где турист получит возможность ознакомиться с научными проблемами, составляющими предмет научного тура, обсудит интересующие его вопросы в режиме реального времени.

Бегалиева А.С. – кандидат исторических наук, доцент Академии туризма, докторант Института истории и культурного наследия НАН КР

Можно отправиться и не на край света, а поближе. В места, где находится более 20 святых целебных источников, около 15 монастырей и монастырских подворий, 30 действующих храмов, несколько озер и рек. Эти диковинные места расположены в городах и окрестностях Шуи, Палеа, Родников, Пестяков. Здесь турист может собственноручно изготовить сувениры под руководством мастера, заехать на строчно-вышивальную фабрику и фабрику льна, взять уроки плетения корзин, разузнать все секреты лаковой миниатюры, освоить резьбу по липе, а на «десерт» предложат изготовить валенки. В виде экзотики – проживание в настоящих русских избах с баней, садом и огородом².

В советское время «научный туризм» как самостоятельное направление возникло в 1980 г. в Географическом обществе Академии наук СССР (в настоящее время Русское Географическое общество), по инициативе президента Общества – академика А.Ф. Трешникова.

Тогда же при Президиуме общества, для осуществления целей и задач, направленных на развитие туризма в СССР, была создана Комиссия научного туризма и определены основные цели её работы: проведение экспедиционной и исследовательской работы по выявлению перспективных районов и объектов туризма в стране; изучение этих районов; описание выявленных объектов и памятников; разработка новых ниток туристских маршрутов и экскурсий; составление отчетов, туристических карт, путеводителей. А также мониторинг тенденций развития внутреннего и зарубежного туризма: научного, историко-познавательного, паломнического, промыслового, спортивного и др.; организация и проведение конференций, семинаров, докладов способствующих развитию туризма; взаимодействие и координация действий со всеми заинтересованными в развитии туризма организациями³.

Сегодня научный туризм, казалось бы, не даёт тех громких результатов, которые давали путешествия лет двести или триста тому назад. Однако, как и любая научная дисциплина, он стремится не «вширь», а «вглубь». Замечательный ученый-палеонтолог и писатель И.А. Ефремов писал, «что любая наука со временем познаёт всё больше и больше о всё меньшем и меньшем»⁴.

Научный туризм присутствует даже в изучении городов, например, соревнования городского туризма – «Бегущий город», в регионоведении, урбанистики. Наконец, не так давно мы все стали свидетелями рождения космического туризма, причём это было рождение именно научного космического туризма.

Направления экспедиционных работ современного Российского Географического общества (РГО) различные, но в соответствии с уставными целями, большей частью сосредоточены на территории России.

Комиссия РГО организует и зарубежные экспедиции, например, в рамках реализации проекта «Сакральная география народов мира». Целью этого проекта является изучение сакральных объектов и их влияния на жизнь народов, в основе которой всегда лежали и будут лежать особенности духовного наследия человеческих сообществ. Впрочем, занимаясь исследованиями вне России, РГО работает на развитие отечественной науки, ибо знание о своей стране может быть наиболее полным лишь в сравнении с тенденциями развития других.

Председатель комиссии научного туризма РГО С.В. Голубев по образованию – физик, а в жизни же проявился как организатор научной экспедиции, связанной с исследованием Гиперборей⁵.

С марта 2002 года начали проводиться ежегодные научные конференции по Гиперборее, на которых учёные на регулярной основе начали обмениваться между собой научными знаниями, полученными ими как в теоретических, так и в практических аспектах их исследований. Необходимость объединения учёных, занимающихся исследованиями по гиперборейской тематике, была вызвана тем, что полученные в конце XX века исчерпывающие доказательства, свидетельствующие о существовании задолго до Рождества Христова северной высокоразвитой цивилизации, обладавшей глубочайшими знаниями о Вселенной и Человеке, сделали очевидным неадекватность действительности существующей в науке исторической парадигмы.

19 марта 2004 года учёные, принимавшие активное участие в практическом и теоретическом исследовании гиперборейской тематики, установили территориальное расположение на русском Севере одной из древнейших на земле цивилизаций, которую древние эллины именовали Гипербореей. В науку на полноправной основе вошло словосочетание «Русь Гиперборейская».

Последние несколько лет экспедиция под руководством С.В. Голубева исследует Соловецкие острова, открывая там такие сакральные вещи, как пирамиды, лабиринты, святилища и прочее. Все расходы участники экспедиций несут на основе ее софинансирования (оплата транспортных услуг, питание, проживание, связь и пр.). «У нас нет профсоюзных путевок, а понятие спонсорства или меценатства по отношению к науке, особенно историко-географической, в нашей стране находится в зачаточном состоянии. Олигархам проще дать денег на английский футбол, чем на развитие собственного внутреннего туризма, приносящего в таких странах, как Италия, Франция, Англия, Норвегия и др. значительную часть годового бюджета», – говорит С.В. Голубев. В экспедиции у каждого научного туриста появится возможность побывать археологом, топографом, художником, режиссером, фотокорреспондентом, видео-оператором, биологом, охотником и рыболовом.

В Кыргызстане принять участие в работе экспедиции, связанной с поисками мощей Святого апостола Матфея и затонувших городов Иссык-Куля, приглашает всех желающих, согласных с основными условиями научного туризма, академик, доктор исторических наук, профессор КРСУ В.М. Плоских⁶.

Кыргызский народ – один из древнейших народов мира, на протяжении многих веков создавший богатую самобытную материальную и духовную культуру. Кочевой образ жизни, многовековые наблюдения за окружающим миром позволили народу накопить богатейшие эмпирические знания. Самобытность кыргызского народа и уникальность природы республики привлекали взоры не только завоевателей, но и лучших умов человечества.

В середине XIX в. ученые разных стран заложили фундамент научного кыргызоведения. Исследования географов П.П. Семёнова-Тян-Шанского, Н.М. Пржевальского, Г. Мерцбахера, зоолога Н.А. Северцова, геоботаника А.П. Федченко, геолога И.В. Мушкетова, историков-востоковедов

В.В. Бартольда и В. Шота, тюркологов-лингвистов В.В. Радлова и Г. Алмаши, археолога Гейкеля, этнографов Н.А. Аристов, Н.Н. Пантусова и Ф.В. Полякова, казахского ученого-просветителя Ч.Ч. Валиханова и многих других явились громадным вкладом в изучение Кыргызстана. Фактически они открыли его миру, а полученные ими обширные сведения стали основой для начального познания края.

В 20–30-е годы XX в. уже планомерно исследуются природные богатства и производительные силы края. Направление научных исследований в те годы определялось необходимостью введения в хозяйственный оборот богатейших, но практически не изученных природных ресурсов.

В дальнейшем, накопленный опыт и результаты научно-исследовательских работ в Киргизии, имеющийся научный потенциал позволили поставить в 1954 г. вопрос об организации Академии наук Киргизской ССР. 17 августа 1954 г. Совет Министров СССР принял постановление об организации АН Киргизской ССР⁷. 20 декабря 1954 г. в здании Театра оперы и балета состоялось торжественное заседание, посвященное ее открытию.

Перед АН были поставлены задачи организации исследований в области естественных, технических, биологических и общественных наук. Был установлен численный состав АН Киргизской ССР – 17 действительных членов и 23 члена-корреспондента. Из 100 докторов, кандидатов наук и заслуженных деятелей науки и культуры, выдвинутых научно-исследовательскими учреждениями и вузами республики, первыми действительными членами АН КССР (академиками) были утверждены: И.К. Ахунбаев (хирургия), А.А. Алтымышбаев (философия), Д. Алышбаев (политическая экономика), И.А. Батманов (тюркология), А.А. Волкова (ветеринарная микробиология), Б.Д. Джамгерчинов (история Киргизии), И.Г. Дружинин (общая и неорганическая химия), Н.И. Захарьев (зоотехния), Е.А. Розова (сейсмология), Т. Сыдыкбеков (писатель), А. Токомбаев (писатель), К.К. Юдахин (тюркология), Б. Юнусалиев (кыргызское языкознание). В состав АН республики вошли институты: геологии, химии, водного хозяйства и энергетики, зоологии и паразитологии, краевой медицины, языка и литературы, истории. С этого времени процесс развития научных исследований в республике идет под непосредственным воздействием АН.

Расцвет академической науки пришелся на 60–80-е годы XX века и был обусловлен бурным ростом промышленности, сельского хозяйства и других сфер экономики. Это потребовало развития новых научных направлений в области математики, физики, химии, биохимии, биологии, приборостроения, горного машиностроения, водного хозяйства, жизнедеятельности человека в горах и др. Неоценимую поддержку становлению и развитию новых направлений науки оказали Президиум и ведущие ученые АН СССР, академики М.В. Келдыш, А.П. Александров, А.Л. Яншин, Б.Я. Зельдович и многие другие⁸.

Несколько научных направлений, зародившихся в АН, получили свое стремительное развитие за очень короткий исторический промежуток времени – в последние 50 лет ушедшего века. В АН Кыргызстана, единственной Академии из среднеазиатских республик, осуществлены два научных открытия мирового значения: создано устройство, использованное в космическом эксперименте на Луне; разработаны адаптогенные препараты для космонавтов. Расцвет кыргызской науки стал возможен благодаря

поддержке и бескорыстной помощи российских учёных. Трудно переоценить их роль в создании научных школ и воспитании целой плеяды талантливых учёных.

В декабре 1993 г., Постановлением Правительства Кыргызской Республики, АН была преобразована в НАН Кыргызской Республики, был принят новый Устав и создано её Южное отделение.

Одним из основных направлений деятельности НАН является расширение международных связей и консолидация ученых республики с мировым научным сообществом. Важной задачей является поиск новых источников финансирования для развития науки и сохранения научного потенциала. Поэтому сегодня НАН КР имеет тесные связи с научными центрами десятков стран мира. НАН Кыргызстана является полноправным членом ряда международных научных ассоциаций. Например, уже сегодня в Малайзии внедряются плазменные технологии восстановления изношенных деталей машин. Следующим этапом сотрудничества станет организация там производства искусственных алмазов по технологии Института физики НАН Кыргызской Республики. Это первый опыт масштабного выхода наукоемких технологий на международный рынок путем создания нового производства учеными НАН Кыргызской Республики в дальнем зарубежье. Для дальнейшего развития международных связей в сети Интернет размещен официальный вебсайт о НАН Кыргызской Республики⁹.

Ученые НАН придают особое значение проблемам интеграции науки и образования внутри республики, активно участвуют в крупных международных и республиканских программах. Среди них:

- международная программа гор, включающая в себя комплекс многоплановых проблем: от национальной безопасности до глобальной экологии;

- доктрина «Дипломатия шелкового пути», объединяющая интересы народов и государств Европы и Азии;

- программа «Силк Сат» – международный научный проект по использованию спутниковых телекоммуникаций для развития теле-медицины, астрофизических исследований, дистантного обучения и т.д.

Сила экономики – в сочетании науки, технологических инноваций и высококачественного образования. Поэтому НАН участвует и в реализации таких национальных программ, как «Аракет», «Маданият», «Кадры XXI века» и т.д. Для возрождения экономики республики нужна хорошо развитая промышленность, что возможно только на основе новой научной базы, за счет внедрения современных эффективных наукоемких технологий. Ученым Кыргызстана необходима поддержка государства и бизнес-структур.

В Москве недавно состоялся шестой съезд по радиационным исследованиям, радиобиологии, радиоэкологии и радиационной безопасности. Научными деятелями из Кыргызстана были представлены три доклада. Интересные факты в плане развития лечебно-оздоровительного и научного туризма поведал заведующий Кафедрой патологической физиологии Кыргызской медицинской академии профессор Роман Тухватшин: «В нашей стране с горными ущельями до поры до времени была относительная радиотншина. Мы даже вывозили чернобыльцев в Семеновское ущелье, где они отмечали значительное улучшение своего здоровья. И не где-

нибудь на Иссык-Куле, а именно в ущелье, в состоянии радиотншины. Кто там был, знает, как мощно воздействуют на психоэмоциональное состояние человека горы на фоне радиотншины. И это в комплексе оказывает оздоравливающий эффект. В перспективе, если Кыргызстан пойдет по пути ограничения мобильной связи, не запрета, разумеется, а выбора наиболее безопасного оператора, то станет более привлекательным для туристов мегаполисов¹⁰. Люди нуждаются в тишине, не только в отсутствии шума, но и от неслышимых звуков. «Можно, думается, ограничить количество операторов в курортном районе Иссык-Куля, чтобы там не было электромагнитного засорения. И жители, и гости сказали бы за это спасибо. На первый взгляд, это звучит архаично, но разумно в плане здоровья. Чтобы поставить точку в этом вопросе, надо глубоко изучить международный опыт и продолжить наши исследования в этой области», – утверждает Р. Тухватшин.

«Земля – живая», – продолжает тему новейших исследований Ташкул Керексизов – академик Международной художественной академии, лауреат ордена «Манаса» III степени. У Земли, как у человека, есть разум, чувства. А зеница её – Иссык-Куль. Подобно тому, как глаза расположены на лице человека, Иссык-Куль лежит на лице Земли. Это было доказано учёными-математиками¹¹.

«В мире не существует аналогии «Аалам-Ордо» («Центр вселенной), который возводится на побережье Иссык-Куля. Хотя в Индии существуют ашрамы, в Америке, России – научные центры. Но до сегодняшнего дня в мире не было центра, который сочетал бы духовность и науку», – говорит Т. Керексизов по поводу строительства и открытия интересного объекта в плане научного туризма.

По его рассказу, в «Аалам-Ордо» будут жить 365 юношей в 365 юртах. В 36 юртах ежегодно по два-три месяца будут жить мудрецы, но не для чтения лекций. Не будет расписания занятий и учебной дисциплины. Но в течение этих двух-трех месяцев молодые люди и мудрецы будут проводить совместные обсуждения, обмениваться мнениями. Ежегодно в сентябре месяце на весь мир через Интернет будет публиковаться журнал, который будет освещать деятельность «Аалам-Ордо» за истекший год. Никто не будет пользоваться чужим трудом. «Аалам-Ордо» будет защищать авторское право. Т. Керексизов верит, что из этих стен выйдут лауреаты Нобелевской премии: «Иссык-Куль станет источником, который подарит миру мудрейших людей. Их открытия достигнут других земель, будь то Америка или Китай»¹².

Это лишь малая толика всего многообразия интересных научных проектов в Кыргызстане. Как мы видим, перспективы развития научного туризма в Кыргызстане были ранее и имеются поныне. Наша республика обладает огромным потенциалом для новых исследований ученых со всего мира. Туристской общественности, на успешном примере работников туристической индустрии в Российской Федерации, необходимо тесно сотрудничать с учеными Кыргызстана. При грамотном мониторинге и использовании научных туристических ресурсов в нашей стране научный туризм у нас имеет все шансы подняться на новый качественный уровень развития как один из приоритетов национальной стратегии Кыргызской Республики.

ПРИМЕЧАНИЯ:

¹ www.rmat.ru.

² Там же.

³ <http://ntour.ucoz.ru/news>.

⁴ Там же.

⁵ www.vedaarii.ru.

⁶ Плоских В.М. Иссык-Куль: путешествие в историю. – Фрунзе, 1981; По следам памятников истории и культуры Киргизстана. – Фрунзе, 1982; «Ак-Булун. Диалог культур» – новый шаг в исследовании. – Бишкек, 2006; «Атлантида» Центральной Азии – тайна великого Шелкового пути. – Бишкек, 2004.

⁷ Асанканов А.А., Осмонов О. Дж. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней): Учебник для вузов. – Бишкек, 2002. – С. 436-437.

⁸ Осмонов О., Самиева Ж., Курбанова Н. Образование и наука Кыргызстана. – Бишкек, 1996.

⁹ www.welcom.kg.

¹⁰ Ничипорова Н. Не жизнь и не малина // Вечерний Бишкек. – 2010. 12 ноября.

¹¹ Керексизов Т. «Аалам-Ордо» – центр духовности и науки. В кн.: Святые места Иссык-Куля: паломничество, дар, мастерство. – Бишкек, 2009. – С. 138-140.

Е. А. Новикова

Интеллигенция и власть суверенного Кыргызстана: диалог или оппозиция?

Власть часто с подозрением и недоброжелательностью относится к интеллигенции, инакомыслию, поскольку ей всегда дорого достигнутое, ее идеал – порядок, равновесие, покой. Критику со стороны интеллигенции власть воспринимает неоднозначно. Это определяется сущностью власти и степенью остроты критики. Авторитарная, тоталитарная, бюрократическая власть не приемлет любую критику. Достаточно опасна политика властей, направленная на конфронтацию с интеллигенцией; политика, поддерживающая методы физических и моральных репрессий по отношению к ней. Нельзя держать интеллигенцию на «коротком поводке». История ни раз показала, что это чревато большой опасностью. Власть, настаивающая на своем и обладающая материальной силой, чтобы навязать свою линию всему обществу, часто глуха к голосу интеллигенции, жизни, практики. Но без интеллигенции построить демократическое общество просто не удастся. Только она способна, генерируя прогрессивные идеи, провести общество через духовное и моральное очищение, обогатить его общественное сознание.

Р.Отунбаева, в бытность министра иностранных дел, полагала, что власть, особенно в переходный период, должна быть сильной, но надо ли ее противопоставлять демократии. «...Конструктивная оппозиция уравновешивает правящий курс, оздоравливает общественный климат, корректирует линию развития...; именно благодаря демократическому имиджу страны, разногласию партий и печатных изданий, возможности каждому свободно участвовать в общественно-политическом обустройстве Кыргызстана мы получаем большую финансовую поддержку – инвестиции и гранты западных стран, всего мира»¹. Сегодня Р.Отунбаевой, возглавляющей Кыргызскую Республику в качестве президента, самой необходимо прислушиваться к голосу критики.

А. Джекшенкулов высказывает свое видение оппозиции страны только уже 2007 г.: «...быть в оппозиции очень непросто. В оппозиции есть разные люди, но большинство – это отчаянные патриоты, которые хотят изменить страну к лучшему. Конечно, время покажет, кто пришел в оппозицию ради корысти, а кто, чтобы действительно сделать полезное для общества, изменить систему, бороться с коррупцией и криминализацией общества...»².

Любое цивилизованное общество имеет и должно иметь оппозицию. Под оппозицией автор понимает ту «часть общества, которая по другому видит пути развития общества и государства, а также не согласна с формой и методами проведения в стране внутренней и внешней политики. Оппозиция должна позитивно влиять на руководство страны и открывать новый угол зрения на происходящие процессы в стране и стимулировать развитие общества»³.

У нас же понятие оппозиция напрямую связано с митингами на площади и лозунгами «кетсин». В нас во всех еще сидит старое восприятие и

Новикова Е. А. – аспирант КРСУ

оппозиция в понимании большинства — это атрибут борьбы, сходной практически с классовой борьбой за диктатуру. У многих существуют только два понятия «свой» или «кто не с нами — тот враг». Мы с вами живем в 21 веке, в многополярном и многоцветном мире, где все должны стремиться к диалогу и консенсусу. Эти понятия относятся не только к международным отношениям, но и к внутренней политике. Именно так автор видит современную оппозицию, к которой относит и себя. А. Джекшенкулов полагал, что власть и ответственность понятия взаимодополняющие, существующие лишь во взаимодействии друг с другом. «Власть надо воспринимать не как благо, а как большую ответственность перед обществом»⁴.

Незадолго до 24 марта 2005 г. академик Т. Койчуев выступил со статьей «Парламент — не завалинка для праздных разговоров», где автор отметил, что «быть депутатом — это не играть и не отдыхать, а очень ответственная и изнурительная деятельность, требующая невероятных умственных, психических и физических усилий, высокой интеллектуальности и образованности, общественно-политической, правовой подготовленности и зрелости, высокой сознательности и нравственности, навыков и умения работать»⁵.

М.Иманалиев уже после событий марта 2005 г. отмечал, что главе государства потребуются дееспособные профессионалы, ведь без них невозможно развивать страну. «В стране нет интеллектуальной элиты как носителя сверхидей. Группы хорошо образованных людей — это еще не интеллигенция», данную нишу, по его мнению, занимают «мелкопоместные крестьянские «вожди», которые предлагают абсолютно непонятные народу ориентиры»⁶.

М.Иманалиев также не обходя стороной проблему власти и ответственности ее перед обществом, выделял особо важный момент: «...лидер должен обладать тремя качествами: знание, навыки и воля. Последнее означает, что лидер может в случае необходимости провести в жизнь принятое им решение. Лидер обязан быть выше своего окружения, вести его за собой, видеть дальше и глубже... Что такое кыргызский политик? Это человек, который не располагает целостным программным подходом к решению определенной проблемы, но может только критиковать кого-то за что-то. Он не отвечает за свои заявления и дела. Культуру политической ответственности нам еще только предстоит воспитывать»⁷.

Что касается вопроса о кадровой политике, то А. Джекшенкулов, указывает на то, что власть много говорила о том, что нужны новые молодые, прогрессивные политические взгляды, что молодые кадры нужно возвращать, формировать. Автор придает огромное значение включению интеллигенции во властные структуры, в участия и принятии государственных решений: «...сегодня психология людей распатана, экономика развалена, люди морально подавлены. Именно поэтому нам нужна интеллектуальная элита — устойчивая, взвешенная, со сбалансированным подходом, с большим опытом и знаниями, которая может подсказать в решении многих государственных проблем»⁸.

М. Кучуков подчеркивал, что за время правления А. Акаева сменилось 11 премьер-министров, указывая на то, что «люди на этой должности оказывались перед выбором: либо «знать да помалкивать», либо уходить, не желая быть марионетками». Еще одной ошибкой, как и многие другие

эксперты, М. Кучуков называет «кадровый бизнес», «...который захлестнул всю страну, включая районное звено. Причем, если коррупция в экономике не бросается в глаза, то в кадровой системе она — на поверхности: потому, что каждый, кто купил должность, начинает работать на себя. Включая президента. Хотя он не покупал свой пост»⁹.

За улучшение системы образования, которая, в том числе формирует интеллигенцию, да и просто грамотных специалистов, не раз выступала И. Болджурова. Являясь министром образования, требовала повышения качества образования, открыто говорила о недостатках системы, боролась с коррупцией. Ведь система образования непосредственно участвует в подготовке формирования полноценной личности. Комментируя обстановку и существующие сложности в системе образования Кыргызской Республики, отмечала: «я была восьмым за постсоветский период министром образования и второй, которая ушла в отставку по собственной инициативе в знак не согласия с политикой власти»¹⁰.

Анализируя ситуацию в стране на 2005 г., З. Курманов подчеркивал: «за всеми новыми переменами в стране, как известно, стоят конкретные личности, люди. Лозунг «Кадры решают все!» в этом смысле имеет для Кыргызстана особое значение. Именно «кадры» в немалой степени определяли и будут определять темпы, глубину, смелость и последовательность проводимых демократических преобразований»¹¹. Да, именно кадры, и в первую очередь те, кто находится у власти, те люди, которые принимают важные государственные решения.

З. Курманов отмечал, что в политике есть люди, которые имеют «демократические намерения, способны мыслить гибко и долгосрочно, способны отказаться от своих личных интересов во имя интересов общенациональных». Именно такие люди могут и должны входить в парламент в качестве лидеров политических партий и эффективно управлять государством»¹².

Используя свой опыт работы в качестве депутата Жогорку Кенеша Кыргызской Республики, М. Кучуков полагал, что «...для результативной работы парламента крайне необходимо, чтобы депутаты были подготовленными, квалифицированными, знающими юридические, социально-экономические и общественно-политические вопросы жизни республики, умели строить деловые отношения с исполнительной ветвью власти. Важна преемственность в работе парламента, чтобы каждый новый созыв не ощущал себя в роли первопроходца, тогда эффективность его будет выше»¹³.

А. Эркебаев также указал на одну из наиболее актуальных и важных проблем — формирование государственных кадров для правительства, грамотных и профессиональных управленцев. Автор подчеркивает, что без старого — нет нового, говорит о преемственности власти, «с чистого листа история не делается», при этом отмечая тот факт, что «молодых политиков, становление которых происходило в условиях независимости, в управлении почти нет»¹⁴.

К. Бакиев, являясь премьер-министром Кыргызстана (2000–2002 гг.) отмечал, что «человек, который окажется у руля государства, все-таки должен быть честным и принципиальным, с высокоразвитым чувством исторической ответственности за все происходящее в стране...он должен быть в достаточной степени жестким по отношению к своему личному

окружению, активно противодействовать его разлагающему влиянию»¹⁵. Отношение людей является главным, по словам К. Бакиева, «барометром» для любого человека у власти. Проявляется же оно через политическую и социальную стабильность в обществе. «Нельзя судить об общественных настроениях по мнению своего окружения..., чем выше уровень власти, тем больше люди, которые концентрируются вокруг лидера, опасаясь утери своего положения, начинают приукрашивать ситуацию, представлять ее в выгодном свете»¹⁶.

Он рассматривал появление различных протестных акций, увеличение степени социальной и политической нестабильности как сигнал о неблагополучии, на который нельзя просто закрывать глаза, а необходимо тщательно проанализировать данную ситуацию, выяснить почему это происходит и какие основания в политике самой власти ведут к возникновению оппозиции. В современном обществе эффективность власти, ее ответственность перед народом формируется правом, развитыми институтами гражданского общества, моралью, но в тоже время автор уделяет внимание тому моменту, что важным также являются процедуры формирования власти, так как именно они и задают «матрицы свободы, матрицы этики взаимоотношений власти и народа»¹⁷.

Тем не менее, став президентом Кыргызской Республики в 2005 году, К. Бакиев стремится к установлению авторитарной власти. В довольно короткий срок, проявив нетерпимость к мнению оппонентов, уничтожил практически все демократические принципы и выборные институты страны. В «послереволюционные» годы в Кыргызстане произошло около 30 заказных убийств. Режим убирал всех неугодных. Власть, вместо того, чтобы прислушаться к голосу интеллигенции, журналистов, народа и конструктивно сотрудничать с оппозицией, избрала силовой путь решения проблем, который в свою очередь привел к известным трагическим апрельским событиям 2010 года.

З. Курманов отмечал, что в составе новой власти «нет людей, которыми страна могла бы гордиться, которые занимаются самообразованием, систематически читают хорошие, новые умные книжки». Полагал, что идеалы революции оказались попорчены, «светлое будущее наших детей мы откладываем еще как минимум лет на десять... новая власть, как и при свергнутом режиме А. Акаева, всячески стремится заболтать и заволокитить конституционную реформу и предложить собственный сценарий политического развития, который в корне не меняет сложившуюся авторитарно-клановую систему»¹⁸.

Таким образом, в высказываниях интеллигенции о деятельности той или иной власти, наблюдается критика именно проблемных моментов в истории развития страны и государства, и путей их разрешения. Критика направлена на то, как проходит формирование ведущих государственных структур и подразделений, назначения, которые происходят, должности, которые занимают не всегда квалифицированные люди, а порой и просто родственники действующего главы государства и т. д. Все без исключения говорят о необходимости включения новых, молодых, идейных людей, о смене политических элит, о ее качественном обновлении, о включении в ее структуры грамотных, профессиональных людей, не исключая преемственности, высказывания об интеллигенции Кыргызстана о ее ведущей роли в событиях и общественно-политической жизни страны.

Важно подчеркнуть, что интеллигенция в сложное и переломное время для страны и народа не остается в стороне. Даже испытывая чувство опасения, а порой и угрозы своей собственной жизни, она продолжает критиковать власть за ее действия или бездействие. А это достаточно не просто находясь во власти указывать и признавать ошибки. Не стать самой властью, не раствориться в ней, не заостенеть, а обладая чувством ответственности за свою страну, народ; не боясь политических преследований, открыто и уверенно указывать на то, что происходит в стране на самом деле и каким образом можно изменить сложившуюся ситуацию к лучшему. Диалог между властью и интеллигенцией осуществим при соблюдении Конституции, демократических норм и ценностей, свободы слова и печати, открытой полной и постоянной конструктивной критики недостатков и ошибок представителей власти, а также совместном комплексном решении проблем.

ПРИМЕЧАНИЯ:

- ¹ *Отунбаева Р.* Власть должна быть сильна, но надо ли ее противопоставлять демократии? // Слово Кыргызстана. – 1994. – 3 сент. – С. 6.
- ² *Джекшенкулов А.* Кыргызская дипломатия в эпоху перемен. – Бишкек, 2009. – С. 11.
- ³ Там же. – С. 129.
- ⁴ Там же. – С. 127.
- ⁵ *Койчурев Т.* Парламент – не завалинка для праздных разговоров // Слово Кыргызстана. – 2005. – 11 мар.
- ⁶ *Иманалиев М.* Меньше гуляйте и работайте по 20 часов в сутки! // Вечерний Бишкек. – 2005. – 12 дек. – С.
- ⁷ *Иманалиев М.* Мы доводим ситуацию до абсурда // Вечерний Бишкек. – 2007. – 16 апр. – С. 3.
- ⁸ *Джекшенкулов А.* Кыргызская дипломатия в эпоху перемен. – Бишкек, 2009. – С. 138.
- ⁹ *Кучуков М. М.* Когда декорации новые, а пьеса та же... // Слово Кыргызстана. – 2005. – 26 авг. – С. 8.
- ¹⁰ *Болджурова И.* Время ветряных мельниц // Слово Кыргызстана. – 2005. – 29 июл. – С. 4.
- ¹¹ *Курманов З. К.* Социалистическая идея в Кыргызстане: прошлое, настоящее, перспективы. – Бишкек, 2006. – С. 111.
- ¹² *Курманов З.* Смена политических элит в Кыргызстане – нормальный закономерный демографический процесс. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=123277760>.
- ¹³ *Кучуков М. М.* Указ. Работа.
- ¹⁴ *Эркебаев А.* Сейчас для Бакиева и Кулова, как и для всего общества, наступает момент истины // Вечерний Бишкек. – 2005. – 24 авг. – С. 6.
- ¹⁵ *Бакиев К.* Дорогу осилит идущий. – Бишкек, 2003. – С. 86.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ *Курманов З. К.* Парламентская форма правления в Кыргызстане: предпосылки, риски и возможности // Кут Билим. – 2006. – 27 янв. – С. 5.

БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН ТАРЫХЫНАН ИЗ ИСТОРИИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

А. Йетер

1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн изилдениш тарыхы

1898-жылдын 18-майында Анжиян шаарында болуп өткөн козголоң бул жергиликтүү көп улуттуу калктардын чет элдик Россия падышачылыгынын басып алуучулук жана оторчул эзүүчүлүк саясатына каршы, тымызын өнүгүп келе жаткан, өзүлөрүнүн мамлекетин азаттыкка чыгарыш үчүн боштондук кыймылдын алгачкы ачыктан ачык куралдуу күрөшү болгон. Андыктан, бул азаттык үчүн күрөштүн тарыхы ар дайым изилдөөчүлөрдүн жана коомчулуктун кызыгуусун жаратып келгендиктен, өзүнүн изилдөө тарыхын жараткан.

Аны шарттуу түрдө үчкө бөлүп карасак болот. Биринчи мезгилде 1898-жылдан 1917-жылдын Октябрь төңкөрүшүнө чейинки убакыттагы изилдөөлөр, экинчи этабы 1917-жылдан 1991-жылдарга чейин Советтик бийликтин мезгилиндеги изилдөөлөр, үчүнчү этабы 1991-жылдан азыркы учурга чейинки изилдөөлөр.

1898-жылы Анжиянда чыккан көтөрүлүштүн себептери, алгач орус чиновник башкаруучулары тарабынан анализге алынганы белгилүү. Түркстандын генерал-губернатору, генерал-лейтенант С. М. Духовскийге аскер прокурору генерал-майор Долинскийдин 1898-жылы 21-августта жазган рапортунда Анжиян көтөрүлүшүнүн себептерин төмөндөгүдөй кабарлайт: «1898-ж. Анжиян көтөрүлүшү жергиликтүү мусулмандардын диний фанатизминин негизинде жихад түшүнүгүнүн таасиринде мусулман эместерге каршы элдик көтөрүлүш».¹

1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү алгачкы расмий маалыматтар Ташкентте чыгуучу «Туркестанские Ведомости» аттуу газетасында «Ферганадагы башаламандыктар» деген билдирүү катары жарыяланган. Бул билдирүүдө көтөрүлүш жөнүндө так маалыматтар берилген эмес.

Тек гана азык-түлүк тартыштыгы, алсыратуучу оорулар жок болсо да Түркстан аймагындагы калктын бейкуттугун жана жалпы ымаласын бузган окуя катары бир тараптуу бааланган.²

Анжиян көтөрүлүшү болгон учурдан 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейинки мезгилде биз сөз кылып жаткан козголоң жөнүндө бир топ илимий изилдөөлөрдө чагылдырылган экен. Аларды кээ бирлерин бул жерде атап кетели. Е.Смирнов «Дервишизм в Туркестане»³, В.П.Сальков «Андижанское восстание в 1898 г.»⁴, М.Терентьев «История завоева-

Йетер А. – Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин тарых бөлүмүнүн докторанты

ния Средней Азии»⁵, К.Тимаев «Андижанское восстание»⁶, Н.Остроумов «Интересный документ»⁷, П.Е. Кузнецов «Борьба цивилизаций и языков в Центральной Азии»⁸, И.П.Ювачев «Курбанджан датха – каракиргизская царица Алая»⁹ жана Н.С.Лыкошин «К десятилетияю Андижанской резни».¹⁰ Булар өзүлөрүнүн изилдөөлөрүн көбүнесе, көтөрүлүшкө байланыштуу расмий буйруктардын жана басма сөз материалдарынын негизинде жазышкан. Алар көтөрүлүштүн негизги себеби катары, мусулмандардын арасындагы өкүм сүргөн диний фанатизмди, айрыкча «дербишчилик» жана «газаваттын» жарыяланышын белгилешкен. Расмий пикирди колдоочулардын көпчүлүгү колониялык администрациянын өкүлдөрү болушкандыктан, көтөрүлүштүн түпкүлүктүү себептерин ачык айта алышкан эмес.

Көптөгөн тарыхый булактар Россия империясынын бул аймактагы мусулман түрк элдерин эч качан көтөрүлүшкө чыгат деп ойлобогону туурасында кабар берет. Мындай ойго негиз катары да бул аймактын экономикалык акыбалы көтөрүлүш чыгарууга шарт түзө албастыгын жана да ошондой эле бул көтөрүлүштү ишке ашыра турган лидердин жоктугу менен жергиликтүү мусулман калктарында уюштуруучулук, коомдошуу иштери начар экендигин белгилешкен. Бул жерде Россия империясынын жергиликтүү калкты жакындан таанып билбегендиги жана бул элдерди коомдук өнүгүүнүн төмөнкү катмарында катары карагандыгы айдан ачык болуп турат.

1898-жылдан 1917-жылга чейинки жазылган 1898-жылдагы көтөрүлүш жөнүндөгү расмий маалыматтарда жана илимий эмгектерде Түркия, Англия жана Афганстан тарабынан колдоого алынган Мадали эшендин башчылыгы менен каапырларга карата жасалган динчил мүнөздөгү көтөрүлүш катары көрсөтүлөт.

Жогоруда сөз кылган изилдөөлөрдөн улам, Анжиян көтөрүлүшүнүн чыгуу себеби жана мүнөзүн баалоодо орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде айрым көз караштарды эске албаганда, бир кылкалуулукка жол берилген деген жыйынтык чыгарууга болот.

1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү жөнүндө изилдөөлөр Совет мамлекети мезгилинде да улантылды. Бул эмгектер марксисттик-лениндик методологиянын негизиндеги таптык карама-каршылыктын алкагында изилденген.

Анжиян көтөрүлүшү жөнүндө жазылган эмгектердин бири – Анжиян көтөрүлүшүн өз көзү менен көргөн Фазилбек Отабек уулунун 1924-жылы жазган «Дукчи эшон вокеасы» аттуу эмгеги болуп эсептелет. Бай маалыматтарды камтыган бул эмгекте көтөрүлүшкө катышкан кыргыз лидерлери (Чыйбыл болуш, Зиябиддин Максым, Өмүрбек датка) жана карапайым кыргыздардын көтөрүлүштөгү орду жөнүндө бай маалыматтар келтирилген. Мында Мадали эшендин өмүр баяны жөнүндө башка булактарда кездешпеген маалыматтар бар.¹¹

Е.Федоровдун «Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии» аттуу китебинде, 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү корутундусунда мындай бүтүмгө келген: «Мадали эшендин жетекчилигинде башталган көтөрүлүш император Николай IIге чейин таасир жаратканы белгилеген. Анын ойлору боюнча бул Түркстандын түздөн түз жакшы контролго алынбагандыгын натыйжалары эле».¹²

Совет мезгилинде 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшү жөнүндө эң биринчи марксисттик-лениндик илимий методдун негизинде изилдеген окумуш-

туу Сенг-Заде болгон. Ал өзүнүн «К 30 летию Андижанского восстания 1898 г.» деген макаласында, 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшү Түркстанда капитализмдин өнүгүшүнө каршы феодализмди сактоо аракетиинде болгон. Түркстандыктар кайрадан Кокон хандыгын калыбына келтирүүнү каалапкандыктан, автор тарабынан көтөрүлүш эскичил регрессивдүү кыймыл катары бааланган. Айрыкча, ал көтөрүлүштүн диний фанатизмдин негизинде Россия империясынын колониялык эзүүсүнө каршы төңкөрүш мүнөзүндөгү көтөрүлүш катары көрсөтүүгө басым жасаган. Көтөрүлүшкө жумушчулар жана эмгекчилердин тартылгандыгын белгилөө менен алардын көбү айылдык дыйкандар болгондугун баса белгилейт.¹³ Е. Штейнберг болсо «Андижанское восстание 1898 г.» аттуу макаласында Сенг-Заденин көтөрүлүштүн эскичил деп бааланган көз карашына кошулгандыгын белгилейт.¹⁴

Жогорудагы изилдөөлөрдөн маалым болгондой, советтик тарых илиминин калыптанышынын алгачкы мезгилдерин көтөрүлүштүн чыгуусунда өзгөчө социалдык-экономикалык факторлорго, колониялык жана социалдык эзүүнүн ашкере күч алган жагдайларына басым жасалган. Мындан улам 1950-жылдарга чейинки жарык көргөн айрым фундаменталдуу эмгектерде, Анжиян көтөрүлүшүнүн улуттук боштондук мүнөзгө ээ болгон «азаттык күрөш» деп баалаган пикирлер жаралган.

Азербайжан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин катчысы М.Д. Багировдун¹⁵ Шамилдин көтөрүлүшүнө карата жазылган чырдуу макаласы жарык көргөндөн кийин бул жагдайда абал чукул өзгөргөн. Макала Россиянын улуттук чет жакаларында колониялык доордогу азаттык күрөштөрүн баалоодо чоң роль ойногон. Кийинчерээк Багировдун макаласы коомдук илимдердин баарына өзгөчө улуттук боштондук кыймылдарды изилдеген эмгектерде багыт берүүчү жобо катары каралып калды.¹⁶ Ошондон улам, Анжиян көтөрүлүшүнө кайрылган окумуштуулар өз көз караштарын айласыз бурмалап жазууга мажбур болушкан.

Өзбекстандын Илимдер академиясынын Тарых институтунда 1950-жылы аталган көтөрүлүштүн мүнөзү боюнча тарыхчылардын конференциясы болуп, мында катышкандардан К.Додоновдон башкасынын баары көтөрүлүштү реакциялуу мүнөздө болгон деген бүтүм чыгарышкан.¹⁷ Бирок, көп өтпөй эле «хрущевдик демократиянын желаргысы» деп аталган доордун башталышы менен коомдук жашоонун бардык такмактарындай эле коомдук илимдерде да кайрадан талаш маселелерге жаңы өңүттөн баа берүүлөр аракеттене башталган.

1966-жылы Өзбекстан Илимдер академиясынын Тарых институтунда тарыхчылардын аталган көтөрүлүштүн мүнөзүнө арналган жыйыны болгон. Жыйындын катышуучулары көтөрүлүшкө карата 50-жылдардагы пикирлер Багировдун таасири астында жаралгандыгын белгилешип, көтөрүлүш прогрессивдүү мүнөзгө ээ деген бүтүм чыгарышкан. Маселенин экинчи жагы катарында, феодалдык клерикалдык элементтердин өздөрүнүн жоготкон абалкы привилегияларын калыбына келтирүү максатында элдин көтөрүлүштү өз кызыкчылыктарына пайдаланууга аракеттенгендиктерине да токтолушкан.¹⁸ Бирок, 1968-жылдан тартып, 1970-жылдын ортосуна чейинки эмгектерде изилдөөчүлөр көтөрүлүштүн прогрессивдүү болгондугун таануу жанданган.

Көтөрүлүштүн реакциялуулугу жөнүндөгү көз караштардан окумуштуулардын баары дароо эле баш тарта коюшкан эмес. Алсак, А.А. Чукубаев

өзүнүн Токтогул Сатылгановдун өмүрү жана чыгармачылыгына арналган монографиясында, Анжиян көтөрүлүшүнүн мүнөзүнө токтолуп, анын көпчүлүк эл тарабынан колдоого алынбагандыгын, андыктан жер-жерлерде жана Анжияндын өзүндө болгон көтөрүлүш реакциялуу, элге каршы мүнөздө болгон деген оюн билдирген.¹⁹

Кыргызстандык тарыхчы профессор Анварбек Хасанов 1972-жылга чейин Анжиян көтөрүлүшүн изилдеп жазылган эмгектерди анализге алуу менен төмөндөгү жыйынтыкка келген. 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшү эски феодализмге кайтуу эмес, тескерисинче, антифеодалдык жана антиколониалдык мүнөздөгү көтөрүлүш катары көрсөтөт.²⁰

Кыргызстандагы улуттук боштондук кыймылдар 1974-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинде Орто Азиядагы кыймылдар боюнча өткөрүлгөн конференцияда каралган. А.Х.Хасанов, К.У.Усенбаев, Г.А.Мохова жана башкалар баяндама менен чыгышып, көтөрүлүш «антифеодалдык жана антиколониалдык мүнөзгө ээ болгон» деген көз карашты бекемдешкен. Натыйжада, конференциянын катышуучулары аталган көтөрүлүштө, кыргыз эмгекчилери манаптарга каршы чыгышкан деген туура эмес тыянак чыгарышкан. Албетте, бул ошол кездери үстөмдүк кылган илимдеги таптык көз караштын таасири астында жаралган пикир экендигин байкоого болот.

1987-жылы Х.З.Зияев «О социальной сущности Андижанского восстания 1898 года» аттуу макаласында, көтөрүлүшкө жалаң гана диний фанатизм жана Мадали эшендин «жихад» түшүнүгүнүн айланасында карап, корутунду жасоо чоң катачылык экендигин айтат. Россия императоруна каршы күрөштө жергиликтүү топтор өз араларында карама-каршылык жаратып алышты, ал мезгилде канчалык биригүүгө аракет болгон чакта да ар кайсы топтор өз кызыкчылыгы үчүн күрөшүштү.²¹

Өзбекстандык тарыхчылар Э.Ю.Юсупов менен Б.В.Лукин «Андижанское восстание 1898 г. в советской исторической литературе» деген макаласында, Анжиян көтөрүлүшү бүгүнкү күнгө чейин ар түрдүү көз карашта каралды деп белгилешкен. Совет мамлекетинин негиздөөчүсү В.И. Лениндин Анжиян көтөрүлүшү жөнүндө пикирин айтышып, ал аны тар социалдык багытта караганын белгилешкен.²²

М.Г.Вахабов «Еще раз об Андижанской восстании 1898 года» аттуу макаласында XIX кылымдын аяк чениндеги көтөрүлүш орус өкмөтүнө, жергиликтүү феодалдарга, аксакалдарга каршы багытталган жана мында диндин тиешеси болгон эмес. Тез арада уюштурулуп, аймакка жайылган деп аныктайт. 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү Ферганадагы көлөмдүү көтөрүлүш болгонуна карабастан, аны мындай улуттук кыймылдардан болуп өзгөчө изилденип, каралышы керек экендигин айтат. Автордун ою боюнча, Мадали эшендин козголоңу жергиликтүү калктардын боштондук кыймылынын объективдүү жүрүшүн бузуп, падыша өкмөтүнө аймактагы социалдык чыңалууну бошондотууга мүмкүнчүлүк берип, боштондук кыймылдын начарлашына алып келген.²³

К.Ф.Касымбеков «Андижанское востание 1898 г.» аттуу эмгегинде көтөрүлүштү Ферганадагы ошол мезгилге чейинки Россия империясынын эзүүсүнө каршы болгон эң чоң көтөрүлүш болгонун баса белгилейт. Автор 1898-жылдагы кыймылдын аймакка кеңири таралгандыгын белгилөө менен «аны Анжиян көтөрүлүшү» деп атап коюу жаңылыштык, андыктан бул козголоңду «Фергана өрөөнүндөгү эмгекчилердин көтөрүлүшү» деп

атоо керек деген пикирин сунуштаган. К.Ф.Касымбеков да көтөрүлүштү жалпысынан антиколониалдык жана антифеодалдык мүнөздө болгондугун ырастап. 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшүнүн Орто Азия менен Казакстандагы улуттук боштондук кыймылдарына чоң таасирин тийгизген дейт.²⁴

Ж. Жакыпбеков Ферганадагы 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн изилдениш тарыхын жыйынтыктоого аракет жасаган. Анын ою боюнча, 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү колониалдык саясатка каршы реакциячыл күчтөрдүн биригишкенинин натыйжасында чыккан. Анжиян көтөрүлүшү канчалык деңгээлде ийгиликсиз болсо да, калктын өчүп бараткан улуттук жана диний сезимдерин ойготту. Бул өз мезгилинде 1916-жылдагы көтөрүлүшкө жана андан кийинки басмачы кыймылдарына себеп болду, деп белгилейт.²⁵

Совет доорунда 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшү жөнүндө жазылган эмгектердин бир тараптуу таптык көз караштын негизинде жазылгандыгын белгилесек болот. Көпчүлүк эмгектер коммунисттик идеологиянын таасиринде жазылгандыктан, анын авторлору катуу басымдын алдында болгондугу үчүн эркин көз караштарын айта алышкан эмес.

СССРдин кыйроосу менен 1991-ж. дүйнөдө жаңы бир доор башталганы баарыбызга маалым. Муну менен эгемендүүлүккө жетишкен мурдагы Түркстан аймагындагы теги бир түрк тилдүү Кыргыз, Казак, Өзбек республикалары бир далай мезгилден бери бурмаланып унуткарыла баштаган тарыхый окуяларды жаңыча изилдөөгө киришишти. Өзгөчө бурмаланган тарых барактары Түркстан калктарынын Россия империясынын карамагындагы жылдарга таандык болгон. Алардын ичинен 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн тарыхы 1991-жылга чейин жазылган илимий эмгектерде бир тараптуу же болбосо жетишээрлик деңгээлде изилденбегени ачыкталууда.

Эгемендүүлүккө жаңы эле жеткен мезгилде алгачкылардан болуп 1898-жылдагы Россия империясынын Түркстандагы эзүү саясатына каршы боштондук көтөрүлүшүн жаңыча карап чыгууга киришкен Кушбек Усенбаев болду.

Кушбек Усенбаев «Народные движения в Средней Азии в XIX веке (по материалам Кыргызстана)»²⁶ аттуу илимий эмгегинде 1898-жылкы Анжиян көтөрүлүшүн да жаңыча караганга аракеттенген. Автор көтөрүлүшкө диний фактор тиешеси жок экендигин баса көрсөткөн. Көтөрүлүшчүлөрдүн соккусу түздөн түз орус гарнизонуна багытталганын белгилейт. Ага кыргыз, өзбек, тажиктер катышкандыгын статистикалык маалыматтар менен көрсөтөт. Анын көз карашында, бул окуя Фергана калктарынын орус падышасынын бийлигине каршы көтөрүлүш катары баалоо менен бул кыймылдын чыгуу себеби катары, колониалдык орус өкмөтүнүн басымы менен жергиликтүү феодалдардын аракеттеринин натыйжасы да экендигин белгилөө менен акыркылардын күнөөсүн жумшартууга аракеттенген.

Шабданбай Абдырахманов «Анжиян көтөрүлүшү жана Чыйбыл болуш» деген макаласында Токтогул, Чыйбыл болуш, Зиябидин Максым, Курманжан датка ж.б. кыргыздардын көтөрүлүштөгү орду жөнүнө кызыктуу маалыматтарды берген.²⁷ Шабданбай Абдырахманов «Анжиян көтөрүлүшү жана Токтогул» деген дагы бир макаласында Токтогул Сатылгановдун Анжиян көтөрүлүшүндөгү орду жана андан кийин жашоосу жөнүндө жазууга аракет кылган. Автор өзүнүн изилдөөсүндө Токтогулдан сырткары көтөрүлүштүн лидери болгон Мадали эшен менен түрк султанынын арасында болгон мамилелерге токтолгон.²⁸

Архивдик, жергиликтүү жазма жана оозеки булактардын негизинде 2002-жылы Т. Кененсариев жана Э. Авазов тарабынан жазылган «Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар» деген эмгекте Россиянын Түркстандагы колониалдык саясатына каршы, 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн ушул мезгилге чейин коомчулукка жеткирилбей келген көмүскө жактары, кыймылдын катышуучуларынын улуттук курамы, Зиябидин Максым, Чыйбыл болуш, Өмүрбек датка сыяктуу айрым инсандардын бейнелерин, алардын мезгилдин капшабына байланышкан кейиштүү тагдырларын жаңы көз карашта изилдөөгө аракет кылынган. Авторлор молдо Зиябидин колониалдык мезгилдеги Фергана областынын Анжиян уездинин Ичкилик болуштугунун Жүлгө кыштагынан экендигин такташкан.²⁹

Айтбек Жаманкараевдин «Түркстан элдеринин Россия империясынын колониалдык эзүүсүнө каршы 1898-жылдагы көтөрүлүшү» деген макаласында Анжиян көтөрүлүшүнүн тарыхын жаңыча нукта изилдөөгө аракет кылган. Автор макаласында Россия империясынын Түркстанды басып алгандыгын кыскача түшүндүрүп, андан кийин көтөрүлүштүн себептерин жана максаттарын ачыктап берген. Мурдагы авторлордон өзгөчөлөнүп, Жаманкараевдин баамында, Мадали эшен көтөрүлүш мезгилинде аскердик даярдыкка өзгөчө көңүл бурган жана ал көтөрүлүшчүлөрдүн ок-дарыга муктаждыгын жакшы билген, ошондуктан коргоосу начар болгон орус империясынын аскер гарнизонундагы куралдарды басып алууну максат кылган дейт. Бул иштер үчүн Кайып Назар, Зиябидин Максым өңдүү жолдошторун милдеттендирген.³⁰

Өзбек тарыхчысы Б.Бабаджановдун «Дукчи ишан и Андижанское восстание 1898 г.» деген эмгегинде Мадали эшендин негизги максаты катары ушул аймакта «Эгемен этникалык айрымасыз (өзбек же кыргыз эмес) ислам мамлекетин» куруу болгон дейт.³¹

2004-ж. Э.Авазовдун «Анжиян көтөрүлүшү: генезиси, жүрүшү, жыйынтыктары» деген темадагы диссертациясы чындыгында эле аталган окуя жөнүндөгү акыркы жылдары жарыкка чыккан кенен багыттарды ичине камтыган өтө маанилүү жаңы проблеманы жаңыча изилдеген эмгектерден болуп саналат.³²

Жогоруда белгилегендей, 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшү ар түрдүү мезгилдерде изилденген илимий эмгектердин методологиялык айырмачылыгынан улам, бул теманын изилденишинде да айырмачылыктар байкалууда.

КОШУМЧА ТҮШҮНҮКТӨР:

¹ Андижанское восстание 1898 г. // Красный архив №3 (88), 1938. – С. 167-174.

² Беспорядки в Туркестане // Туркестанские ведомости, 1898. – № 1665. Шилтеме алынды: Кененсариев Т., Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар. – Ош, 2002. – 3-б.

³ Смирнов Е. Дервишизм в Туркестане // Материалы по мусульманству Вып.2. – Ташкент, 1898. – С. 22-24.

⁴ Сальков В.П. Андижанское восстание в 1898 году. – Казань, 1901.

⁵ Терентьев М. История завоевания Средней Азии. – СПб., 1906. – Т.3.

⁶ Тимаев К. Андижанское восстание. – Ташкент, 1910.

⁷ Остроумов Н. Интересный документ // Приложение к вестнику офицерской школы восточных языков при штабе Туркестанского военного округа. – Ташкент, 1911. – Вып. 1. – С. 33.

⁸ Кузнецов П.Е. Борьба цивилизации и языков в Центральной Азии. – Париж, 1912.

⁹ Ювачев И.П. Курбанджан датка каракиргизская царица Алая // Туркестанский сборник. – Т.471. – С. 179-184.

- ¹⁰ Лыкошин Н.С. К десятилетию Анджианской резни// Туркестанский сборник. – Т.166. – С. 55-59.
- ¹¹ Фазилбек Отабек угли. Дукчи эшон вокаасы. – Ташкент, 1992. – 21-23-б.
- ¹² Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. – Ташкент, 1925. – С. 1-17.
- ¹³ Сент-Заде. К 30-летию Анджианского восстания 1898г.//Революция в Средней Азии. Кн.1. – Ташкент, 1928. – С. 57.
- ¹⁴ Штейнберг Е. Анджианское восстание 1898г.// Красный архив. – Т3. М., 1938. – С. 123.
- ¹⁵ Багиров М.Д. К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля// Большевик, 1950. – №13.
- ¹⁶ Усенбаев К. Осталось вне поля почти все положительное прошлое истории Кыргызстана// Кут билим-1997, 11-октября.
- ¹⁷ Материалы научной конференции Института археологии АН УзССР. –Ташкент, 1950.
- ¹⁸ Караньз, Кененсариев Т., Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар. – Ош, 2002. – 13-б.
- ¹⁹ Чукубаев А.А. Токтогул. Эпоха, жизнь, творчество. – Фрунзе, 1958. – С. 47.
- ²⁰ Хасанов А. Историография Анджианского восстания// Труды Кыргызского государственного университета. – Фрунзе, 1972. – С. 7-12.
- ²¹ Зияев Х.З. О социальной сущности Анджианской восстания 1898 года// Общественные науки Узбекистане. № 7, 1987. С.57-59.
- ²² Юсупов Э.Ю. Анджианское восстание 1898 г. в советской исторической литературе// Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1987. – С. 8-11.
- ²³ Вахабов М.Г. Еще раз об Анджианской восстания 1898г.// Общественные науки в Узбекистане. №7, 1987. – С.46.
- ²⁴ Касымбеков К.Ф. Анджианское восстание 1898 г.// История и историография национально-освободительного движения второй половины XIX – начала XX в. в Средней Азии и Казахстане: итоги, поиски, перспективы изучения. – Ташкент, 1989. – С. 58.
- ²⁵ Жакыпбеков Ж. Несколько слов об истории изучения национально-освободительных движений в Средней Азии в конце XIX в. //История и историография национально-освободительного движения второй половины XIX – начала XX в. в Средней Азии и Казахстане: итоги, поиски, перспективы изучения. – Ташкент, 1989. – С. 120.
- ²⁶ Усенбаев К. Народные движения в Средней Азии в XIX веке (по материалам Кыргызстана). – Бишкек-Ош, 1998. – С.152.
- ²⁷ Абдурахманов Ш. Анжиян көтөрүлүшү жана Чыйбыл болуп// Эркин Тоо, 12.10.1994. – 4-б.
- ²⁸ Абдурахманов Ш. Анжиян көтөрүлүшү жана Токтогул// Эркин Тоо, 06-12.10.1996 №130-131.
- ²⁹ Кененсариев Т., Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар. – Ош, 2002. – 54 - 55.б.
- ³⁰ Жаманкараев А. Түркстан элдеринин Россия империясынын колониялык эзүүсүнө каршы 1898-жылдагы көтөрүлүшү // Коомдук билимдер журналы. Кыргыз-Түрк Манас университети. №:7 – Б., 2003.– 22-б.
- ³¹ Караньз, Бабажанов Б. М. Дукчи ишан и Анджианское восстание 1898 г. //Подвижники Ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. – Москва, 2003. – С. 251-277.
- ³² Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү: генезиси, жүрүшү, жыйынтыктары. Тарых илиминин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу талаптангып жазылган диссертация. – Ош, 2004.

Кайрат Токомбай¹

Кытай кыргыздарынын бүгүнкү коомдук экономикалык жана социалдык абалы

2009-жылы апрелден майга чейин, Шинжаң Уйгур автоном районунун (орусча кыскартылганы СУАР) Коомдук илимдер академиясынын Долборлоо тобу² тарабынан Кызыл-Суу Кыргыз автоном областынын Артыш шаары жана Улуу-Чат ооданынын Жыгын айылына катарлаш жерлерде илимий-изилдөө иштери жүргүзүлгөн эле. Ошол изилдөөлөрдүн жыйынтыгынын бир бөлүгү менен окурмандарды тааныштырабыз. Бул макала негизинен Кызыл-Суу Кыргыз автоном областынын калкы, коомдук төкшөрүүдөгү сурамжылоонун натыйжасы ж.б. маселелер камтылган.

1. Кытайлык кыргыздардын санынын көбөйүш абалы

Кытайдагы кыргыздар негизинен СУАРда жашайт. СУАР көп улут жайгашкан өрөөн. Статистикага караганда, учурда СУАР чөлкөмүндө уйгур, кытай, казак, дунган, кыргыз, монгол, шибе, тажик, манжу, өзбек, орус, дагур, татар ж.б. 47 улуттун өкүлдөрү жашайт. 2009-жылы СУАРдын жалпы калкынын саны 21 586 300 киши болуп, анын ичинде кытайлардын саны 8 416 867, аз сандуу улуттар – 13 169 433.³

1.1. Кытайлык кыргыздардын жалпы саны – 189 миң

1900-жылдары, орусиялык Керноловдун статистикалык материалында,⁴ Кашкардын көп жерлеринде, түндүк чыгыштагы Күсөндөн (Кучар) түштүк батыштагы Саңжу дарыясынын жогорку алкагына чейинки жерлерде 43 миң кыргыз бар деп жазылганы белгилүү.

1944-жылы СУАРдагы кыргыздардын жалпы саны 65 миң 248, 1954-жылы 70 миң 800, 1964-жылы 69 миң 200, 1974-жылы 90 миң, 1984-жылы 119 миң 300, 1994-жылы 156 миң 200, 2004-жылы 171 миң 200, 2007-жылы 181 миң 800гө жеткен.

20-кылымдын биринчи жарымында, СУАРда 8 жолу калктын саны аныкталып, статистика жүргүзүлгөн, бирок алардын ичинде айрым улуттардын калк санына катыштуу маалыматтары толук эмес. «Шинжаң статистика жылнамасы – 2010» до көрсөтүлгөнүнө караганда, 2009-жылы СУАРдагы кыргыздардын саны 189309гө жеткен.

1.2. Кызыл-Суунун калкынын саны 540 миң

Кызыл-Суу чөлкөмү байыртадан эле көп улут жайгашкан жер. Кызыл-Суу Кыргыз автоном областы (кыргызча кыскартылганы Кызыл-Суу) 1954-жылы автономиялуу область болуп түзүлгөндө, областтын чөлкөмүндө кыргыз, уйгур, кытай, тажик, дунган, манжу, татар, калмак, казак, шибе, өзбек жайгашкан 11 улуттун өкүлдөрү бар эле. Кыргыздар Кызыл-Суунун Ак-Чий, Улуу-Чат, Ак-Тоо деген үч ооданында жана Артыш шаарынын Каражүл, Тегирмети айылдарында чарбачылык менен күн кечиришет. Статистикалык маалыматтарга караганда, кыргыздар көп тараган Улуу-Чат

¹ Кайрат Токомбай – КЭР СУАР Орто Азия институтунун директорунун орунбасары

менен Ак-Чий деген эки ооданынын калкынын саны 20-кылымдын экинчи жарымында тез темп менен өскөн, өзгөчө 20-кылымдын 50–90-жылдары калктын саны өсүүнүн бийик чегине жеткен учуру болуп калган.

90-жылдардан кийин, пландуу төрөттүн күчөтүлүшү менен кыргыз калкынын санынын өсүү темпи басаңдаган⁵.

2000-жылдагы жалпы калктын санын аныктоо материалында, кыргыздардын ичинен мектепке барбагандардын саны 11546, мында эркектер 4672 40.46% аялдар 6874 59.54% түзгөн. Мектепке барбагандардын ичинен 6 жаш жана 6 жаштан жогоркулардын саны 8,1% жетип, СУАРдын орточо деңгээлинен (7,3%) 0,8% жогору, аз сандуу улуттардын орточо деңгээлинен (8,3%) 0,2% төмөн болгон.

2000-жылы кыргыздардын сабатсыздык боюнча көрсөткүчү бирдей жаштагы адамдардын 9,05% ын түзгөн. Анын ичинде эркектер 6,79%, аялдар 11,41% ын түзүп, сабатсыздык боюнча салыштырмалуу СУАРдагы 13 улуттун ичинде 4-орунда турган. 2010-жылы Кызыл-Суунун калкынын жалпы саны 540000, анын ичинде уйгурлар – 317540, кытайлар – 36857, кыргыздар 139042 болгон. 2007-жылдын аяк чегинде Кызыл-Суунун өндүрүшүнүн жалпы наркы – 2 миллиард 371 миллион юань,⁶ дыйкан-малчылардын орточо таза (накай) кирешеси 1571 юань болгон.⁷

1.3. Улуу-Чат ооданынын калкынын саны – 50 миң

Жунхуа миңгуонун 24-жылы (1935-жыл) Улуу-Чаттын калкынын саны 2705, анын ичинде кыргыздар 2619 (96,82%) болгон. Жунхуа миңгуонун 36-жылы (1947-жыл) Улуу-Чаттын калкынын саны 13799ге жетип, кыргыздар 94,15% ти түзгөн. Жунхуа миңгуонун 38-жылы (жаңы Кытай түзүлгөн 1949-жылы) Улуу-Чаттын калкынын жалпы саны 10920 болгон. 2007-жылдын аяк чегинде, Улуу-Чаттын калкынын жалпы саны 54041, анын ичинде уйгурлар – 9286, кытайлар – 5606, кыргыздар – 8889ге жеткен.

1.4. Ак-Чий ооданынын калкынын саны – 40 миң

Жунхуа миңгуонун 33-жылы Ак-Чий оодан болуп түзүлгөндөн берки калктын саны – 10980, анын ичинде кыргыздар – 10863 (98,9%). Жунхуа миңгуонун 36-жылы Ак-Чийдин калкынын саны – 11431 (мурдагыдан 4,1% ашкан), 1949-жылы калк саны – 11288, анын ичинде кыргыздар 10827 (95,9%), орто эсеп менен ар бир жылы 1,2% ке өскөн. 2007-жылдын аяк чегинде, Ак-Чийдин калкынын саны 39863 болуп, анын ичинде уйгурлар 1129, кытайлар 3908, кыргыздар 34670 болгон.

1.5. Ак-Тоо ооданынын калкынын саны – 180 миң

2007-жылдын аяк чегинде, Ак-Тоонун калкынын саны 181049 болуп, анын ичинде уйгурлар – 130010, кытайлар – 6678, кыргыздар – 38865.

1.6. Артыш шаарынын калкынын саны – 220 миң

Артыш – кытайлык кыргыздардын сүйүктүү борбор шаары. Артыштын калкынын саны Жунхуа миңгуонун 32-жылы (1943-жыл) 9301 түтүн, 46786 киши болгону белгилүү, анын ичинде уйгурлардын саны эң көп болуп – 46689, кыргыздар 63, башка улуттар 34 эле болгон.

Кийинчерээк Артыш шаарынын жапшоочуларынын саны жылдан-жылга өсүп, Жунхуа миңгуонун 38-жылына келгенде (1949-жыл) 12739 түтүн, 68075 кишиге жеткен. Анын ичинде уйгурлар – 60383 (88,7%) кыргыздар 7437 (10,9%) кытайлар 128 (0,19%) башка улуттар 127 болгон. Бул 20-кылымдын биринчи жарымында СУАР чөлкөмүндөгү кыргыздардын санынын өсүшү жай болгонун түшүндүрөт. 2007-жылы Артыш шаарынын калкынын жалпы саны 225 миң 54, анын ичинде уйгурлар – 177 миң 115, кытайлар – 20 миң 665, кыргыздар – 26 миң 618ге жеткен.

Кытайда мамлекет боюнча пландуу төрөт саясаты жолго коюлуудан мурда, кыргыздар башка улуттар менен үйлөнүп, көп балалуу болуп келишкен. Кыргыздар жашаган дыйкан-чарбачылык райондордо эрте үйлөнүп, эрте балалуу болуу көнүмүш адатка айланган. Ошону менен бирге, ал кезде ымыркайлардын убагында эмделбей ооруп калып, өлгөн учурлары бир кыйла жогору болгон.

Кытайлык кыргыздардын маданий деңгээли жалпы жолунан төмөн болгондуктан, илим-техниканы үйрөнгөн жана кабылдаган ишмерлердин саны салыштырмалуу бир кыйла төмөн болгон. 2000-жылы кыргыз адистери араң эле 8,01% ти түзүп СУАРдагы орточо көрсөткүчтөн (8,16%) 0,15% төмөн, аз сандуу улуттардын орточо көрсөткүчтөрүнөн (6,07%) 1,94% жогору болгон. Мындай сандагы маалыматтар кыргыздардын маданий деңгээлин жогорулатууга муктаж экендигин көргөзөт.

1.7. Чеп коргоодо үлгүлүү айыл – Жыгын

Кытайлык кыргыз генералы Ысакбек Мониев Жыгын айылынын (дагы бир аты Жолболду айылы) Кошөтөк деген жайлоосунда туулуп өскөн. Атасын ээрчип, тоо жетелеп, Ошко барган. Кийин Жыгындагы Ыман уруусунун бийи болуп шайланган. Учаймак көнтөрүшү кезинде аскер башчысы болгон. 1949-жылы жаңы Кытай түзүү аземине уйгурлардан чыккан Ахметжан Касым жана Ысакбек Мониев сыяктуу Учаймак башчылары Пекинге чакыртылат. Бирок, Пекинге бараткан самолет аварияга учурап, алардын баарысы каза болот.

Эркечтам чегара оозу Жыгын айылында жайгашкан. Жыгын айылынын азыркы атактуу чеп коргоочусу – Бурмакан молдо 2009-жылы Кытайдагы он эненин бири катары бааланды. Жыгын айылы Кытайдын эң батышында, Кыргызстан менен чегара узундугу 104 км, 22 тоо жолу чегара өтүшмө оозу бар. Жыгын айылында жору, мама, абике, ыман деген төрт уруу чарбачылык менен күн кечирет, айыл боюнча 4 кыштоодо 598 түтүн, 2282 киши бар. Жалпы жер көлөмү 1452 км², шиберлик жер 3800 мо. 2008-жылы Жыгын айылынын киши башына кирешеси 1598 юань болгон. Кыштоо жамаатынын экомомикалык кирешеси 27000 юанга жетип, чарбачылардын орточо кирешеси 1437-юань. 2007-жылдын биринчи жарымында айыл боюнча эмгек күчтөрүн сыртка чыгаруу 120 адамга жетип, киреше 150 миң юань айланасында болгон.

2. Чегарага жакын жашаган Кытай кыргыздарынын тарыхы жана азыркы абалы

1935-жылы апрелде, СУАРдын эл өкүлдөр курултайында кыргыз (柯尔克孜 Keerkezi) – деген кытайча тамга кытайлык кыргыздар үчүн расмий түрдө колдонулган. Кытайдагы кыргыздар СУАРдын Кызыл-Суу Кыргыз автономиялуу облусунан башка, Иле казак автоном областы, Тар-

багатай аймагы, Кашкар аймагы, Хотан аймагы, Аксу аймагына катарлаш жерлерде жашашат. Кыргыздар Орто Азия аймагында жашаган улут, калкынын саны 3 миллиондон ашык, 90% кыргыздар Кыргыз Республикасында жашашат, ошол өлкөнүн негизги эли. Андан бөлөк жүз миңдеген кыргыздар Өзбекстан, Казакстан, Тажикстан, Россия, Ооганстан жана Түркия сыяктуу өлкөлөргө тараган.

2.1. Кыргыз – байыркы улут

Кыргыздар эң байыркы көчмөн улуттардын бири, эң мурда Энесай дайрасынын жогорку алкагында жашаган.

Узак тарыхый жолунда Кыргыздардын бир бөлүгү батышты көздөй конуш которуп, Орто Азия аймагы, Теңиртоо аймактары жана Памир бийиктигине көчүп келишкени белгилүү. Тарыхчы Сымачпандын «Тарыхнамажында» кыргыздар «Ги-күн» деп айтылат. Эки хан доорунда «Жийен-күн», Вий бектигинен Сүй сулаласына дейре «Жийе-гу», «Чи-гу», «Ху-гу» деп аталган. Таң сулаласы учурунда Кытай тилинин тыбыштык котормосу боюнча «Ша-гас» деп аталган. Сун Лияо, Жын доорлорунда «Жил-жис», Юан доорунда «Жир-жис» деген аттар менен аталган, мына бул аттар иш жүзүндө ар кайсы замандардагы «кыргыздын» ар түрдүү тыбыштык котормолору.

2.2. Кыргыз чегарага чектеш жашаган улут

Цар падыша кезинде орус мамлекетинин сыртка карата кеңеймечилигинен Кыргыздар Чегарага чектеш жашаган улут болууга мажбур болгону белгилүү. 19-кылымдын 50-жылдары, орустар Орто Азияга ат тизгинин бурганда, алды менен кездешкени Теңир-Тоонун түндүгүндөгү Ысык-Көл, Нарын, Чүй жана Талас дайралары өрөөндөрүндө өмүр улап келаткан кыргыздар болду. Орустар курал-жарактуу чабуул менен, аскердик жортуулдун негизинде, кыргыз урууларынын арасына чуу салуу сыяктуу амалдар менен ушул кең аймактарды оной эле каратып алды. Түштүк кыргыздар оруска оной менен моюн бербей, эрдик көрсөттү. Кийинчерээк падыша Цин өкмөтүн бир катар теңсиз шартнамаларга кол коюуга мажбурлап, чегара бөлүү аркылуу чаап алган жерлерин мыйзамдуу аймагына айландырды, ошону менен бирге эле ченемсиз жерлерди зордук-зомбулук менен басып алды. Кыргыздардын чегара атташы менен төтөлөй катыштуу болгон шартнама (келишим) 1864-жылы октябрда кол коюшкан «Кытай-орус батыш түндүк чегарасын иликтеп бөлүү шартнамасы», 1881-жылы февралдан – 1884-жылы июнь аралыгында кол коюлган «Иле шартнамасы» жана «Беш чеп шартнамасы».⁸

«Иле шартнамасы» жана «Беш чеп шартнамасындагы» «Кытай-орус Кашкар чегара келишими» (1882-жыл 12-айда кол коюлган) менен «Кытай-Орус Кашкар чегарасын кайра иликтоо келишими» (1884-жылы 6-айда кол коюлган) аркылуу Кытай менен Орусия Нарын аймагы түштүгүндөгү кытай-орус чегарасынын батыш кертим, түштүк бөлүк чебин бекитти. Анын ичинде Нарындан Беделге чейинки бир кыйла чегара «Кытай-Орус Кашкар чегара келишиминде» бекитилген; Беделден Памирге чейинки чегаранын бир бөлүгү «Кытай-Орус Кашкар чегарасын кайра иликтөө келишиминде» бекитилген. Ошентип Цин падышачылыгына караштуу миң түтүн кыргыз Үч-Турпан Кашкардын түндүгүндөгү тоолуу аймактар менен Памир өрөөнүндө кытайлык кыргыз болуп жашап калган.

Цин падышачылыгынан бүгүнкү күнгө чейин Кытай менен Орус падышачылыгынан кийин СССРдин, 1990-жылдан бери Кыргызстандын 1170 км чегарасын такташкан.

2.3. Кыргыздардын азыркы абалы

Кытайдагы кыргыздар негизинен СУАРдын батыш аймактарына, басымдуу бөлүгү Кызыл-Сууда жана Иле, Тарбагатай, Аксуу, Кашкарга катарлаш аймактарда андан бөлөк, Хийлонжыяң провинциясынын Фуйү ооданында да жашашат. Кыргыздар негизинен мал чарбачылыгы, ошондой эле соода, дыйканчылык тармактарында алектенишет. Кытай Коммунисттик партиясы менен Борбордук өкмөтү кыргыз райондорунун экономикасын көтөрүү үчүн, дыйканчылык-малчылык өндүрүшүн өнүктүрүүдөн сырткары, кыргыз райондорунда кендерди ачып, завод-фабрикаларды куруп, соода сатык жолдорун калыптандырды. Ошону менен бирге кыргыз райондорунун маданият, окуу-агартуу иштерин менен өнүктүрдү. Органдарда, заводдордо, кен ишканаларынын бир бөлүгүндө кыргыз адистери эмгектенишет. Партия менен өкмөт ар түрдүү жолдор менен кыргыз кадрларын тарбиялады. 1990-жылдагы статистикалык маалыматтар боюнча, Кызыл-Суу Кыргыз автономиялуу облустун партия-өкмөт органдарында кызмат өтөп жаткан ар даражалуу кыргыз кадрларынын саны 1246 кишиге; ишканаларда эмгектенген кыргыз жумушчу-кызматчылары 1507 кишиге жеткен.

Кыргыздардан илимий кызматкерлер, профессорлор, техник-инженерлер чыкты. Мал-чарба, талаачылык, искусство, телерадио жана басма иштеринде, маданият, агартуу, эмчилик, дарыгерлик, саламаттык сактоо сыяктуу тармактарга кыргыздар аралашты. Кытайлык кыргыздар араб алфавитинин негизинде түзүлгөн жазууну колдонуп, нукура кыргыз тилинде сүйлөшөт.

Хийлонжыяң провинциясынын Фуйү ооданындагы кыргыздар кытай, калмак тилдерин колдонот. Кытайлык кыргыздар бабалардын арбагы менен Көкө теңирге сыйынат, алар түштүккө карап дуба кылат, күндү аздектеп, жылдыз учкунун кара саватайлык (бактысыздыктын башаты) деп түшүнөт.

Маалыматтарга караганда, кыргыздар ислам дининде, сунний жаатына таандык. Кытайлык кыргыздардын басымдуу бөлүгү ислам динине сыйынат. Тарбагатай аймагындагы кыргыздардын бир бөлүгү лама динине сыйынышат.

Кыргыздардын атактуу «Манас» эпосу (Жусуп Мамайдын варианты 200 миң сап) – тарыхый каармандык эпос. Айтылуу эпосто Манас тукумунун сегиз урпагынын жат тайпалардын чапкынчылыгына каршы күрөшүн чагылдырып, ата журтун коргоп, элин тынчтык турмушка жеткирүүнү негизги тема кылат. Бул идеялуулугу жана көркөмдүүлүгү өтө жогору оозеки чыгарма.

Кытайлык кыргыздар ыр-бийге шыктуу келет, акыны, ырчысы, манасчылары элдик музыканын жаратуучулары, баштоочулары жана таратуучулары болуп эсептелет. Элдик музыкалык аспаптарынан комуз, ооз комуз, кыяк, памир комуз сыяктуулар бар. Кыргыздардын зергерчиликке ээ кол өнөр, кооз өнөрү бар, анын ичинде кештечилиги менен токумачылыгы бөтөнчө. Кыргыз кыз-келиндери кеште саюуга чебер, алардын элечек жана кийим-кечелери эң кооз жасалга буюмдары менен шөкөттөлүп, ары назик кештеленет. Кыргыздар шырдак, ак калпак жасоонун устаты. Күмүш камчы, ажыр, идиш сыяктуу толгон токой кол өнөр буюмдары бар.

3. Кытай кыргыздарынын мамлекет жана улут таанымы боюнча коомдук илимий текшерүү

Проект тобу Кызыл-Суу менен Үрүмчү шаарында 210 нуска суроо баракчасын (168 нуска кыргызча, 40 нуска кытайча) таратып, 208 нусканы ийгиликтүү жыйнап алдык⁹.

Жалпы 42 суроо суралган болчу, макаланын мазмунун кыска гана билдирүү үчүн негизги суроолор жана алардын берилген жооптору жарыяланды.

Сурамжылоонун натыйжасы:

Суроолор	жооптору
Мен балама бала бакчадан баштап эле кытай тилин үйрөтөм.	76 адам (кошулам)
Сизге кайсы тилди үйрөнүү эң керектүү?	эне тил (86), кытай тили (198), англис тили (63), орус тили (14)
Улуттук тил жоголсо, улуттук маданият жоголот.	160 (кошулам), 37 (кошулбайм)
Сиздин көңүл төрүнүздөн орун алган улуттук каарман ал ким?	Манас (65), Чыңгыз Айтматов (41), Генерал Ысакбек Мониев (29), Жусуп Мамай (7), Бурмакан Молдо (4), Курманжан Датка (2), Президент Мавзедон (2), Баатыр кыз Лио хулан, Генерал Пың дыхуай, лей фың тага, жазуучу Лушүн (ар бирине бирден киши)
Сиз демейде көбүрөөк барды-келди кыла турган досторунуз кайсы улуттан?	кытайлар (22), кытайлар менен кыргыздар (31), кыргыздар (119)
Кытайдын Пекин шаарында өткөн эл аралык олимпиада мелдешинде, сиз кайсы мамлекеттин жеңишке жетүүсүн күткөнүз?	Кытай (158), Кыргызстан (98), Түштүк Корея (26), Казакстан (16)
Сиз кайсы мамлекетте саякаттоону эңсейсиз?	Кыргызстан (92), Америка (40), түштүк Корея (33), Жапония (11), Канада (10)
Сиздин мындан ары чет өлкөлөргө чыгып кетүү оюңузда барбы?	оюмда бар (64), Ойлоп көргөн эмесмин (133)
Эгерде кезмети келип калса, Кыргызстанга барып жашоону эңсейсизби?	эңсеймин (97), эңсебейм (86), жооп берүүдөн баш тарткандар 25 киши
Кытай менен Кыргызстандын кайсынысында элдердин турмуш абалы жакшы?	Кытай (190), Кыргызстан (14)
Мен Кытай эл республикасынын бир жаранымын	ооба (202), жок (2), жооп берүүдөн баш тарткандар 4 киши
Менин ата мекеним Кытай эл республикасы	ооба (206), жок (1) жооп берүүдөн баш тарткандар 1 киши.
Сиз төмөнкү сөздөрдүн кайсынысы менен өзүңүздүн коомдогу ордуңузду тандагыңыз келет?	кытайлыкмын (153) кыргызмын (41) суарлыкмын (5) мусулманмын (2)
Кытай кыргыздарынын абалы кандай?	Турмушка өтө ыраазымын (40,37%), негизинен ыраазымын (55,29%), ыраазы эмесмин (1,44%), өтө кыйын турмуштамын (1,44%)

Проект тобу жогорку сурамжылоонун жоопторуна карай Кытай кыргыздары СУАРдагы чегарага жакын жашаган улут катары, Кытайдагы турмуш абалына негизинен канааттандырарлык экендигин ырастайт.

4. Кызыл-Суудагы кыйынчылыктар жана көйгөйлүү маселелер

Кызыл-Суу Кыргыз автоном областы Кытайдын батышында, Теңир-Тоонун түштүк кыркаларынан, Памир бийиктигинин чыгыш бөлүгү, Тарым ойдуңунун түндүк батыш кылаасы жана Кунлун тоосунун батыш бөлүктөрүнө чейинки кең аралыктарга созулат. Түндүгү жана батыш жагы Кыргызстан, Тажикстан менен чегаралаш болуп, жалпы чегара сызыгы 1195 кмден ашат, тышкы өлкөлөргө туташа турган 254 капчыгай бар. Эркечтам жана Торугарт чегара посту Кыргызстанда ачылган. Кызыл-Суунун 25 тоолуу айылы бар, айдоо жер көлөмү 104053 му¹ (Кытайдын айдоо жер бирдиги), ар бир түтүнгө орто эсеп менен 0,46 мудар; короодо бар бодо жана ушак жандык 932820 туяк, ар бир киши башына 7,9 туяктан тура келет. Киши башына туура келе турган таза киреше 1250 юань. Кызыл-Суунун 90% тен көбүрөк жери тоолуу болуп, деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 3100 м.

Мамлекеттик онунчу беш жылдык план мезгилинде, Кызыл-Сууга Борбордук өкмөттөн 635 миллион 800 миң юань акча келип, 35 тоолуу айылда жашаган 125 миң кедейге жардам берилди.

4.1. Чегарадан мыйзамсыз өтүп кетүү абалдары дайыма катталып турат

Кызыл-Суунун 25 айылы бар, анын ичинде 15 айыл, 46 кыштоо чегарага жакын жайгашкан. Бул жерде тарыхтан бери ар түрдүү себептерден чет жакка өтүү учурлары көп болгон. 20-кылымдын 90-жылдарынан бери чегарадан өтүү учурлары катталган. Сыртка качкандардын ичинде жергиликтүү кыргыздардан башка уйгурлар менен ички Кытайдан келген кытайлар да бар.

Чек арадан өткөндөрдүн төмөнкүдөй өзгөчөлүгү бар: биринчиден, жеке качкандар көбүрөөк кездешет, топтошуп жана уюмдашып качкандар аз учураган. Экинчиден, 60-жылдары качуу учурлары күч алган; 70-жылдары үй-бүлөсү менен качкан; 80-жылдардан кийин, өзгөчө 90-жылдарга келгенде, СССРдин ыдырашы жана Кытайдагы ачык эшик реформа саясатынын аркасында, эл бейпил жашоого жетишип, сыртка качууну самагандар азайган, бирок улуттук бөлгүнчүлөр, ар түрдүү кылмышкерлер Кызыл-Суунун карлуу тоолорунан ашып, сыртка качкан учурлары дагы эле бар.

4.2. Кедейчиликти жоюу боюнча күрөш

Кызыл-Сууда кедейлердин жалпы саны 100200 болуп, көп бөлүгү тоолуу чарбачылык райондорго олтуракташкан. Чегарага жакын 15 айылдын жалпы калкынын саны 52925, мунун ичинде жарды жашагандардын саны 30126.

Кыргыздар деңиз деңгээлинен 2500–6000 метр бийиктеги кырка тоолордо жашашат, шаардан алыс, каттоосу татаал, өндүрүш тиричилик жагдайы өтө төмөн.

Кедейчиликтен келип чыккан маселелердин көбүн жергиликтүү өкмөт өз алдынча чечүүгө аргасыз. Себеби, биринчиден, негизги жабдуулар артта калган. Реформа жасалгандан бери борбордук жана автоном райондук өкмөт көп жыл бою Кызыл-Сууну гүлдөтүүгө ат салып, бир бөлүк чегара айылдардын каттоо, агартуу, саламаттык сактоо сыяктуу негизги маселелерди чечти, бирок табигый чөйрөнүн чектемесинин айынан, көптөгөн кыштоолорго туташкан жолдор жонөкөй шагыл жол болгондуктан, жаан чачында оңой эле бузулуп калды, чегарага жакын айрым айылдарга алигиче жол салына элек. Чарбачылардын жана малбаранын суу ичүү кыйынчылыгы менен электр жарыгын жеткирүү эмдигиче чечиле элек маселе.

Экинчиден, суу жабдууларынын тартыштыгына байланыштуу, ошол жердеги таза сууну пайдалануу онуму айрыкча төмөн.

Үчүнчүдөн, айрым компаниялардын салыгы жерликке төлөнбөйт. Мисалы, Түштүк Шинжаң электр компаниясынын карамагындагы Улуу-Чат ооданындагы Кен-Суу көмүр кени жана Кен-Суу электр станциясы Кызыл-Сууда болгону менен бирок салыкты Кызыл-Сууга эмес, Түштүк Шинжаң электр компаниясына тапшырат, Кызыл-Суунун жериндеги көмүр короо, абасы бузула берет. Бирок, ар жылы Кен-Суу көмүр кени жана Кен-Суу электр станциясынын жумушчуларынын дарылануу пулун жана иштен жарадар болгон дарылануу каражаты үчүн жыйылган 900 миң юан акчаны төлөбөй, Кызыл-Суу өкмөтүнө түртүп койот.

Төртүнчүдөн, дыйкан-малчылардын кирешесин ашыруу мүшкүлү. Кызыл-Суунун жакынкы бир канча жылдык ИДП 10% көтөрүлүүдө, бирок дыйкан-малчылардын кирешесинин өсүү темпи төмөн, өтө туруксуз. 2009-жылы Кызыл-Суунун чегарадагы 46 кыштагынын орточо киши башына аштыгы 173 кг га, айдоо жер 1,1 мого, суу байлыгы 20 миң м³ да жетпеди, суудан пайдалануу аран 20% болгон, өндүрүш жана тиричилик жагдайы абдан эле катаал. Бай чарбачылар ар жылы мал-баранын сатып эптеп аштыгын камдайт, жарды түтүндөр жалаң жолөк болчу орундардын кайыр-сакабатына таянат же өкмөттөн жардам суранат. Каттоонун оңтойсуздугу, информациянын кемдиги, ток, радио-телефон жеткирилбегендигинин айынан элеттеги малчылар маалыматтардан кабарсыз, шаардагы өзгөрүштөрдөн кур жалак, мурункудай эле көчмөн турмушта тиричилик кечирүүдө. Малдын сорту начар, товар наркы төмөн.

4.3. Коомдук иштердин жай өнүгүүсү

Кош тил агартуусу боюнча агартуу бир улуттун болочогуна тикелей байланыштуу. Текшерүүнүн жүрүшүндө байкашыбызча, жергиликтүү калктын кытай тилин үйрөнүүгө муктаждыгы чоң, бирок мектептердеги кош тилдүүлүк аны жүзөгө ашырбай айрым кемчиликтер пайда болууда. Кош тилдүү мугалимдер жана окутууга керектүү материалдардын кемчилигинен көптөгөн окуучулар кытай тилин же өз тилин түзүк өздөштүрбөй калышкан.

Саламаттыкты сактоодо – мамлекетибиз айылдарда кең ири тарап жаткан жаңыча өнөктөшүп дарылоо механизми чет-жака райондордогу кыргыз малчыларынын ден соолугуна кам көрүү маселесин чечүүгө тийиш болсо да, Кызыл-Сууда дарылануу жагдайы начар, чегара боюндагы чарбалардагы сыркөө адамдардын көрүнүүсү кыйын. Кызыл-Суунун айылда-

рында жакынкы жылдардан бери ооруканалар курулду, бирок дарыгерлер жетишсиз, дары аз, медициналык жабдуулар жетишсиз. Кызыл-Суунун чегара боюндагы 31 кыштоосунда оорукана жок болгондуктан, ал жердеги чарбачылар дарылануу үчүн 10 чакырымдан 100 кмге чейин жол жүрүп шаарга келишет. Сыркоолуктан кедейленип, кедейликтен оорулуу болуу жагдайлары көп учурайт.

Кызыл-Сууда теле менен камсыздоо 90% дан ашат, бардык айылда теле көрсөтүү турмушка ашып, бирок кыргыз тилиндеги телекөрсөтүүлөр салыштырмалуу 10% ке да жетпейт, үч оодан, бир шаардан башка, Кызыл-Суунун чөлкөмүндөгү айыл-кыштоолордо кыргызча теле көрө албайт. Кызыл-Суу облустунун Кыргыз тилиндеги радио уктуруусу күнүнө аран 2 саат болгонуна карабай, жалаң Артыш шаар ичи тургундары гана уга алат.

4.4. Улуттук маданиятты коргоо жана өнүктүрүү керек

Кыргыздар бай тарыхый маданиятка ээ байыркы улуттардын бири, кыргыздардын улуттук баатырдык эпосу «Манас» 2009-жылы Бириккен улуттар уюмунун материалдык эмес маданий мурас тизмесине кирди. Кызыл-Сууда Жусуп Мамай баштаган 127 манасчы бар. Учурда «Манастын» варианттарын чогултуу жана преттоо иштери уланууда, өзгөчө тоолуу райондорго барып, «Манас» эпосун жыйноо кызматын жакшыртуу иштери каралууда. Азыр кыргыздын улуттук нарктуу жөрөлгөлөрүн жана мурас тарбиясын күчөтүү зарыл деп каралууда. Анткени, ар түрдүү себептерден жаштардын бир бөлүгү түйшүктөн, эмгектенүүдөн качып, аракетсиздикке, оюн-тамашага көп берилгени билинүүдө.

5. Сунуш пикир

Жогорку айтылгандардын негизинде, башчыларга төмөнкүдөй сунуш кылабыз:

Биринчи, кош тил окутуу маселесин тез арада иш жүзүндө текшерип, жүзөгө ашырууга боло турган, эл ыраазы болгудай окутуу формасын жолго коюу керек, ошону менен катар кош тил окутуучуларын тарбиялоону күчөтүү керек.

Экинчи, Кызыл-Суунун экомомикалык өнүгүүсүндө жана райондун стратегиясынын олуттуулугуна негиз катары, мамлекет жана автоном райондук администрациясы жардыларды колдоону арттыруусу керек. Негизги жабдуу курулуштардын тез арада колго алып, дыйкан-чарбалардын талаачылык жана мал чарбасы менен жан багуусу үчүн техника боюнча тарбиялоосу тийиш. Кыргыз сыяктуу аз сандуу улуттардын жумушка орношуусуна жакындан жардам берип, элдин турмуш деңгээлин үздүксүз өстүрүүнү жүзөгө ашырса.

Үчүнчү, Кызыл-Суу сыяктуу чет жака жана чегарага жакын айылдарды медициналык жактан камсыздоо деңгээлин өстүрүүбүз тийиш. Эгинчи-малчылардын турмуш деңгээли жогору которулсо.

Төртүнчү, Жергиликтүү улуттардын каада-салтына жана жөрөлгөсүнө урмат кылуубуз керек. Коммунисттик партиянын жана өкмөттүн карапайым эл арасындагы таасирдүү күчүн жогору көтөрүү керек.

Бешинчи, Кызыл-Сууда чегараны коргоо менен бирге чегара аймактарын өнүктүрүп, элдин турмушун оңдоону бирге алып баруу зарыл.

КОПУМЧА ТУШУНУКТӨР:

- ¹ Шинжаң Уйгур автоном районунун коомдук илимдер академиясынын «Шинжаңдагы чегара алкып жашаган улуттуттарды изилдөө» (新疆跨界民族问题研究) проект тобу 2009-жылы апрелден майга чейин Кызыл-Сууда текшерүүдө болгон.
- ² «Шинжаң статистика жылнамасы – 2010», СУАР статистика мекемеси, – 2010 – Пекин.
- ³ 1900-жылдары орусиялык Кернолов (科尔尼洛夫) статистика материялында, Кашкардын көп жерлеринде кыргыз бар деп жазган.
- ⁴ 25 жылдан бери карай бүт Кытайда балалуу болууга чек коюулган мамлекеттик негизги саясат катуу жүргүзүлүүдө. Кытайлар үчүн 1 норма, аз сандуу улуттар үчүн шаарда жашагандар болсо 2 айылда жашаса 3 балалуу болууга уруксат. нормадан артык балалуу болгондор айып пул төлөшөт.
- ⁵ юан (元 Yuan) Кытай акча бирдиги.
- ⁶ 2010 жылдын апрель айларында 670 юан болсо 100 Америка доллары менен барабар.
- ⁷ «Кытай-орус батыш түндүк чегарасын иликтеп бөлүү шартнамасынын» 3-берепеси аркылуу, азияда Кытайга таандуу Иле генаралына, Кашкар кеңешчи вазирине караштуу Лебин дайрасы, Көк суу дайрасы, Иле дайрасынын орто-төмөн алкабы жана Чүй дайрасы, Талас дайрасы менен Нарын дайрасынын жогорку алкабынан турган кең аймактар ошондой эле Балкаш көлү, Ысык-Көл да орусия чегине кирип кеткен. 5-берепеге негиз, Ысык -Көл аймагы, Чүй, Талас, Нарын дайраларынын бойлорунда көчүп-конуп жүргөн Чыгыш бургуттардын (Кыргыздар) айрымдары да орус падышалыгынын башкаруусуна өткөн.
- ⁸ Суроо баракчасы таратылган жерлер: Кызыл-Суу Кыргыз автоном облустук №3 орто мектепке (дагы бир аты кыргыз орто) окуучуларга 90 нуска, мугалимдерге 10 нуска; Кызыл-Суу кыргыз автоном облустун органдарда иштеген кыргыз кадрларга 26 нуска; Улуу-Чат ооданындагы органдарда иштеген кыргыз кадрларга 20 нуска; Улуу-Чат оодандык тажрыйба орто мектеп окуучуларына 20 нуска; Улуу-Чат ооданынын Жыгын айылдык өкмөттүн кыргыз кадрларына 9 нуска, Жыгын айылындагы кыргыз чарбачыларга 10 нуска; Улуу-Чат ооданынын Жыгын айылдык баштооч мектеп окуучуларына 9 нуска; Үрүмчү Бепжан мейманканасында соода кылган кыргыз соодагерлерге 14 нуска суроо кагаз берилип, 30 минут ичинде кайра жыйнап алынды. Анда бир ай ичинде жооптор окулуп иреттелип эсептелип изилденип чыгылды.
- ⁹ Му (亩 mu) Кытайдын айдоо жер бирдиги. 15 му 1 гектарга туура келет.

Р. А. Абдурахманова

Критерии эффективности развития кредитной системы в Казахстане

Банк по отношению к небанковским финансово-кредитным институтам основное звено финансового рынка, т.к. именно банки – единственные организации способные реализовать в своей деятельности полный набор рыночных денежных отношений (операций); они являются активными участниками и рынка ценных бумаг, и рынка кредитов, и валютного рынка, и рынка драгоценных металлов. Прочие кредитные организации остаются узко специализированными, т.е. каждая такая организация действует на крайне ограниченном числе сегментов финансового рынка, выполняя отдельные банковские операции, предусмотренные законом.

Банки составляют неотъемлемую черту современного денежного хозяйства, их деятельность тесно связана с потребностями воспроизводства. Находясь в центре экономической жизни, обслуживая интересы производителей, банки опосредуют связи между промышленностью и торговлей, сельским хозяйством и населением. Банки – это атрибут не отдельно взятого экономического региона или какой-либо одной страны. Сфера их деятельности не имеет ни географических, ни национальных границ – это явление, обладающее колоссальной финансовой мощью, значительным денежным капиталом.

С помощью банков происходит аккумуляция временно неиспользуемых свободных денежных средств, их перераспределение. Деньги и кредит как факторы роста общественного богатства способны делать нации более богатыми, однако лишь в том случае, если управление деньгами и кредитом основывается на четких правилах.

Их нарушение может стать тормозом экономического роста и процветания хозяйства.

Банки имеют специфическое назначение, выполняют определенную функцию. Будучи предприятиями, регулирующими денежно-кредитные отношения, выполняющими многообразные банковские и иные операции, банки подчиняются экономическим законам, общим и специальным законодательным нормам. Банки имеют свою, присущую только им технологию. Банки способны адаптироваться к окружающей среде. Они сохранили свое место в народном хозяйстве именно потому, что обладают свойством к саморегулированию. Реагируя на изменяющиеся потребности рынка, приспособившись к современной жизни, учитывая новые явления в экономике и политике, банковское дело дает описание той технологии, которая должна использоваться в конкретных экономических ситуациях, на стадиях кризиса или подъема, при стабильной или неустойчивой обстановке.

Банковское дело развивается по законам общественного развития, по линии восхождения от простого к сложному. Было бы противостественным сравнивать древний прототип аккредитива как запись в торговой книге с современными модификациями. Нельзя вообще сопоставить древ-

Абдурахманова Р. А. – Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясави (Республика Казахстан)

ний банковский дом с его уровнем осуществления операций с современным банком, оснащенным новейшими коммуникациями и каналами связи. Как живой организм банк отражает те требования, которые предъявляет к нему современный образ жизни¹.

Банк является реальной производительной силой. Его деятельность напрямую связана с экономикой, обеспечением непрерывности и ускорением производства, приумножением богатства общества. Банки способны сделать многое для увеличения материального производства и обмена продуктами труда. По состоянию экономики судят об активности банков. Верно, однако, и обратное: по состоянию банков судят в целом об экономическом развитии общества.

Банковская деятельность является наиболее характерным индикатором состояния финансовой системы, движения денежных потоков, уровня расчетных операций, степени защищенности интересов вкладчиков, устойчивости финансового рынка.

Банк – это автономное, независимое, коммерческое предприятие. Продуктом банка является формирование платежных средств (денежной массы), а также разнообразные услуги в виде предоставления кредитов, гарантий, поручительств, консультаций, управления имуществом. Деятельность банка носит производительный характер.

В условиях рынка банки являются ключевым звеном, питающим народное хозяйство дополнительными денежными ресурсами. Современные банки не только торгуют деньгами, одновременно они являются аналитиками рынка. Таким образом, рынок неизбежно выдвигает банк в число основополагающих, ключевых элементов экономического регулирования.

Банковская система – совокупность различных видов национальных банков и кредитных учреждений, действующих в рамках общего денежно-кредитного механизма; включает Центральный банк, сеть коммерческих банков и других кредитно-расчетных центров. Центральный банк проводит государственную эмиссионную и валютную политику, является ядром резервной системы. Коммерческие банки осуществляют все виды банковских операций.

В странах с развитой рыночной экономикой сложились двухуровневые банковские системы. Верхний уровень системы представлен центральным (эмиссионным) банком. На нижнем уровне действуют коммерческие банки, подразделяющиеся на универсальные и специализированные банки (инвестиционные, сберегательные, ипотечные, банки потребительского кредита, отраслевые, внутрипроизводственные банки) и небанковские кредитно-финансовые институты (инвестиционные компании, инвестиционные фонды, страховые компании, пенсионные фонды, ломбарды, трастовые компании и др.).

Коммерческие банки – основное звено двухуровневой банковской системы. Сегодня к группе коммерческих банков в разных странах относится целый ряд институтов с различной структурой и разным отношением собственности. Главным их отличием от центральных банков является отсутствие права эмиссии банкнот. Среди коммерческих банков различаются два типа – универсальные и специализированные банки.

Универсальный банк осуществляет все или почти все виды банковских операций: предоставление как краткосрочных, так и долгосрочных кредитов; операции с ценными бумагами; прием вкладов всех видов; оказание всевозможных услуг и т.п.

Специализированный банк, напротив, специализируется на одном или немногих видах банковской деятельности. В отдельных странах банковское законодательство препятствует или просто запрещает банкам осуществлять широкий круг операций. Тем не менее, прибыли банков от отдельных специальных операций могут быть настолько велики, что деятельность в других сферах становится необязательной. К специализированным банкам относятся: инвестиционные, ипотечные, сберегательные, потребительского кредита, банки, внутрипроизводственные.

Основными функциями коммерческих банков являются:

- 1) привлечение временно свободных денежных средств;
- 2) предоставление ссуд;
- 3) осуществление денежных расчетов и платежей в хозяйстве;
- 4) выпуск кредитных средств обращения;
- 5) консультирование и предоставление экономической и финансовой информации².

Особенность посреднической функции коммерческих банков, состоит в том, что главным критерием перераспределения ресурсов выступает прибыльность их использования заемщиком. Перераспределение ресурсов осуществляется по горизонтали хозяйственных связей от кредитора к заемщику, при посредстве банков, без участия промежуточных звеньев в лице вышестоящих банковских структур, на условиях платности и возвратности. Плата за отданные и полученные займы средства формируется под влиянием спроса и предложения заемных средств. В результате достигается свободное перемещение финансовых ресурсов в хозяйстве. Значение посреднической функции коммерческих банков для успешного развития и функционирования рыночной экономики состоит в том, что они своей деятельностью уменьшают степень риска и неопределенности в экономической системе.

Коммерческие банки, выступая на финансовом рынке со спросом на кредитные ресурсы, не только мобилизуют имеющиеся в хозяйстве сбережения, но и формируют достаточно эффективные стимулы к накоплению средств. Стимулы к накоплению и сбережению денежных средств формируются на основе гибкой депозитной политики коммерческих банков. Во всех странах с рыночной экономикой коммерческие банки занимают ведущее место в платежном механизме экономики.

При оценке экономической роли коммерческих банков следует иметь в виду, что: кредитные операции способствуют увеличению объема и бесперебойности производства и реализации продукции потребителям; расчетные операции опосредуют осуществление процессов оплаты продукции потребителями, а также взаимного контроля участников расчетных операций; операции с ценными бумагами увеличивают приток средств для развития производственной и торговой деятельности; кассовые операции и их регулирование позволяют улучшать снабжение оборота наличными деньгами.

Для эффективной реализации функции развития кредитной системы у государства должно быть ясное понимание ее целей, сформулированных в виде системных требований к определенным параметрам состояния системы.

Еще одним важным критерием эффективности кредитной системы выступает обеспеченность оптимального уровня конкурентной среды в

банковском секторе кредитной системы. Оптимизация данного критерия также входит в первоочередные задачи государства, решаемые с помощью тех органов, которым может быть делегировано их выполнение: антимонопольных или Центрального банка.

Государство должно быть заинтересовано в том, чтобы кредитная система страны стремилась к максимальной эффективности, то есть была способна привлекать средства и являться трансформатором сбережений в инвестиции для всех членов общества на всем экономическом пространстве страны. Там, где требуемый уровень банковского обслуживания может быть достигнут без участия государства, только за счет коммерческой деятельности кредитных организаций, вмешательства государства и поддержки с его стороны не требуется. Однако, если с помощью только рыночных инструментов этот уровень благ не может быть достигнут, то восполнение пробела должно стать государственной задачей³.

Кроме того, государство должно быть заинтересовано в необходимом уровне капитализации банковского бизнеса, в достаточных масштабах развития банковской сети на всей территории страны. Поддержка оптимального уровня мощности банковской системы и предотвращение системных рисков, которые могут быть вызваны уходом с рынка кредитных организаций, также входят в обязанности государства.

Таким образом, целесообразно определить следующие критерии эффективности развития кредитной системы:

1) оптимальный уровень государственного регулирования кредитной системы, включающего нормативно-правовое регулирование и прямое участие государства в капитале отдельных кредитных организаций;

2) присутствие рациональной системы регулирования банковской деятельности и практики осуществления банковского надзора, системы оценки деятельности кредитных организаций, обеспечение открытости деятельности кредитных организаций;

3) повышение качества корпоративного управления кредитными организациями, развитие и повышение роли систем внутреннего контроля, достижение должного уровня прозрачности системы корпоративного управления, которая должна обеспечивать всем категориям заинтересованных пользователей, своевременное и точное раскрытие предусмотренной законодательством информации по вопросам деятельности кредитной организации, включая данные о ее финансовом положении, структуре собственности и управления;

4) регулирование антимонопольного фактора в системе кредитных учреждений в соответствии с количественными ориентирами;

5) укрепление устойчивости банковского сектора, исключающее возможность возникновения системных банковских кризисов;

6) повышение качества осуществления банковским сектором функций по аккумулярованию денежных средств населения, предприятий и их трансформации в кредиты и инвестиции;

7) укрепление доверия к банковскому сектору со стороны инвесторов, кредиторов и вкладчиков, в первую очередь, населения;

8) усиление защиты интересов вкладчиков и других кредиторов банков;

9) предотвращение использования кредитных организаций в недобросовестной коммерческой деятельности.

10) оптимальные объемы сбережений, привлекаемых кредитными организациями (в виде доли от общего объема сбережений в экономике);

11) устойчивое развитие территориальной банковской сети, способной обеспечить достаточный уровень предоставления базовых банковских услуг для основных клиентов.

Степень удовлетворения развития кредитной системы каждому из перечисленных критериев целесообразно определять по соответствующим количественным показателям. В случае, если развитие системы по какому-либо критерию является недостаточным, необходимы вмешательство и помощь государства по достижению требуемого уровня.

ПРИМЕЧАНИЯ:

¹ Основы банковской деятельности (Банковское дело) /Под ред. К.Р. Тагирбекова. – М.: ИНФРА-М: Весь Мир, 2001.

² Банковское дело: стратегическое руководство / Под ред. В.Платонова, М.Хиггинса. – М., Кропсалтбанкир, 1998.

³ Белоглазова Г. Н., Кровелецкая Л. П. Банковское дело: Учебник для вузов. – М.: Финансы и статистика, 2003.

ДИН ТАРЫХЫНАН ИЗ ИСТОРИИ РЕЛИГИИ

А. Абдыразаков

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жана Ислам дини

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанына акыйкат жана туура баа берү иши, бүгүнкү Кыргыз Республикасындагы эгемендүлүктүн шартында ар бир изилдөөчү – окумуштуу атуулдун гумандуу, эркин ойлоосунун жана жыйынтык чыгаруусунун негизги багыты болуп саналат. Анткени, бул дастанды көптөгөн окумуштуулар изилдешип, баалуу пикирлерин айтып өтүштү. Бирок, ошондой болсо да, коомдук экономикалык формациянын өкүм сүрүп турган идеологиясына ылайыкташкан пикирлер да учурабай койбойт. Айталык, өткөндөгү советтик идеология эркин ой жүгүртүүгө, бурмалабай чындыкты айтууга, б.а. дастан чагылдырып турган объективдүү идеяны, чындыкты толук талдап көрсөтүп, түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берген жок. Өзгөчө, жалпы журттун, калайык-калктын диний ишенимдерин эркин түрдө жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк бербей басмырлап келгени жалпыга белгилүү эпеспи. Бүтүндөй коомду атеисттик көз карашта тарбиялап, ал тургай ар бир жогорку окуу жайларынын жоон топ окумуштуу-педагогдору «дин бул баш айландырган апийим» деген жалган ураан астында лекциялар окушуп, ар бир студенттин руханий жактан өсүшүнө кедерги болушуп, дүйнө, дин таануудагы түшүнүктөрүн тарытты. Бирок, Алла Таала ошондой руханий жактан жакырланган динсиз коомду согушсуз эле ыдыратып, акыры уратып жок кылды. Эми алдыга ишенимдүү кадам таштап, болгон чындыкты бурмалабай өз калыбында чын айтуучу мезгил келип жетти. Ошондуктан биз, эгемендүү Кыргыз Республикасынын окумуштуу атуулдары Жусуп Баласагын бабабыздын «Кутадгу билиг» дастанынан атеисттик көз карашты издеп куру убара болбой, жасалма жалган илим жаратууга аракет кылбай, Жусуп бабабыздын айтайын деген идеясын, даанышмандык менен жол көрсөтүчү акыл-ой түрмөктөрүн, дастанда көркөм сүрөттөлгөн объективдүү идеяны өз калыбында, бурмалабай туура түшүнү менен мамиле кылганыбыз оң.

Анткени, Карахандар мамлекетинде Ислам динин мамлекеттик дин деп жарыялоо менен бирге эле бийлик тарабынан зор камкордуктар көрүлүп, андагы жарандар бүтүндөй Ислам динин зор урмат менен бекем тутушуп, эл ичинен нечендеген дин аалымдары чыгып жаткан өлкөдө,

Абдыкерим А. – Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Кыргыз адабияты кафедрасынын профессору

акын турмушта болгон чындыкты өз калыбында болгонун болгондой көркөм сүрөттөө менен эле катар, өз ишенимин да толук түрдө жазып, дастанда таамай жана так сүрөттөп көрсөткөн.

Жусуп Баласагын Ислам дин илимин терең түшүнү менен эң туура мамиле кылып, Ислам динин бекем тутканы дастанда кайра-кайра кайталанып, баса белгиленет. Жусуп өзү да медресени окуп бүтүргөн, өтө билимдүү, акылман, такыба адам болгонун дастанда «Такыбалык жыйнак» депти бүт Чинде» деп баса белгилеп жазат. Демек, «Такыбалык жыйнакты» өзү билимдүү, акылман, такыба адам гана жазаары белгилүү эмеспи. Бул жерде түндүк кытайлардын бул баасы эң эле туура, оң баа экендиги чындык. Жусуп Баласагын өз учурунун динге бекем, эң эле такыба, акыйкатчыл адамы экенинде шек жок.

Демек, эң такыба адамдын колунан «Кутадгу билигдей» «Такыбалык жыйнак» жазылаары мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Ошону менен катар Жусуп Баласагын кийинки урпактарга зор ишеним менен кайрылып:

«Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым,
Окуурда мага арнап дуба кылгын.

Өтөөрмүн бул дүйнөдөн, уккун өзүн,
Акыл тут айткандарды ачып көзүн.

О, Кудай, ак пейлинди арттыра көр,

Жамы журт, момундарга кеңчилик бер!»¹ – деп бир нече жолу кайталап, эскертип жазат.

Демек, Кудай буюрса, Жусуп бабабызды ар дайым эстен чыгарбай, айткандарын акылга тутуп, арбагына куран окуп, дуба кылып туруучу мезгил эми гана келди. Ошондуктан, биз ислам дининин «Кутадгу билиг» дастанындагы терең таасирин жана анын ээлеген ордун туура түшүнүп, акыйкат чечмелеп, калыс пикир айтуубуз зарыл.

Анткени, «Кутадгу билиг» дастанында Ислам дининин таасири өтө күчтүү берилип, Исламдын асыл идеялары дастандын өзөгүн аралап өтүп, эң негизги лейтмотив катары кызмат аткарып турат. «Кутадгу билиг» дастаны Курани Каримдин жана Шариаттын негизинде жазылган чыгарма болуп саналат. Дастандын эч бир жеринде бул позициядан четтеп кеткен жерлери жок. Кайра Исламдын эрежелерин жөнөкөй, жеткиликтүү кылып, өз жан дүйнөсүнөн өткөрүп, калайык калкка көркөм формада таасирдүү сүрөттөп берет.

Жусуп Баласагын «Кутадгу билиг» дастанында Ислам дининин адам турмушундагы ордун таамай белгилеп көрсөтүп, жашоо-тиричилик, билим жана адам, коом жана анын мүчөлөрү, алардын өмүр-тиричилиги, мамлекеттик түзүлүштү, саясат, экономика, маданиятты өнүктүрүү үчүн Ислам дини, шариат көрсөткөн жобо-эрежелерди так колдонуу, иш-аракетти күчөтүү, адамдардын активдүүлүгү, билимге умтулуусу акыл менен ойлонуп иш кылуусу сыяктуу жашоо-тиричилик маселелерин көркөм формада чечмелеп жазат.

Адамдардын рухий тазалыгы, билими, акылы, аракети, ыймандуулугу аркылуу гана Алла Тааланын ыраазылыгы, колдоосу менен ар кандай максат иш жүзүнө ашып өнүгүп-өсүп тураары айныгыс чындык экени

«Кутадгу билиг» дастанынын негизги өзөктүк идеясы болуп саналат. Ал эми адепсиздик, акылсыз-бузукулук, көрө албастык сыяктуу терс көрүнүштөргө Ислам дини катуу каршы турат. Андайлар акыры жакшылык көрбөйт.

Алла Таала берген акылды илим-билим менен байытып өнүктүрүү, ал акыл-жөндөмдүү турмушта, иш жүзүндө туура колдоно билип, эл үчүн эмгек өтөө маселеси Ислам дининин шарттарынын бири болуп саналат. Мына ушул идеялар «Кутадгу билигде» даана сүрөттөлөт. Бул идеалдуу асыл ойду ар бир окурман, атуул туура түшүнүсү абзел.

Демек, «Кутадгу билиг» дастанында Курани Каримдин, Шариат жолунун адам турмуш-тиричилигиндеги эң акыркы, туура, гумандуу, акыйкатчыл, чынчыл, руханий жактан таза, бакытка алып баруучу Алла Тааланын жолу экенин Жусуп Баласагын өтө билимдүүлүк менен эң туура түшүнүп, Алла Таала берген акылды илим-билимге ширелиштире синтездеп келип, дагы эле Алла Тааланын көмөгүн көздөө менен ушул китепти түрк тилинде жазганын өзү да дастанында какшап айтып жатпайбы. Ошондуктан Алла Таала колдоп, «Кутадгу билиг» дастаны он кылым бою жоголуп кетпей сакталып келди. Дагы да сакталып, изилденип улам кийинки муундар үйрөнө берери шексиз.

«Кутадгу билигди» туура түшүнүш үчүн Исламдын негизги жоболорун, Курани Каримди, Шариатты, б.а. Алла Таала тарабынан жиберилген Улуу илимди терең өздөштүрүү зарыл. Мына ошондон кийин гана атеисттик көз караштан арылып, дастанды эң эле туура түшүнүүгө жол ачылат.

«Кутадгу билиг» дастаны Ислам идеологиянын негизинде жазылганын белгилүү окумуштуу, түрколог, академик А.Н.Кононов: «Благодатное знание» Юсуфа Баласагунского является первым, старейшим и пока единственным сочинением мусульманской идеологии и пропагандирующим эту идеологию»² – деп, таамай белгилеп, эң эле туура жыйынтык чыгарат. Ал эми азыркы кезде Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанындагы Ислам дининин таасири туурасында кыргыз окумуштуулары З.Эралиев, Ж.Шериев, А. Акматалиевдер³ өз эмгектеринде азыноолак болсо да жүйөөлүү пикирлерин ортого салып жазышты.

Жусуп Баласагын өзүнүн «Кутадгу билиг» дастанынын башталышындагы алгачкы эле бет ачаарында кара сөз менен эң алдыда бардыгын жараткан Алла Тааланы жана анын элчиси болгон пайгамбарыбыз Мухаммад Алейхис салам туурасында: «Бисмилла рахман рахим! Кудурети күчтү улуу теңирге урмат жана даңк, ал улуулардын улуусу, бүткүл ааламдын падышасы; жерди-көктү жараткан, кыбыр эткен жан-жаныбарларга жан салган да өзү, тилегендин тилегин берген, бардык каалаганын өтөгөн да өзү, көңүлүнө келгени ишке ашкан, каалаганы кабыл болгон, ойлогону орундалган да бир Кудайымдын өзү. Бардык жан-жаныбарлардын улугу, Теңиримдин тиреги Мухаммад пайгамбарга миң мертебе алкыш, анын жолун жолдоочуларды бир Кудайым өзү колдосун...

Бул китепти окугандын көңүлү көкөлөп, Кудай жол берсе, китепти жазган адамдын ысмына дуба окуп койсун»⁴ – деп жазат.

Ал эми ыр түрүндө:

«Тирүүлөрдүн баарынан Кудай улуу,
Бир өзүнө татыктуу урмат кылуу.

Ал улук да, күчтүү дагы ченемсиз,
Агаруу да, көгөрү да жок ансыз,

Жерде, көктө күн көргөндүн эгеси,
Сага жашоо, өмүр берген дагы өзү!

Бардык жанга ичерине аш берди,
Баары тойлойт, өзү билбейт ичкенден.

Тирүүлөргө ач койбостон кам көрөт,
Жээрине аш, ичээрине суу берет.

Тилегендин ой-тилегин болтурат,
Мээри түшсө – зоболосун зор кылат.

Кудайымдын элчисине ырахмат,
Жолун жолдоп жүргөндөргө урмат-даңк!!

Калктын башы ал Мухаммад пайгамбар,
Көптүн жүзү көрө турган көзү ал!⁵ – деп, бардыгын жараткан Алла Таала жана анын пайгамбары жөнүндө дастанды окуган кандай гана адам болбосун баарына түшүнүктүү жана аң-сезимге таасир эткидей деңгээлде көркөм баяндап берет. Жалпы элге түшүнүктүү жана дапдайын болуп турган бул мүнөздөмөлөрдүн өзөгү Курани Карим менен түздөн-түз байланышып турат.

Дастандын башталышындагы биринчи темада да ушул мотив тереңдетилип:

«Улуулук Сенин гана улуу белгин,
Теңдеш жок, бир өзүнө, болбойт эч ким.

Сага эч ким кошула албайт, сен бүтүнсүн,
Аягы, башы да сен – бардык иштин!»⁶ – деп, Жусуп Баласагын Алла Тааланын жалгыз экендигин, улуулугун жана бардыкты жаратуучу теңдешсиз зор күчүн кыска, бирок терең сүрөттөп жүрүп олтуруп, акырында адамдарга кайрылып:

«Аалам ээси бир кудай деп таанып бил,
Тобоо кылгын, ак дилиңден билип жүр!

Ойлобо анын сырын түшүнөм деп,
Ишенип ойго топук кылаганың эп.

Ал кандай, кайда экен деп сурай көрбө,
Сөздү тый, Кудай деген бардык жерде.

Кулундун – кайгысы көп, – мунсуз Теңир,
Кулундун күнөөлөрүн өзүң кечир!

Сыйындым бир өзүнө, мен үмүткөр,
Жыгылсам мунга батып, колунду бер.

Пайгамбардын үмөттөрүн жолдой көргөн,
Кыяматта ыйман берип, колдой көргүн!⁷ – деп Курани
Каримдин негизинде, өзү таанып билген шариат жоболорунан жана Ис-
лам дининин негиздеринен бизге насаат түрүндө акыл сөз айтып
түшүндүрдү.

Ал эми дастандын экинчи темасында Мухаммад Аллейхис саламдын
жакшы сапаттары туурасында баяндап келип:

«Жөнөкөй, сыпаа бирок иши улуу,
Боорукер, пейили ак, жоомарт ушул.

Ал ыйык – жерде, көктө тегиз бирдей,
Кудайым баарын берген чачпай-төкпөй.

Көңүл бурдум өзүм анын жолуна,
Кабыл тутуп айткандарын оюма.

Пейил-оюм бузулгандан оңдой көр,
Сурагында пайгамбарым колдой көр!

Кыяматта бура көрбө жүзүңдү,
Жол көрсөтүп, сакта мендей кишинди!⁸ – деп өз жан-
дүйнөсүнөн чыккан жакшы оюн жазат. Мындан биз Жусуп Баласагын-
дын Ислам динине жан-дили менен берилген жана бекем ишенген инсан
экендигинен толук кабардар болдук.

Дастандын андан кийинки үчүнчү темасында Мухаммад Аллейхис са-
ламдын төрт шакирти туурасында түшүнүктүү жана так мүнөздөмөлөр бе-
рип келип, Жусуп Баласагындын салттуу болуп калган сүрөттөө ыкмасы
боюнча:

«Мага – төрт түркүк сымал төртөө жолу,
Түркүк турса тирлик бар өмүр бою.

Аларга миң мертебе менден салам,
Жеткизгин, колдоп-сүйөп өзүң анан.

Сүйүнсүн арбактары дуба кылсам,
Колдосун кыяматта күнөө кылсам!⁹ – деп өз мамилесин
да билдирет. Акындын бул ой-санаасы анын такыбалык мүнөзүнөн толук
кабар берип турат.

Жогорудагы биз сөз кылган көркөм тексттерден даана эле байкалып
тургандай Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанынын мааниси
жана андагы сүрөттөлгөн турмуш көрүнүштөрү, Алла Таала жана анын
пайгамбары туурасындагы ойлор, идеялар Курани Каримдин сүрөөлөрүнө
үндөшүп турат. Муну көз жаздымында калтырыш коюуга эч болбойт. Ан-
ткени, дастандын башталышындагы айтылган жогорудагы тексттерден
байкалып турган асыл идеялар «Кутадгу билигдин» бардык бөлүмдөрүндө
улам тереңдетилип:

«Келечекте болом десең таптаза,
Эки дүйнө күнөө кылбай ак жаша!»¹⁰ же болбосо

«Кудай де, сөздө, ойдо болсун чындык,
Ар иште Кудайына ургун кулдук.

Буйругуна Кудайдын моюн сунгун,
Кызмат кылуу – милдети ар бир кулдун»¹¹ же болбосо

«А акыл Кудай өзү сага берген,
Күч алат, тазаланат окуу менен!»¹² ж.б. деп андан ары
да улана берет. Өзгөчө, Ислам идеялары Өткүрмүштүн турмушун сүрөттөгөн
бөлүмдөрдө да даана байкалат жана терең ачылат.

Мына ушул жогорудагы айтылган ойлордон эле көрүнүп тургандай
Жусуп Баласагын өзүнүн бул дастанын Курани Каримдин негизинде жана
анын терең таасиринде жазганы эң туура жана өзү да Курани Каримди,
шариатты терең түшүнгөн илимпоз, ыймандуу, такыба чыныгы момун
мусулман болгону талашсыз чындык болуп саналат.

КОШУМЧА ТҮШҮНҮКТӨР:

¹ Көрсөтүлгөн китеп, 35-бет.

² Кононов А.Н. Поэма Ю.Баласагынского «Благодатное знание». –В книге: Баласагун
Ю. Благодатное знание. – М., 1983, 506 стр.

³ Караңыз: Эралиев З. Жусуп Баласагын. -Б., 2000, 44-бет; Шериев Ж. Байыркы жана
орто кылымдардагы
түрк адабияты. –Б., 1996, 114-115-бет.; Акматалиев А. Байыркы орток түрк адаби-
ятынын очерк и. –Б.,
2001, 75-76-бет.

⁴ Көрсөтүлгөн китеп, 28-29-бет.

⁵ Көрсөтүлгөн китеп, 30-бет.

⁶ Көрсөтүлгөн китеп, 47-бет.

⁷ Көрсөтүлгөн китеп, 50-бет.

⁸ Көрсөтүлгөн китеп, 51-бет.

⁹ Көрсөтүлгөн китеп, 126-бет.

¹⁰ Көрсөтүлгөн китеп, 190-бет.

¹¹ Көрсөтүлгөн китеп, 168-бет.

¹² Көрсөтүлгөн китеп, 168-бет.

Диний билим берүүнүн тарыхый-руханий негиздери

Тарыхтан белгилүү болгондой, кайсыл доор болбосун кыргыз журтчулугу мусулман динин унутпай сактап келишкен. Ислам дининин кийинки урпактарга сакталып келгендиги себептеринин бири – ислам дининде негизги көңүл борбору билим берүүдө болгондугунда. Аллах тарабынан Мухаммед пайгамбарга эң биринчи «Окү» сөзү колдонулган. Курандын көпчүлүк аяттарында «ой жүгүрткүлө» жана «ойлонгула» деген чакырыктар жаңырат¹. Бул бардык жогорку күчтөн берилген өкүмдөр менен хадистер, илимди изилдөө жана билимге ээ болгон элдердин басымдуулук кылышы ислам дининде «билим» эң жогорку орунда экендигин аңдап билүү мүмкүнчүлүгүн берет. Мухаммед «Ким илимди изилдөө жолунда болсо, ал изилдөөдөн кайтмайынча, кудайдын жолунда болот» деп бекеринен айтпаса керек².

Мусулман дин кызматкерлерин даярдоочу борбор катары Аравиядагы биринчи медресе VII–VIII кылымдарда пайда болсо, Борбордук Азиядагы исламдык билим берүү тутумун жана исламдын эң алгачкы таралуу убактыларын карап көрсөк, негизги ислам билим берүү тутуму X–XII кк. түзүлгөн. Белгилүү болгондой, ислам динин кабыл алган элдер медреселерди курушуп, араб. алфавитин колдоно башташкан. Кийинчерээк Алтын Ордодо жана ал кулагандан кийин пайда болгон мамлекеттерде билим берүү мекемелери өз ишмердүүлүктөрүн токтотушкан эмес.

Мектептер жана медреселер жөнүндөгү алгачкы маалымат VIII к. тандык болуп, В.В. Бартольддун маалыматы боюнча, ислам дини орногондон баштап, мусулмандарда билим берүүнүн эки түрү пайда болгон: мектеп – алгачкы билим берүү, ал эми медресе жогорку диний билим берүү.

Мектеп деген сөздүн мааниси “жазуучу жай” ал эми медресе “лекция отуучу жай” дегенди билдирген³. Көчмөн кыргыз элинде мектептер белгилүү бир орунда болбостон, көчмөн турмушка жараша боз үйлөрдө, жала калса, чоң чынар теректин же каражыгачтардын көлөкөсүндө жүргүзүлгөн.

Тагыраак маалыматтарды карасак, 1913-жылы Пишпек, Пржевальск уездеринин 109200 киши жашаган көчмөндөр аймагында 59 мектеп болуп, ал мектептерде 1182 бала жана 131 кыз балдар окушкан. Ар бир 5200 киши жашаган аймакта 3төн кем эмес мектеп болуп, ар биринде 21 окуучу окуган. Ал эми 104000 калкы бар Пржевальский уездинде 28 мектеп иштеп, ал мектептерде 2276 бала жана 42 кыз балдар окушкан. Орто эсеп менен ар бир аймакка 4000 киши туура келген. Ал аймактардын ар бирине бештен мектеп туура келип, ар бир мектепте 18ден окуучу окуган⁴. Ушул жерден белгилей кетсек, түштүк Кыргызстандын отурукташкан аймактарында мектептер жогорку уюшулгандыкта түзүлгөн.

Мектептер коомдук журт тарабынан каржыланбастан, окутуучуга айлык маяна катары, окуучулардын ата-энелери келишим иретинде, ар бир бала үчүн бир союш же бир мүшөк ун төлөшкөн. Ал эми отурукташкан аймактагы мектептердин мугалимдери айлык маяна катары акча же дан азыктарын алышкан. Мисалы, Пишпек мектептеринин молдолору орто

Шеров Ш. Б. – Баткен мамлекеттик университетинин “Тарых жана экономика” кафедрасынын окутуучусу

эсеп менен жылына 1200 рубль алышкан⁵. Ошол мезгилдеги мектептерде отулуучу сабактар негизинен диний мүнөздө болгон.

Мектепте окуган окуучулар биринчи кезекте араб алфавитин жаттап, муундап окууну үйрөнүшкөндөн кийин, Абтнекти окууга отушкөн. Абтнек бул Курандан тандалып алынган жыйындылардан туруп, бизче которгондо “Курандын жетинчи болүмүнүн бироосу дегенди” билдирет. Балдар Абтнекти бүткөндөн кийин гана Куранды окууга отушкөн. Ал эми Куранды бүтүшкөндөн кийин, “Чар Китепти” окууга киришишкен⁶. Бул китепте мусулман салт-санаалары жана мусулмандарга тиешелүү төрт негизги диний парздар киргизилген: намаз, зекет, орозо жана ажыга баруу⁷.

Исламдык билим берүүнүн кийинки катмары медресе болгон. Мындай мектептердин жогорудагылардан айырмасы, ар түрдүү илимдерди тереңирээк окуп үйрөнүшкөн. Медресе тууралуу эң алгачкы маалымат X–XI кк. барып такалып, ислам өлкөлөрүн мындай окуу жайлар бардык тараптан алдыңкы түрү болуп калган. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичинен, Кыргызстанда ислам дининин таасири аз болгондуктан, медреселерди ачуу кошуна Өзбекстан, Таджикстан өлкөлөрүнө караганда, бир кыйла жай жүргөн. Мисал келтире кетсек, 1892-жылы бүткүл Кыргызстан аймагында 7 медресе болсо, алардын ичинен 5өө Ош шаарында жайгашкан. Медреселердин көпчүлүгү негизинен XIX к. экинчи жарымында түзүлгөн. Ал эми 1914-жылы Ош уездинде 88 медресе бар экендиги жана ал медреселерде 1178 окуучу, ошондой эле Ош шаарындагы 5 медреседе 200 окуучу болгондугу такталган⁸. Медреселерде негизинен кичи дин кызматкерлери: мечит имамы, сопу жана мударристер даярдалган. Жергиликтүү мектептерди бүткөн кыргыз балдарынын кээ бирлери гана түштүк Кыргызстанда жайгашкан жана ошондой эле Андижан, Кокон, Бухара ж.б. сыяктуу Өзбекстандын шаарларындагы медреселеринде билим алышкан. Жыйынтыгында, алар ардактуу мусулман ишмерлери болуу менен диний жогорку кызмат орундарында (казы, муфтий) эмгектенишкен.

Бүткүл мусулман дүйнөсүндө медреселердин көпчүлүгү вакфалардын (өз мүлкүн бекер өткөрүп берүүчү) эсебинен түзүлгөн. Медреселер өзүлөрүнүн алгачкы иш жүргүзүү мезгилдеринде эле азыркы билим берүүдөгү стипендиянын белгилерин киргизишип, ошону менен катар эле окутуучулар окутууга зарыл куралдар, буюм-терим жана үй же жашоочу жайлар менен камсыз болушкан. Окутуучулар окутуунун лекция жана семинардык үлгүлөрүн киргизишип, окуучулардын өз жөндөмдүүлүктөрүн күчөтүүгө мүмкүндүк беришкен⁹. Ал кездеги медреселердин дагы бир өзгөчөлүгү медреселерде окуу жылы октябрь айында башталып, апрель айында бүткөн. Жуманын ишемби, жекшемби, дүйшөмбү жана шейшемби күндөрү окутулуп калган күндөрү эс алышкан. Мындан сырткары, окуу процесси орозо ичи жана айт майрамдарында токтотулган. Рамазан айларында жана жайкы каникулда балдар алган билимдерин өз алдыларынча кайталашып, жаны окуу жылына даярданышкан. Медреселердеги билим берүү мударрис жана карылар¹⁰ тарабынан жүргүзүлүп, билим берүүнүн ыкмасы катары мурдагы сабакты кайталоодон башталган¹¹. Билим берүүдөгү негизги багыт фикхдан (укуктаануудан) сырткары, курандык тартиптер араб тили жана маданияты, хадистаануу, арифметика, медицина жана башка илимдер окутулган¹². Эреже катары, медресенин жанында китепкана жайгашып, билим берүүнүн деңгээлин көтөргөн. XII к. батыш Европада сабак

өтүү жана билим берүүнүн мындай түзүмүн түзүү талапсыз колледждик тутумдун түзүлүшүнө чоң түрткү берген. Орто кылымдардагы колдонулган окуу ыкмалары бүгүнкү күндөгү окуу мекемелеринде да колдонулууда.

Келтирилген мисалдарга далил катары, XIX кылымдагы Молдо Кыргыз медресесин мисал келтирүүгө болот. Медресе тууралуу кеп кылаардан мурда, анда билим алган XIX кылымдагы тунгуч агартуучу педагог – Наркул уулу Нурмолдого токтоло кетсек. Наркул уулу Нурмолдо 1838-жылы Алабука районуна караштуу Коштерек айылында жарык дүйнөгө келген. Нурмолдо бала чагында, XIX кылымдын 40-жылдарында ошол Коштеректеги мечитке окууга кирет. Мечиттен ал кат таанып, сабаты ачылып, китеп окуганга жарап, бир топ такшалып чыккан. Ийгиликтерге жетишкенин көрүп, устаты Намангандагы Молдо Кыргыз медресесине жолдомо жиберген. Ал талабалык мезгилинде эле илимге көрсөткөн аракетин менен сабак бере турган даражага жеткен. Медресени бүтүргөн соң, ошол эле медреседе мугалим болуп калган¹³.

Наманган шаарындагы Молдо Кыргыз медресеси тууралуу кеп кылган мезгилде эле эмне деген мекеме эле, ээси ким болгон, ким тарабынан курулган деген суроолор пайда болот. Кыргызбай Аксыкентий ата-бабалары жайлаган Чанач, Миң жашар сайынан бир миң түп карагай кестирип устун, сарап, торсун чаптырып туруп ат, төө, өгүз арабалар менен ташынып, Наманган калаасына балаканалуу медресе имаратын курдурган. Кыргызбай чоң молдо болгондуктан, медресенин аты өзүнөн – өзү эле Молдо Кыргыз медресеси атыгып кеткен¹⁴. Болжол менен XVII к. экинчи жарымында ушул медресени курган молдо Кыргызбайды Калмурат Рыскултегин XV–XVI кылымдардын чектеринде жаралган айтылуу “Маджму-ат таварих” (тарыхтардын жыйнагы) кол жазма тарых китебинин автору Сайфаддин Аксыкентинин небереси болуп эсептелет. “Тарыхтардын жыйнагынын” мазмунун көп жагынан кыргыз тарыхына тиешелүүлүгүнө жана XV кылымда Алабука аймагындагы Аксыкент шаарынын негизги калкы кыргыздар болгондугуна карап, ошол эле Калмурат Рыскултегин Сайфаддин Аксыкентин кыргыз деп тастыктайт жана медресе курган Кыргызбай чоң атасынын молдолук-илимпоздук салтын улаган, деп саяйт¹⁵.

Кыскасы, Молдо Кыргыз медресеси өзүнүн курулган күнүнөн тарта узак мезгилдер бою кыргыздардын далай кулундарын окутуп, сабаттуу кылып чыгарган. Болжол менен XVIII к. аягы – XIX к. баш ченинде кадимки Жеңижок акындын чоң атасы Күсөй ушул Молдо Кыргыз медресесинен окуган экен. Бул Нурмолдонун Жеңижокко карап “Чоң атаң Күсөй курч эле, Чоожайды билген сырчы эле, Молдо Кыргыз медресесинде окуган укмуш ырчы эле”, деп ырдаганынан айгыне болуп турат.

Кийинки түндүк Кыргызстандагы Шабдан баатыр медресеси тууралуу сөз кыла турган болсок, Чоң-Кемин суусунун сол жээгинде, Тар-Суу айылынын батыш тарабында кандайдыр бир курулуштун пайдубалы сакталып калган, жергиликтүү аксакалдардын айтканына караганда, бул 1909-жылы Шабдан баатырдын демилгеси менен түптөлүп курулган медресенин калдыктары. Шабдан медресесинде бир эле кеминдиктер эмес, Кочкор, Жумгал жана Чүй өрөөнүнөн да 150дөй бала билим алган¹⁶. Алардын ичинде эски мусулман мектептеринен да сабаттуулугун жогорулатуу жана жарандык билим алуу максатында көптөгөн мурдагы “кадим” ыкмасындагы мектептерден билим алып калышкан, бирок бул жаңы усулдагы

мектептин прогрессивдүү экендигин түшүнгөн молдолор да окуган. Шабдан баатырдын аларга жылына 500 сомдон 1000 сомго чейин толугонү, жашоосу үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп бергендиги келечек муун үчүн кандай кам көргөндүгү айтпаса да түшүнүктүү болот¹⁷.

Кыргыз жергесинде падышалык бийликтин орношу менен орус-тузем мектептери түзүлө баштаган. Падышалык акимчилик өзүнүн астыртан тутунган принцибинде жергиликтүү элдердин каалоо-тилектерин орундатууну, аларга илим-билим берүүнү көздөгөн эмес. Жергиликтүү калктын балдарына билим берүү төмөнкүдөй максаттарды ишке ашыруу үчүн жүргүзүлгөн: биринчи чоң максат, жергиликтүү калкты орусташтыруу жана ассимиляциялоо болгон. Буга далил катары, падышалык Россиянын агартуу министри Д.А.Толстойдун XIX кылымдын аягында өзүнүн расмий буйруктарынын биринде эмне деп жазгандыгына көңүл буруп көрөлү: “Биздин мектебиздин чегинде жашаган каны, тукуму бөлөк (инородцы) элдерге билим берүүнүн түпкү максаты – аларды орусташтыруу жана ассимиляциялоо болушу керек экендиги талапсыз нерсе.”¹⁸

Экинчи максат, колониялык бийликтин өндүрүштүк-чарбалык, башкаруу кызыкчылыктары үчүн тилмечтерди, писарь-секретарларды, майда-барат чиновниктерди жана башка керектүү жөнөкөй кызматчы-персоналдарды, тейлоочүлөрдү даярдоо эле. Айта кете турган нерсе, ошол кездеги документтер колониялык саясатчылардын башка түрк-мусулман аймактарындагы пантюркисттик, панисламисттик агымдарга кыргыздардын көңүлү экендиги, кыргыз чөлкөмүндө конфессионалдык мектептердин дээрлик аздыгы, терең тамырлаган исламдык ишеним-салттардын көрүнбөгөндүгү, тоолуктардын бат орусташышына жана ассимиляция болушуна жакшы өбөлгө болот деп эсептенгендигин күбөлөйт¹⁹.

Кыскасын айтканда, Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыз аймагынын түндүгү менен түштүгүндө, шаарларда, райондордо ачылып иштеген 20га жакын орус-тузем мектептери мына ушундай мүдөөлөр менен ишке киргизилген. Орус-тузем башталгыч мектептеринин өзгөчөлүгү, жергиликтүү калктардын балдары үчүн ачылган жана аларды орус тилинде европалык мүнөздөгү билим берүү менен катар дин ислам окуусу да үйрөтүлгөн. Окуучулар бир мектептин ичинде орус класстан мусулман класска, мусулман класстан кайра орус класска өтүшүп, бирде молдодон, бирде орус мугалиминен сабак алып окушкан. Орус тили сабагы милдеттүү предмет болгон. Биринчи орус-тузем мектеби 1884-жылы Токмок уездиндеги Каракоңуз кыштагында ачылып, архив маалыматы боюнча, адегенде анда 20 дунган бала, 3 кыргыз бала окуган. Ушул типтеги мектеп 1886-жылы Ош калаасында да ачылган. Ошентип, жер-жерлерде кичинеден биринин артынан бири ачылып отуруп, орус-тузем мектеби акыры алыскы Атбашы өрөөнүнөн да турук алган²⁰.

Аталган мектептерде кыргыз, өзбек, татар, дунган ж.б. улуттардын балдары аралаш, кээде орус балдары менен да бирге окушкан. Шартка жараша, орус-тузем мектептеринде орус кембагалдарынын да балдары окуй турган. Белгилеп кете турган нерсе, маалымат боюнча²¹ бир эле Пишпек, Пржевальск уезддеринин орус-тузем мектептеринде 1916-жылдын 1-январына карата 570 окуучу окуп, анын 528 окуучусу жергиликтүү калктын балдары болгон. Бирок кандай болсо да, тарыхый жагынан жалпы алганда орус-тузем мектептери кыргыздардын тагдырында прогрессивдүү роль ойногон. Түпкү көздөгөн максаты бөлөкчө экендигине кара-

бай, бул мектептер кыргыз чөлкөмүндөгү жарандык багыттагы алгачкы агартуу ишине өзүнүн баалуу салымын кошкон. Динден башка да биринчи мертебе арифметика, география, тарых, орус тили, чийүү (черчение), табият таануу өңдүү предметтер колдон келишинче окутулуп, азбы-копчу европалык нукта илим-билим таанытып, чоң дүйнөгө эшик ачып, алатоолук көчмөн журтка мурда билбеген жаңылыктарды тартуулаган. Тоолук балдар бул мектепте окуп жатышып, биринчи жолу А. Пушкин, М. Лермонтов, И. Крылов сыяктуу орус жазуучуларынын аттарын угушкан²².

XIX кылымдын аягында Россия империясынын түрк тилдүү калкындагы коомдук-саясий агартуу кыймылынын башталышы менен Бухара билим берүү стили кризиске учураган. Дал ошол мезгилде эски схолостикалык окуу усулдарына каршы прогрессивдүү, алдыңкы билим берүүнү көздөгөн жадидизм кыймылы кеңири таркалат²³. Татар улутунун өкүлдөрү Алатоо аймагына Кыргызстан Россиянын курамына кире электе эле пайда болгон. Бирок татарлардын кыргыз чөлкөмүнө миграциясы россиялык армия Түркстанды толук караткандан кийин күчөгөн. Падышалык бийлик Борбордук Россиядан орус, украиндер менен кошо Түркстанга аздап болсо да, татарларды да көчүргөн. Адегенде татарлар солдат, офицер, тилмеч катары падышалык армия менен да кошо келген. Татар мектептери түндүк Кыргызстанда 1870-жылдардын аягынан тарта ачыла баштаган. Д. Айтмамбетов Казакстандын архивдеринин маалыматтарына таянып, 1880-жылы Пржевальскиде жана анын жака белинде 1 өзбек мектеби, 1 татар мектеби, 2 дунган мектеби – бардыгы 4 мектеп болгондугун, аларда жалпы алганда 111 бала окугандыгын тастыктайт²⁴.

1908-жылы бул чөлкөмдө татар, өзбек мектептеринин саны 14кө жеткенин, аларда бардыгы болуп 500гө жакын балдар билим алгандыгын, мунун ичинен 420га жакыны эркек, 80ге жакыны кыз экендигин, ошондой эле татар, өзбек мектептеринин саны 1910-жылы Пишпекте 16га жеткендигин жазат²⁵.

XIX кылымдын соңунда – XX кылымдын баш жагында Алатообуздун аймагында “усули жадид” деп аталган жаңы мектептер пайда боло баштайт. Жаңы ыкма мектебин идеялык жактан негиздегендердин бири – татардын көрүнүктүү агартуучусу Исмаилбек Гаспаринский болуп эсептелет. Түрк-мусулман калктарынын конфессиялык мектептерин жана медреселерин реформалоо идеясын көтөргөндөрдүн биринчи катарына ушул И. Гаспаринский турат. Жаңы ыкма мектеби биринчи жолу 1884-жылы Крымда ачылган. Андан кийин Түркстанга тараган. Жаңы ыкма мектебинин ошол мезгилдеги демейки схолостикалык мусулман мектептеринен айырмачылыгы мына мында болгон. Анда дин окуусу, Куран, шариат, араб сабаты менен катар эле жалпы билим берүүчү предметтер арифметика, география, тарых, табият таануу, геометрия, анатомия, логика ж.б. үйрөтүлгөн²⁶. Бир сөз менен айтканда, жаңы ыкма диндик мүнөздө да, ошону менен бирге жарандык багытта да болгон. Мурда колдонулуп келген тамгалык-муундук ыкма алмаштырылып, анын ордуна прогрессивдүү тутум болуп эсептелген тыбыштык-добуштук усул жана түшүндүрмө окуу киргизилген²⁷. Жаңы усул мектептеринде түрк-мусулман калктарынын балдары аралаш окуган. Окуу негизинен татар тилинде жүргүзүлгөн. Кыз балдар үчүн ачылган “Жаңы усулдагы” бирин-экин мектептердин болгондугу да архивдик маалыматтардан белгилүү. Жаңы заманда балдарынын билимдүү, сабаттуу болушун тилеген кыргыз ата-эжелер жаңы усулдагы

татар мектептерине өз чүрпөлөрүн чоң куштарлык менен беришкен. Бир мүнөздүү мисал: Өзбекстандын мамлекеттик архивинин маалыматы боюнча, 1912–1914-жылдарда Пишпектеги татар мечитинин алдында иштеген жаңы усулдагы мектепте окуган 120 окуучунун 30у татар балдар болсо, калган 90 кыргыздардын жана өзбектердин балдары болгон. Кыскасы, революцияга чейинки Кыргызстандагы жаңы ыкмачыл татар башталгыч мектептеринде кыйлалаган кыргыз балдары окушуп, сабаттарын ачышкан. 1-класста кыргыз балдар “Мугаллим авваль” аттуу татар алиппеси менен окушкан. Ошол татар мектебин бүтүргөн кыргыз балдардын бири – калкыбыздын тунгуч журналисти, тунгуч прозачысы, 1924-жылы Ташкентте жарыкка чыккан “Эркин Тоо” газетасынын биринчи жооптуу катчысы Сыдык Карачев болуп эсептелет²⁸.

Колониялдык үстөмчүл бийлик канчалык чүйлүсү менен карап, тымызын тоскоолдуктарды койсо да, улуттун ичтен буулуккан күчү тосмолордун санааларын жырып агып суудай алдыга карай аккан. Ошентип улуттук ар-намысы активдешкен айрым молдокелер менен мударристер кыргызча мектеп, китеп маселелери менен санааркап, эне тилге жол издей башташкан. Мына ушундай шарттарда алгачкы жолу кыргыз балдарына кыргыз текстти колдонуп, балдарга кыргыз сөздөрүн окуткан тунгуч демилгечи, атактуу жазгыч акын Молдо Кылыч болгондугун айткыбыз келет.

Окумуштуу Д. Айтмамбетов коммунисттик, таптык идеологиянын оңутуунан жазылган “Дореволюционные школы в Киргизии” китебинде Молдо Кылычты адаттагыдай реакциячыл акын катары мүнөздөп, анын реакциячылдыгы акындын диний фанатизмге сугарылган эски мусулман мектебинен тарбияланып чыккандыгына байланыштуу дегендей ойду ишара кылат²⁹. Ал балдарды окутууда эски диний схолостикалык ыкманы таштап, жаңы – “Усули -жадид” ыкмасын колдонот. Окуу программасына эсеп, жазуу, эмгек сабактарын киргизет. Кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу Кылыч балдарды өз эне тилинде окута баштайт. Балдарга өз чыгармаларын окутуп, жаттатып алардын адабий-көркөмдүк түшүнүгүн арбытат. Мунун натыйжасында, окуучуларынын кайсы бирөөлөрү аны көчүрүп жазып, элге окуп берип, аларды эл арасына таратуу жагынан бир кыйла эмгек кылышкан³⁰.

Ал эми Совет бийлигинин алгачкы орногон жылдары, ислам дини жана исламдык диний билим берүү өнүккөн. Партиянын идеологиясынын каршылаштарына Совет бийлиги мусулман дин өкүлдөрү менен биргеликте күрөш жүргүзүшкөн. Буга далил катары, 1926-жылдын сентябрында өткөн мусулман дин кызматкерлеринин съездинде Совет өкмөтүнүн социалдык-экономикалык жана маданий реформаларын колдоп чыгышкан. Кээ бир молдолор кембагалдарга өз жерин берүү же башкача айтканда, жер реформасы шариат боюнча мыйзамдуу иш деп белгилешкен³¹.

Бирок, сталиндик тоталитардык тутумдун башталышы менен тагдыр ислам тарыхына өзүнүн жаңы өзгөртүүлөрүн алып келди. Бул жолу Совет бийлиги ислам билим берүү тутумун талкалоочу ролго өткөн. Жыйынтыгында, динди окутуу Өзбекстанда жайгашкан кээ бир гана окуу мекемелеринде окууга мүмкүн болуп калган. Диний чөйрөнүн үстүнөн мамлекеттик көзөмөлдүн басаңдашы менен, СССРде мамлекеттик конфессионалдык мамилелерди кайра жандандыруунун акыркы чеги кайра куруу болуп калды. Бирок ошого карабастан, Советтер Союзуна саясий исламдын

кирип келе жаткандыгына байланыштуу, ислам дини менен күрөшүүгө көңүл бөлүнгөн. Мындай көңүл бөлүүлөр 1986-жылы секретариатта, андан кийин КПСС БКнын Саясийбюросунда «Исламдык таасир менен күрөшүү жөнүндө» маселе каралгандыгына байланыштуу³².

Кыргызстандын соңку жаңы тарыхындагы белгилүү өзгөртүүлөр демократиялык күчтөрдүн бийликке келиши менен исламдык билим берүү салтынын кайрадан жаралуусуна шарт түзүп берди, жыйынтыгында калың катмарлуу мусулмандар жашаган аймактарда исламдын негизин окутуу боюнча мектептер түзүлө баштады. Жаш студенттердин кээ бир бөлүгү Араб Эмираттарындагы жана Түркиядагы жогорку деңгээлдеги ислам институттарын бүтүрүү үчүн чет өлкөлөргө чыгышты³³. Республиканын бүткүл аймактарында расмий диний билим берүү мекемелери ачылгандыгына байланыштуу, бүгүнкү күндө коом астында жогорку профессионалдуу окуу мекемелерин түзүү тапшырмасы турат.

Азыркы Кыргызстанда, өкүнүчтүүсү мусулмандык диний билим берүү тутумунун кайра жаралуусу биз каалагандай чекке жете элек. Биринчи себеби, бул багытта алдынкы максаттык иштердин жоктугу; экинчиден, муфтият жана мусулман коомунун ортосундагы координациянын жоктугу да терс ролду ойнойт; үчүнчүдөн, мусулман коомунун өзүндөгү бардык тараптуу мүмкүн болуучу карама-каршылыктардын болушу жана бир добуштуулуктун жоктугу. Бул түзүмдө иштеген жаш муундар бийликтин тескери бурмалоолоруна кабылбастан жана өткөн муундардын катачылыктарын кайра кайталабастан, биздин өлкөдө жакшы исламдык билим берүү тутумун түзөт деп ишенгим келет.

КОШУМЧА ТҮШҮНҮКТӨР:

- ¹ Куран: Мусулман рухунун кенчи // которгон Э.Турсунов // Кыргызстан маданияты. 20-декабрь, 1990. № 51. – 8-9-б.
- ² Коомдогу актуалдуу маселелерге ислам дининин көз карашы // Ислам укугу боюнча макалалардын жыйнагы. – Ош. 2009. – 21-б.
- ³ Бартольд В. Ислам. Общый очерк. Петроград, изд-во "Огни" 1918. – С. 52.
- ⁴ Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. – Ф. – С.11-12.
- ⁵ Ошол эле жерде.
- ⁶ Түшүндүрмө.: Тажик тилинен бизче которгондо төрт китеп дегенди билдирет.
- ⁷ Н. Остроумов Мусульманские мактабы С., 134-135.
- ⁸ Султанова М.Ж. XIX-к II жарымы XX-к башындагы түштүк Кыргызстандагы билим берүүнүн абалы Б. 2007. – б., 19-20.
- ⁹ Зарев А.С. Искусство Ислама. – М. – 2007. – С. 14-48-б.
- ¹⁰ Түшүндүрмө: Кары деп Куранды жатка үйрөнүп, андагы аяттарды чечмелей билген кишини аташкан.
- ¹¹ Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии – Ф., – С. – 30-31-б.
- ¹² Ошол эле жерде.
- ¹³ Молдо Кыргыз медресеси жана Нурмолдо // Ак Башат март-апрель №2 (7), – 2007. – 20-21 б.
- ¹⁴ Байгазиев. С. Нурмолдо XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу. – Б., 2005. 9-б.
- ¹⁵ Ошол эле жерде 10-б.
- ¹⁶ Шабдан баатырдын медресесине – Тар-Суу мектебине 100 жыл. – Б., 2009. – 27-2-б.
- ¹⁷ Ошол эле жерде.
- ¹⁸ Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. – Алма-Ата, 1967. – 63-б.
- ¹⁹ Ошол эле жерде.

- ²⁰ Измайлов А.Э. Очерки по истории советской школы за 40 лет. – Фрунзе, 1957. – 31-32-б.
- ²¹ Ошол эле жерде.
- ²² Ошол эле жерде.
- ²³ Шабдан баатырдын медресесине – Тар-Суу мектебине 100 жыл. – Б., 2009. – 24-б.
- ²⁴ Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии Ф.- С., 12-13.
- ²⁵ Ошол эле жерде.
- ²⁶ Асипбаева М.Б. Жадидчилик – жаңы усулдагы мектептердин пайда болушу // Кыргызстан тарыхынын маселелери. № 1. – Б., 2010. –24-27-б.
- ²⁷ С. Байгазиев. Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынын кыскача очерки – Б., 2005. –35-36-б.
- ²⁸ Ошол эле жерде.
- ²⁹ Ошол эле жерде. 56-58-б.
- ³⁰ Ошол эле жерде.
- ³¹ Урманов Э.А. Ислам и Кыргыз. – Б., -2001. 10-11-б.
- ³² Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1986. – 165-190-б; Мироненко В. Отчёт ЦК ВЛКСМ и задачи комсомола по дальнейшему усилению коммунистического воспитания молодежи // Комсомольская правда. 16 апрель, 1987.
- ³³ Ошол эле жерде.

МАДАНИЯТ ТАРЫХЫНАН ИЗ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ

Ч. Ногойбаева

Вопросы идентичности в истории изобразительного искусства Кыргызстана конца XX—начала XXI вв.

Со второй половины 80-х годов XX века в изобразительном искусстве Кыргызстана отчетливо заявила о себе новая тенденция, которая с момента обретения страной независимости стала преобладающей чертой складывающегося типа культуры. Эта тенденция основывалась, прежде всего, на возникновении принципиально нового типа общества, которое не испытывало на себе жестких ограничений советской традиции и канона. Плюралистический характер общества, сложившийся на основе открытости ко всем художественным течениям, представленным в конце XX века, мог существовать и развиваться лишь непрерывно модифицируя свою основу, что, в свою очередь, закладывало возможности для самостоятельного развития кыргызского искусства в целом и изобразительного, в частности. С культурологической точки зрения важнейшей характеристикой современного этапа развития изобразительного искусства стали взаимодополняемость и параллельное, одновременное существование различных стилей и направлений, вытеснивших последовательную и постепенную смену одних стилей другими, свойственную предыдущим культурным эпохам.

Интенсивное развитие получили направления, идентифицировавшие себя в парадигме пост-модерна, которым удалось оказать некоторое влияние на художественные установки общества и активно проявить себя в публичных обсуждениях проблем искусства в рамках фестивалей искусств и арт-проектов. Вопросы предназначения искусства, эволюции художественного вкуса, влияния искусства на культурные и общественные процессы стали наиболее дискутируемыми не только в узком кругу профессионалов, но и среди широких кругов «мыслящего класса».

Представители данного художественного течения, не только художники, но и архитекторы, дизайнеры начали активное вторжение в область художественной критики, что способствовало частичной компенсации дефицита внимания к этой сфере теоретического осмысления. Подобная гетерогенность художественного сознания, подпитывавшаяся невиданным ранее разнообразием художественной практики, сформировала достаточно устойчивую и характерную для современного периода истории изобра-

Ногойбаев Ч. — советник руководителя Аппарата Президента КР

зительного искусства доминанту, когда искусству стали передоверять множество вопросов, прежде адресованных исключительно философии или религии. Шаг за шагом изобразительное искусство Кыргызстана конституировало себя как самобытная и вполне самостоятельная сфера духовного созидания, способная ставить вопросы мировоззренческого масштаба и искать на них ответы художественными средствами. Этому способствовало сосуществование и параллельное освоение мировых художественных стилей, подтверждавшие своеобразие новой ситуации и разрушавшие автоматизмы восприятия, привыкшего к классическим советским канонам. Самосознание отдельного человека и целых групп общества начало постепенно освобождаться от пуповины советского группового диктата и классических регулятивов. Культурная идентификация начала смещаться с группового фокуса к индивидуальному, что сделало необходимым самостоятельный выбор, основанный на ценностях, наиболее созвучных собственной индивидуальности зрителя.

В кыргызском изобразительном искусстве конца XX века, почти одновременно возникли собственные интерпретации целого ряда больших мировых направлений художественной мысли, носивших наднациональный характер и охватывавших широкий спектр проблем и вопросов. Отличительной чертой изобразительного искусства КР этого периода стало богатство художественных накоплений, сочетающих традиции и инновации, что дало ему возможность утвердиться как достаточно самостоятельной сфере деятельности. Свободное творчество, комбинации всех известных художественных приемов, неожиданные стилевые ходы заметно усилили роль экспериментальных и игровых сторон кыргызского изобразительного искусства, что подтверждается появлением в нашей стране такой формы современного искусства как «перформанс» (перформанс — от английского performance — представление, действие). Приемы художественного творчества начали эволюционировать уже не только под влиянием социальных или политических факторов, но также под влиянием самого художественного опыта, открывшего дорогу индивидуальному началу. Изобразительное искусство, обнаружившее в себе самом имманентные стимулы самодвижения, начало освоение нового способа развития от одного произведения искусства к другому, когда творчество одного художника становилось стимулом для самовыражения других. Таким образом, новые культурные условия, расширившие возможности индивидуального начала в художественном творчестве, дали возможность формировать авторские стили и утверждать индивидуальные художественные видения.

Стилистическая свобода данного периода как нельзя более выразительно совмещала в себе полярные идентичности и отражала разорванность самосознания кыргызской культуры конца XX — начала XXI вв. Импульсивность, динамика, чрезмерность, пристальное внимание к мистицизму и обрядности стали характерными для этого периода, так же как потеря былой ясности и определенности. Непредсказуемость творческих порывов, отказ от правил и канонов, соединение несоединимого, тяга к алогизмам и парадоксам обусловили притягательность художественного освоения мира, основанного не столько на воспроизведении окружающих логических связей и объективности, сколько на глубинном осмыслении образа современности. В большинстве знаковых живописных произведений

кыргызских художников этого периода произошло разрушение линейного восприятия в пользу живописного, что привело к доминированию цветосветовых соотношений. Этими тонкими приемами художники пытались передать новое ощущение жизни, реальности и самих себя. В их работах ощущение формы переместилось с поверхности предметов в глубину, усиленную напряженными цветовыми оттенками красочной феерии. Для нового живописного направления было характерно появление открытого мазка, размывающего замкнутую цельность отдельных цветовых плоскостей и порождающего своеобразную живописную вибрацию. Часто в портретах и натюрмортах контуры отдельных предметов не прорисовывались, материально-осязательная выразительность передавалась гаммой цветовых и световых бликов, лишь намекавших на форму. С одной стороны, эти приемы родились в процессе освоения ставших доступными утвердившихся на Западе художественных течений, с другой, стали результатами субъективных экспериментов, точно передававших ментальное состояние эпохи, с ее нарастающей тревогой, меланхолией и пессимизмом.

Безусловно, разрушение классических форм открывало простор для воображения, неограниченных возможностей для интерпретаций и объективно углубляло возможности изобразительного искусства. Феномен творческой свободы художника обнаруживал себя в усилении тяги к эксперименту и различным художественным вариациям, расширявшим поисковые способности искусства. Новая художественная норма возникала не только благодаря сознательным усилиям, но и в процессе случайных проб и ошибок, внезапно порождавших новые метафоры и символы. Отсутствие ясной программы, в чем не раз упрекали художественный авангард последних десятилетий, из недостатка превращалось в преимущество, давая толчок интуиции. Интуитивные поиски существенного и необходимого в духовной жизни переходной эпохи усиливали пристрастие к сочетанию иррационального и чувственного, тягу к диссонансам, к смешению контрастов трагического и комического. Патетика и объективность, характерные для предыдущего этапа развития кыргызского изобразительного искусства, начали соседствовать с иронией и субъективностью, вpletая гротесковые и трагические образы. Показательно, что аллегорический смысл, метафорическая насыщенность стали непременными атрибутами не только живописи, но и скульптуры, архитектуры, дизайна, пытавшихся расширить содержательную наполненность образов в условиях нехватки общезначимых и общепризнанных приемов изображения. Именно этим объясняются нередкие случаи создания живописных и графических полотен с сопровождающим их текстом-комментарием. Такие работы с текстом-комментарием можно было обнаружить у представителей различных течений кыргызского изобразительного искусства, поскольку совмещение изображения и слова уточняло смысл картин, развивало сюжет и расширяло значение изображенного, подчеркивая контрастность, драматизм и противоречивость мироощущения. Художники, осознавая, что искусство сильно не только тем, что способно к наблюдению и отражению действительности, но также к созиданию, творению действительности, содействовали тому, что изобразительное искусство заняло центральное место среди всей семьи искусств в переходный период. Столкновение смыслов, противостояние ценностей, трансформация узнаваемого в неузнаваемое — все эти признаки, вовлекшие устойчивую картину мира в водоворот

превращений и коллизий, оказались весьма благоприятными для изобразительного искусства, продемонстрировавшего способность обращать пульсирующую напряженность в новые формы движения и развития художественной мысли.

Драматизм душевной жизни человека эпохи слома и перемен, противоречивость и углубление личностного начала чрезвычайно усилили внимание изобразительного искусства к внутренним, закадровым сторонам человеческой личности. Для произведений стали явными резкая пограничность ситуаций, жесткий драматизм, доходящий до трагизма, балансирование на грани жизни и смерти, демонстративное стремление не столько к созиданию, сколько к разрушению. Степень художественного переживания трагического в переходные эпохи всегда глубже и острее, именно поэтому разворачивавшиеся на полотнах сюжеты развивались в сторону разрушения человеческого, передававшегося через сцены насилия. Внезапность перехода от прочности, твердости, незыблемости общественных устоев и государства, упорядоченности и предсказуемости жизни человека — к неизвестности, незащитности перед будущим привела к насильственному, порой, издевательскому превращению ценностей предыдущих периодов в анти-ценности. В этом нашла свое отражение общая духовная ориентация рассмотрения действительности со всех сторон, в том числе безобразных, отвратительных, подспудных и скрытых. Этой же причиной обусловлен интерес к сексуальной составляющей человеческой личности, нашедшей выражение в ряде работ последнего десятилетия XX века, а несколько позже произведениях «contemporary art», хотя в этих работах прочитывается не только трагизм, но и игра, попытка разрушения и одновременно нового воссоздания жизненного мира во всей его красочности и многообразии.

Особенностью изобразительного искусства Кыргызстана стала попытка одновременного поиска идентичности в парадигмах модерна и пост-модерна, невзирая на взаимные противоречия этих доминантных художественных течений XX века. Привлекательной чертой модернизма для кыргызских художников стал сугубо личный, индивидуальный способ освоения реальности в противовес канонической гармонии советской классики. Основывающийся на философских идеях Юнга, Ницше, Хайдеггера, Ясперса модернизм открывал возможности формулирования новой реальности художественными средствами. Свойственные данному направлению многомерность мира и отсутствие предопределенности делали возможным для художника отказ от покорности и смирения ради утверждения себя в качестве творца собственного универсума, изменяющегося и модифицирующегося согласно его, художника, собственным установлениям. Важной составляющей процесса самоидентификации в рамках данной парадигмы явилось созвучие одной из основных идей модернизма об отсутствии «надежды», как веры в божественное, и «завтра», как проявления упорядоченности мироздания, с общественной и художественной ситуацией 90-х годов в Кыргызстане, когда модернистский человек, оставшийся в одиночестве после «обрушения мира», стал типичным представителем общества, чьи мысли, ощущения и предчувствия нашли отражение в произведениях признанных живописцев, скульпторов, графиков и набравших мастерство представителей «contemporary art». Следует отметить, что интерес к модернизму был обусловлен и существовавшими

ранее объективными препятствиями для глубокого изучения этой, выходящей за рамки социалистического реализма художественной концепции. В этом понимании, поиски идентичности кыргызского изобразительного искусства в традиции модернизма явились закономерным проявлением интереса к инновационным способам художественного самовыражения и, одновременно, осознанием своего уникального места в глобальных художественных течениях.

Обращение к пост-модерну, этому наиболее эклектичному направлению художественной культуры XX века, стало естественным шагом для изобразительного искусства Кыргызстана, которое в последние два десятилетия представляет из себя сплав разнообразных, порой мало совместимых между собой течений. В широком спектре направлений кыргызского изобразительного искусства можно обнаружить признаки целого ряда признанных и устоявшихся течений, причисляемых к пост-модернистской традиции, таких как символизм, концептуализм, поп-арт, гиперреализм, хепенинг, contemporary art. Толерантность и пластичность пост-модерна позволили кыргызским художникам начать процесс осмысления своей этнической и национальной идентичности, поскольку для пост-модернизма характерно обращение к стилям прошлых эпох. Но связано это не с обращенностью в историческое прошлое, а с желанием интерпретировать когда-то найденный язык выражения, создать парафраз, римейк на хорошо известный, популярный образ или знак. Для пост-модерна все многообразие стилей, течений, направлений, когда бы они не были созданы, актуально и современно. Не случайно диапазон художественных способов и приемов пост-модерна настолько широк, что вмещает в себя и пиктограммы первобытного периода развития человечества, и компьютерные инсталляции последних поколений. Наглядным подтверждением этого стали проводимые под эгидой музеев и картинных галерей столицы КР художественные выставки, на которых соседствуют столь популярные среди населения работы, выполненные в стиле этнического символизма, типичные пейзажи и натюрморты социалистического реализма, различные модификации модернистских произведений, а также собственно пост-модернистские инсталляции и перформансы. И как справедливо замечено рядом исследователей, воспринимаются подобные выставки отнюдь не как иллюстрации к истории изобразительного искусства страны, а как различные направления искусства сегодняшнего дня, причем сами художники создают подобные произведения с полным ощущением их современности.

Одной из основных характеристик пост-модерна, нашедшей свое яркое выражение в кыргызском contemporary art, можно назвать отказ от традиционного различения когнитивного и чувственно-эмоционального, стирание границ между познанием и верой, наукой и религией, приводящее к манифесту деконструкции, обуславливающей освобождение человека не только от Бога, как это уже сделали предыдущие художественные течения, но от разума, саморефлексии и, в конечном счете, от самого времени. Освобождение от объективности, в каких бы формах она не выражалась, будь то законы, идеологические конструкты или ценности, становится важнейшей идеей пост-модернистского дискурса, в каком-то смысле его мифом, как парадоксально это не звучит.

Основным критикуемым моментом, предъявляемым пост-советскому

периоду изобразительного искусства Кыргызстана, и не только Кыргызстана, стала критика отсутствия какой-либо единой позитивной художественной идеи или «культурной программы», которую кыргызское искусство могло бы предъявить зрителю. Характерно, что этот отрезок времени так и не получил какого-либо собственного устоявшегося названия, которое отразило бы его характерные черты и отличия от предыдущих эпох. Для определения данного отрезка истории изобразительного искусства исследователи продолжают пользоваться такими определениями как «постсоветский» или реже «периода независимости». Во многом это объясняется тем, что мироощущение этого периода было максимально поляризовано. Ломка старых советских стереотипов, растущая потребность и обретение новой «путеводной нити» — все это свидетельствовало об одномоментном действии в этот период как созидательных, так и разрушительных сил. На этом фоне абсолютно закономерно возникновение достаточно длительного переходного этапа, в ходе которого изобразительное искусство Кыргызстана проходит через процесс самоидентификации, являющейся частью художественного осмысления общественной трансформации в целом.

ЛИТЕРАТУРА:

- ¹ Андреев Л.Т. Сюрреализм. — М., 1972.
- ² Бердяев Н.А. Смысл истории. — М., 1990.
- ³ Варгас Льюис М. Глобализация и культурная идентичность // Foreign Policy. — 2001 — №№ 1–2.
- ⁴ Гирц К. Интерпретация культур. — М., 2004.
- ⁵ Данилова И.Е. Проблема жанров в европейской живописи. — М., 1998.
- ⁶ Кассирер Э. Проблема человека в западной философии. — М., 1988.
- ⁷ Козырев Ю.Н., Козырева П.М. Дискурсивность социальных идентичностей // Социологический журнал. — 1995. — № 2.
- ⁸ Кривцун О.А. История искусств в свете культурологии // Современное искусствознание: методологические проблемы. — М., 1994.
- ⁹ Круглова Л.К. Теория культуры. — Ч. 2. Структура и функция культуры. — СПб., 2009.
- ¹⁰ Лиотар Ж.-Ф. Заметки о смысле «пост» // Иностранная литература. — 1994. №1.
- ¹¹ Лотман, Ю. М. Культура и взрыв. — М., 1992.
- ¹² Малышев И.В. Десять эссе о XX веке. — М., 2003.
- ¹³ Малиновский Б. Магия, наука и религия. — М., 1998.
- ¹⁴ Нечаева Н. А. Художественный язык модерна: генезис и аспекты исследования. СПб., 2003.
- ¹⁵ Ницше Фр. Сочинения в 2т. — М., 1990.
- ¹⁶ Ульяновский А. В. Мифодизайн: коммерческие и социальные мифы. — СПб., 2005.
- ¹⁷ Урманбетова Ж.К., Абдасулов С.М. Истоки и тенденции развития кыргызской культуры. — Бишкек, 2009.
- ¹⁸ Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. — 1990. — №3.
- ¹⁹ Хайдеггер М. Время и бытие. — М., 1993.
- ²⁰ Эпштейн М. Прото-или конец постмодерна // Знамя. — 1996. — №3.
- ²¹ Юнг К. Г. Человек и его символы. — М., 2008.
- ²² Юнг К.Г. Судьба искусства и культуры в западноевропейской мысли XX века. — М., 1979.
- ²³ Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991.

Жазгыч акын Тоголок Молдо – жаңычыл агартуучу

Бүгүнкү күндөгү татаал социалдык-саясий өзгөрүүлөрдүн шартында Кыргызстан үчүн, коомдук турмуштун көп кырдуу жактарын дыкаттык менен карап чыгып баа берүү, руханий баалуулуктарды кайрадан жандандыруу – учурдун маанилүү маселелеринин бири.

Тоголок Молдонун өмүр жолуна кайрылуудан мурда ошол мезгилдеги аймактын коомдук-саясий түзүшүнө сереп сала кетүү зарылчылыгы туулат. Анткени, ар бир эле жарандын жашоо-турмушу, эмгеги, чыгармачылыгы коом менен тыгыз байланышта экендиги белгилүү.

Аймактын кыскача тарыхына кайрылсак, Орто Азия XIX кылымдын орто ченинен Россия империясынын курамына кошулган. Падышачылык Россия Орто Азияда саясий жана экономикалык абалын чындоо максатында аймакта жалпы администрациялык башкаруу системасын киргизген. Анын оң-терс жактары учурда көпчүлүккө белгилүү. Аймакта бир кыйла осүштөр болгону менен дагы деле болсо өлкө артта калган жана колониялык эзүүнүн залдары тийген. Ошол эле мезгилде, калк арасында экономикалык карым-катнаштардан тышкары, маданий байланыштар да күч алган. Ушундай шартта алдыңкы мусулман интеллигенциясы социалдык жана колониялык эзүүнүн негизги себеби катары, элдин сабатсыздыгын жана түшүнбөстүгүн эсептешкен.

XIX кылымдын орто ченинен аяк чени – XX кылымдын башында алгач Волга боюнда, Кавказ, Түркстан, Кыргызстан, Казакстанда жадилизм кыймылы пайда болуп, тарай баштаган. Жадиждилер аракеттерин алгач агартуучулуктан башташып, бара-бара коомду түп тамырынан өзгөртүүгө багытталган коомдук-саясий кыймылга айланган. Ислам дининин идеологиясында калыптанып калган эски ыкма ж-а мазмундагы схоластикалык мектептердин ишин сынга алган жадиждилер жалпы мектеп системасын ошол мезгилдин талабына ылайык өзгөртүүгө аракеттенишкен. Жадиждизмди негиздеген улуу педагог, агартуучу Исмаил Гаспринский ж-а аны колдоочулар жаңы үлгүдөгү реформаны ишке ашыруу максатында 25 миңден ашуун мектептерди ачышкан. Жадид мектеби алгач Крымда ачылып (1884), кийин Түркстанга тараган. Мындай жаңы усулдагы мектептер Кыргызстандын аймагында да ачылган. Албетте, мындай саамалыкка эски мектептердин окутуучу – молдолору (кадимчилер), айрым бийлик өкүлдөрү каршы чыгышкан. Бул тууралуу ошол мезгилде жазылган, учурда теңдешсиз баалуу тарыхый эмгек катары эсептелген, кыргыздын алгачкы тарыхчысы Осмонаалы Сыдыковдун 1914-жылы Уфа шаарынын “Шарк” басмасынан чыккан “Тарых-и кыргыз Шадмания” аттуу эмгегинде айтылып кетет.

Ал Кокон хандыгы учурундагы башкаруучу-хандардын эл үчүн эч кандай пайда кылбагандыгын, наадандыгын айтып келип,

Көрүнгөндү тергеди,
“Кафир экен бу” деди.
“Башында жок селдеси”,

Кубатова А. – КР УИАнын Тарых жана маданий мурас институтунун илимий кызматкери

“Узун чапан кийбеди”,
“Көзүн жерге сүзбөдү”,
“Аса алып колуна”
“Мазар кыдырып жүрбөдү”.
“Усул жадиd окуган”,
“Кафир иши, бу” деди.
Илим билбес нааданы,
“Мазак кылды биздерди”.
Кокон, Ташкен молдосу,
Мектеп ачты билгени.
Казы, раис болгону,
Арам деген биздерде
Илими жок ооганы.

Ошолор калкты бузганы...¹ деп, көпчүлүк башкаруучулардын усули жадиd окуусуна каршы чыккандарын көрсөтө кеткен.

Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1866-1917), Молдо Нияз (1823-1896) жана Байымбет Абдрахман уулу (Тоголок Молдо) (1860-1942) ошол мезгилде өз чыгармаларын кагазга түшүрүп, кол жазмаларын эл арасына тараткан жазма акындардын катарына киришет. Алар доордун билимдүүлөрүнүн катарына кошулушуп, ысымына кошумча “молдо” эпитети кошуп айтылып, эл ичинде чоң абройго ээ болушкан.

Алардын бири – келечектеги жамы кыргыз калкынын атактуу акыны Тоголок Молдо 1860-жылы Нарын өрөөнүнүн Куртка деген жеринде жарык дүйнөгө келген. Анын өз эскерүүсүндө: атасы Абдыракмандын аталашы Музооке ырчы кочту көргөн, сергек киши боло турган. Токтогул Музоокени “Музооке булбул” деп бекеринен атаган эмес.²

Ал Байымбетти бооруна тартып, “ушул уулумдан бирдеме чыгат”, деп кээде айыл-апага ээрчиге барып, жупунураак жер болсо, жанына отургузуп, үйдө болгондо ыр, комуз үйрөтүп, “кана, тогологум, ырдап койчу, мен черт дегенде черте бер, айылга барганда да уялба, жашык болбо, сени мен молдо кылам, анан сен китеп сөзүн айтасын. “Өнөр алды кызыл тил” дейт. Китеп сөзүн билсең, сен чечен да болосуң, акылдуу да болосуң...О-куйсунбу бийдикине келген молдодон.

Музооке менин периштем болгон экен, мени зордоп окутпаса, балким мен мындай атакка ээ болбос элем, “жетим улакка айыры шыбак” болуп, мен ошентип төрт жыл окуп калдым. Музоокенин акысынан мен эч убакта кутула албайм”, деп эскерген экен улуу акын.

Байымбет 14 жашка чыкканда жетим калып, энеси Коңур чиедей алты баласы менен адегенде Жумгалга, кийин Чүйгө келишип, Токмокко жакын жердеги Жаңы-Чек айылында жашап калышат. Ары дилгир, ары иштерман, ары билимдүү Байымбет тез арада эле сөзгө алынып, эл арасында кадыр-баркка ээ боло баштаган. Токмокто ошол учурда, башкача сөздө айтканда XIX кылымдын аяк ченинде соода иши абдан өнүгүп, ал жерде татарлар, орустар, өзбектер көп болуп, бери жагы Пишпек, ары жагы Ысык-Көлгө бара турган жолдун боюнда болгондуктан, бул шаарда ошол мезгилде абдан зарыл болгон билим берүүчү мектептердин ачылышына да өбөлгө түзүлгөн. Албетте, буга чейин эле калаада эски диний мектептер болгондугу белгилүү. Жадиждилердин кыймылы күч ала баштаган мезгилде бул жерде да алардын демилгеси менен Кыргызстандын аймагын-

да алгачкылардан болуп, жаңы усулдагы мектеп ачылат. Бул мектеп “Эк-баль” (“Прогресс”) деп аталып, анда түрдүү улуттардын өкүлдөрү билим алышкан. Мисалы, 1908-жыл бул мектепте 36 татар, 30 өзбек, 9 дунган, 5 кашкар, 200 кыргыз бала окушуп, 8 мугалим иштеген.³ Кийинчерээк мектептин бүтүрүүчүлөрү Түндүк Кыргызстандын мектептеринде мугалим болуп иштешкени, мектептин ошол мезгилде мугалимдерди даярдоо борборуна айлангандыгынан кабар берет.

Жаңы усулдагы мектептерден билим алган балдар мурдагы эски схоластикалык мектептерди аяктагандарга салыштырмалуу алда канча сабаттуу болушкандыктан, ал балдарын жаңы усулдагы мектептерге бере башташкан. Бара-бара мындай мектептер көбөйүп, айыл-кыштактарда да ачыла баштаган. Адегенде Пишпек, Токмок, Каракол шаарларында, кийин айыл-кыштактарда да пайда болсо, 1909-жылы Чоң Кеминде Шабдан Жантай уулу “Шабдан медресеси”, 1914-жылы Калпа ажы Курткада, Ыбыке уулу Канат менен Өтөмбай Төрогелдин манап Кочкор ороонундо, Мали уулу Сагаалы Тоң болуштугундагы Туурасууда (ал мектепте Казан м-н Уфадан билим алып келген И. Арабаев мугалимдик кылган), 1911-жылы Тоске уулу Байзак менен Курман манап Жумгалда “Курмандын мектеби”, Сооронбай Дүр уулунун демилгеси менен Чүйдө ж.б. айылдарда ачылган. Эл арасында дин маданиятынын негизинде кат-сабаттуу адамдардын пайда болушу жазма адабияттын жаралышына түрткү бербей койгон эмес.

Буга чейин эле сабаты жоюлган Тоголок Молдо албетте, мындай саамалыкты куру кетирбестен, калаадагы жаңы усулдагы мектептин окутуучулары менен жолугушуп, китептерди алып окуп турган. XIX кылымдын 90-жылдарында Токмокто жашаган татар, өзбектерге тиешелүү китеп саткан он чакты майда китеп дүкөндөрү болгондугу белгилүү.⁴ Замандаштары анын “татарча көп ырларды билгендигин жана татар тилинде дурус эле сүйлөгөндүгүн эскеришет”. Ал Фирдоуси, Низами, Навои, Хафиз, Абай жана Тукайдын чыгармалары менен жакшы тааныш болуп, казак жана татар тилдеринде “Бозжигит”, “Кыз Жибек”, “Жусуп менен Зулайка” ж.б. чыгармаларды жатка айта билген. Ошол мезгилде чыгыш турган “Юлдуз”, “Нур”, “Вақыт”, “Таржиман”, “Таракки”, “Айкап” ж.б. сыяктуу татар, өзбек, казак тилиндеги гезит-журналдар менен да акын таанышып турган. Басма сөз беттеринен жалаң эле жогоруда аталган калктардын чыгармаларын гана окубастан, ошондой эле орус тилинен (А.Пушкин, И.А.Крылов, Л.Н.Толстой ж.б.) которулган да чыгармаларын да окугандыгын тартынбастан эле белгилей кетсек болот. Буга мисал катары, анын чыгармачылыгындагы жаңы көрүнүш – тамсилдердин жаралышын айта алабыз. Тоголок Молдонун “Карышкыр жана түлкү”, “Түлкү менен турна” ж.б. тамсилдери элдик оозеки чыгармалардын натыйжасында жаралса, “Эшек жана булбул” тамсили И.А.Крыловдун ошондой эле аталыштагы тамсилинин таасиринде, бирок улуттук колоритте жазылгандыгы буга далил.⁵ Анын саясий окуялар тууралуу да кабардар болуп турганын төмөндөгү саптардан баамдасак болот:

Бешинчи жылдан бер жакка,

Сактанып жүрдүм аярлап.

же:

“300 жыл Романов минди такка

Боштондук бергени жок эч бир жанга”

“Кыргызстан тарыхынын” 1968-жылы жарык көргөн I-томунда 1914-жылы Курткада Калпа ажы тарабынан да жаңы усулдагы мектеп ачылгандыгы жөнүндө маалыматтар бар. Анда кыргыздын 30га жакын уулдары билим алган. Бирок, анда мектептеги Тоголок Молдонун ишмердиги тууралуу маалыматтар жок болсо да, менин оюмча анын да бул ишке агартуучу катары түздөн түз катышы болгондугун айта кетсек болот. Анткени, ал 22 жашында үйлөнүп, 27 жашка чыкканда, тактап айтканда 1887-жылы туулган жери – Курткага кайтып барган.⁶ Мындай сабаттуу, билимдүү адамдын келиши, албетте айылдаштары үчүн чоң табылга болгон. Анын балдарга арналган “Чынчыл бала”, “Каркыра менен түлкү”, “Жер жана анын балдары”, “Турумтай”, “Талым кыз менен Көбөктүн айтышы”, “Торпогум” ж.б. ырлары бекер жеринен жазылбаса керек. Анткени, мындай ырларды албетте, балдар менен тыгыз иштеген адам гана жаратала тургандыгы түшүнүктүү.

С. Жигитов: “Тоголок Молдонун чыгармаларынын кайсынысы Октябрь революциясына чейин жазылгандыгын аныктоого кыйын”,⁷ деп жазган. Бирок, биздин пикирибизде, “Телибай тентек” чыгармасы революцияга чейин эле жазылгандыгын төмөндөгү саптары аныктап турат:

“Бул баланы окутуп,

Тентектигин тыйып бер.

Айткан тилин албаса,

Аябай мыктап уруп бер...” деп, баласын молдого алып барганы,

“Молдо айтса, терс айтып,

Молдонун жанын күйдүрдү,

Айрып-жыртып бир канча,

Дептерин да бүлдүрдү”,⁸ деген саптарында мугалимди “молдо” деп атагандыгы албетте, мурдагы учурдан таасын кабар берип турат. Ошону менен бирге эле бул чыгармада мектеп, андагы билим берген молдолор жана ата-энелердин байланышы да ачык көрсөтүлгөн. Анын үстүнө молдонун баланы уруп тарбиялоосу ошол учурга таандык. Кыргыздар баласын молдого окууга бергенде “эти сеники, соөгү меники”, дегендиги көпчүлүккө таасын. Мунун да себеби бардай, анткени бул макал да кыргыздардын көпчүлүгү сабатсыз болгондуктан, билим алууга кызыкдар экендигинен, баласынын кандай гана жол менен болбосун билим алуусун каалагандыгынан кабар берет.

Тоголок Молдо Октябрь революциясына чейин эле татар акын-агартуучулары – Г.Исхаки, М.Гафури, Г.Ибрагимов ж.б. сыяктуу эле аялдар тендиги жөнүндө сөз козгоп, “Кыз Кенжекенин арманы”, “Чалга берген кыздын арманы” сындүү чыгармаларын жараткан. Ал ошондой эле К.Маликовдун эскерүүсүндө айтылгандай, “манасчылардын ичинде “Манасты” өзү жазып берип жүргөн жалгыз гана Тоголок Молдо” болгон. Бул анын урпактарга калтырып кеткен эсепсиз эмгегинин дагы бир үзүмү.

Жыйынтыктап айтканда, Тоголок Молдо XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Россиянын курамындагы мусулмандардын эркиндиги үчүн күрөшкөн, маданиятын көтөрүүгө умтулган, сабаттуулукка жол ачкан жадидчилик кыймылына мезгилинин алдыңкы адамдары, бүгүнкү күндө улуттук интеллигенциянын алгачкы өкүлдөрү, деп сыймыктануу менен атаган мусулман агартуучулары И.Гаспринский, Г.Тукай, К.Насыри, А.Кунабаев, А.Дониш, И.Арабаев, Х.Сарсекеев ж.б. сыяктуу эле өз салымын кошкон деп ишенимдүү белгилеп кетсек болот.

КОШУМЧА ТУШУНУКТӨР:

- ¹ Сыдыков О. Тарых-и кыргыз Шадмания. – Бишкек, 1990. – 57-бет.
- ² Тоголок Молдо. Тандалган чыгармалар. – Фрунзе, 1960. – 4-бет.
- ³ История Киргизской ССР. I том. – Фрунзе, 1968. – 556-бет.
- ⁴ Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века. – Фрунзе, 1967. – 265-бет.
- ⁵ Садыков А. Единые по духу и цели. – Фрунзе, 1983. – 77-б.
- ⁶ Айтмамбетов Д. Аталган эмгек. – 108-бет.
- ⁷ Жигитов С. – 29-б.
- ⁸ Тоголок Молдо. Тандалган чыгармалар. – Фрунзе, 1960. – 139-бет.

Т. И. Старусева

Изобразительное искусство Кыргызстана в 1991–2005 гг. (проблемы, перспективы)

В 1991 году Кыргызстан объявил государственный суверенитет и взял курс на создание демократического государства. И «верхи» и «низы» с трудом освобождались от стереотипов, сложившихся за десятилетия Советской власти. В реальности продолжался постперестроечный хаос, стагнация, инфляция и всеобщий дефицит и только в сфере искусства перемены воспринимались с нескрываемым энтузиазмом. Новое время давало возможность творить и выставляться, не оглядываясь на цензуру. Главной приметой стало возникновение и легализация творческих групп, объединений и сообществ.

В первой половине 90-х одна за другой стали открываться независимые галереи, бравшие на себя функции посредника; постепенно выявился вектор интересов и предпочтений, сложился круг экспонируемых авторов. Во второй половине 90-х интенсивность художественных событий напрямую связывалась с деятельностью галерей. Государство также начинает привлекать на свою сторону художественные силы: повсеместно появляются заказы на монументальную скульптуру, памятники историческим событиям и личностям; пользуются спросом большеформатные картины, повествующие о героических свершениях и катаклизмах кыргызской истории. Смыслом этого искусства является создание идеологической базы и благообразного исторического имиджа. Молодое суверенное государство, приветствуя новые демократические тенденции, яростно клеймя советский тоталитаризм, в искусстве придерживается сугубо социалистических форм и методов, чуть откорректировав содержание в сторону местных реалий. Образы красноармейцев заменяются батырами, вместо коммунистических вождей изображаются ханы и правители, индустриальные пейзажи сменяются празднично украшенными юртами.

Взяв старт в 1934 году, киргизское искусство постоянно переживает то подъем, то спад, то возрождение. Оно вынуждено осваивать современный, западный язык изобразительного искусства. Однако в советскую эпоху искусство мощно субсидировалось государством и доступ к творческому самовыражению считался естественным. 90-е годы принесли с собой свободный рынок, который носил стихийный характер, но постепенно обретал конкретные грани. Во-первых, – это подлинно творческая элита, не стремящаяся к коммерческому успеху любой ценой и быстрым дивидендам; во-вторых, – модные художники с устойчивым спросом в Кыргызстане и за рубежом; в-третьих, – авторы с ориентацией на невзыскательный вкус начинающих коллекционеров и разовых покупателей и потому оперативно следующие так называемой конъюнктуре.

Серьезные творческие акции, поддержанные активно работающим Союзом художников, противостоят стихии «дикого» рынка и ориентированы на признание, прежде всего, у профессионалов и ценителей высокого искусства. Они реализуются в музейно-выставочном, городском или природ-

Старусева Т. И. – канд. ист. наук, старший научный сотрудник Института истории и культурного наследия НАН КР

ном пространстве. Речь идет о проектах, представляющих эксклюзивную целостную версию темы, т.е. живопись, графику, инсталляцию, видеоарт и др. К ним можно добавить перформанс, акцию, хэппинг. Это, в частности, такие комплексные проекты минувшего десятилетия, как «Параллельный город», «Плюс-Минус», «Знак вечности», «Женщина-кочевница», арт-экспедиция «Шепот земли и молчание неба» с целью приобщения к духовным истокам культуры народов на Великом Шелковом пути, а также осмысления общих корней и ценностей, сохранившихся в глубинном культурном роду. Такие проекты отличаются свободным креативным характером, принципиально некоммерческими целями, актуальным на рубеже тысячелетий межкультурным диалогом, экологической проблематикой природы и человека. Новейшие техники и технологии XXI века и древние традиции обретают в этих художественных актах самые неожиданные, но одновременно и естественные формы синтеза.

Одной из главных тенденций в современном изобразительном искусстве Кыргызстана является повышенный интерес большинства серьезных художников к национальной истории и собственным культурным традициям. Однако в творчестве авторов, далеких от конъюнктуры, история актуализируется в современном звучании. Последствия этих и других противоречий долгое время сказывались во всех сферах национальной культуры – это длительная изоляция от мирового опыта, настороженное отношение к новаторству. Тоже можно сказать о науке, искусстве, художественной критике, образовании – таковы в общих чертах движущие механизмы и логика новейшей истории искусств Кыргызстана. Образно говоря, в одну человеческую жизнь вместились целая «дважды переломная» эпоха: освоение нового мира художественных образов одновременно с социально-историческими переменами.

В формировании образа «Новой» страны важную роль сыграли как традиционное искусство (изобразительное, кино), так и новые формы визуальной культуры – реклама, фото. В этот процесс включилось и «современное искусство» – новое движение в конце 90-х годов.

На развитие визуальной культуры повлияли многие факторы, но некоторые из них можно выделить как формирующие. Во-первых, – это демократизация процессов в художественной среде. В период становления культурной политики в Кыргызстане решение предлагалось как государством, так и различными общественными организациями и неформальными институциями, а отсутствие идеологической цензуры обусловило появление альтернативных предложений. Официальные структуры делали свой выбор и лояльно относились ко всем другим вариантам. Во-вторых, многие важнейшие культурные проекты могли состояться только вследствие успешного освоения негосударственных форм финансирования. Эти источники – поддержка различных международных общественных фондов, инвестиции частных компаний, развитие традиций меценатства. В прошедшую эпоху интеллигенция убедилась, что отсутствие государственной поддержки не повод для задержки в развитии культуры. И в-третьих, доминирует простое и эффективное решение проблемы идентификации – ассоциировать образ страны с этнографией. Новой власти нужно было быстро обрести новое лицо – отсюда поиск внешних атрибутов самобытности в патриархальном прошлом. С другой стороны, – это не исключало художественного осмысления новой действительности – современной городской культуры.

Диктат рынка и цензура формирует понятие «мейнстрим» – главного направления, т.е. то, что востребовано. Поскольку в республике недостаточно развит рынок искусств, который определял бы «мейнстрим» республиканской культуры, официальное признание играет важную роль. Основное направление формируется официальным признанием, одобрением публики, количеством престижных премий и наград, личной активности авторов.

В первые годы независимости апартаменты президента были оформлены монументальными росписями живописца Эмиля Токталиева. Были использованы уже найденные художником образы национальных героических тем, с увеличением размеров и расширением сюжета (например, мотив картины «Саякбай»). Со временем стало ясно, что они не отражают сути самой власти, которая хотела быть более понятной и простой нежели героической и мифологизированной. Символично, что после 24 марта 2005 года это свидетельство «Эпохи первого президента» поспешно заменили. Поучителен и опыт выставки с декларативным названием «Акаев – 2000» в 1997 году. На выставке был представлен весь веер возможностей самобытного развития, но он не имел продолжения ни в искусстве, ни в идеологии. Попытка искусственно сформировать и возглавить новое движение, вести за собой, не имела смысла – время и власть сами отбирают подходящие им решения.

В 2002 году, дабы утвердить новые приоритеты, статую Владимира Ильича Ленина заменили памятником Свободе, который должен был отображать новый образ страны в виде богини греческой мифологии, очень похожей на христианского ангела-хранителя. Это монументальное произведение показало полное отсутствие каких-либо пластических идей у представителей власти и художественной верхушки. Заимствования не скрываются: авторы «забыли», что подобные ангелы-хранители в 70-е годы украшали фасады практически всех постмодернистских проектов западной архитектуры – от банков до загородных вилл. В принципе, что считать художественным ликом эпохи – всегда останется открытым. Другие поколения по-своему будут пытаться понять символы времени.

Что касается живописи, то она уже не так активно влияет на визуальный образ среды и утратила былую роль авангарда художественных экспериментов. В новую эпоху для Кыргызстана выясняется «другое» значение живописи в современном мире. Это не столько художественное освоение действительности, сколько последний оплот, где отстаивается самобытность маленьких стран и культурное разнообразие для всего мира. На изобразительное искусство первых лет независимости заметное влияние оказало «Новая волна» – яркое событие в живописи эпохи «перестройки». Это было освоением западного искусства в условиях политической свободы, но освоением талантливым, с многообещающим началом. В стране развивается модернизм в его открытом варианте: советский камуфляж был отброшен. Все 90-е годы были десятилетием поиска выхода из тупиковой художественной ситуации, разочарованием в принципах модернизма, коммерциализацией живописи, нашествием в искусство малообразованных маргиналов.

Следует отметить, что в 90-е годы Кыргызстан вошел с неоспоримыми успехами в сфере советской художественной культуры, а некоторые ее тенденции являлись своеобразным и даже парадоксальным фактором. Об-

цеизвестно, что в начале XIX века основная масса его населения вела кочевой образ жизни, поэтому эта историческая данность и определила характер результатов социалистического культурного строительства. Расцвет литературного творчества и, прежде всего, Чингиз Айтматов – классик национальной литературы – оказали, несомненно, мощное влияние на все искусство республики: живопись, графику, музыкальное и, в особенности, кинематографию. Фильмы «киргизского чуда» 70-х, проблемные и талантливые, стали обладателями самых престижных международных премий и наград и надолго определили круг традиционной, официально одобренной тематики.

Традиционное искусство суверенного Кыргызстана стало полноправным преемником тем, идей и успехов литературных произведений Ч. Айтматова и кинематографических постановок. Однако и современное искусство повлияло на традиционное. Другое отношение к искусству и его понимание вызревали вне творческих союзов. Для консолидации художественных методов, адекватно отображающих действительность, имелось все – талантливые художники, целеустремленность, информационная осведомленность. Собственно как движение «современное искусство» появилось в конце 90-х. В годы адаптации к независимости одним из самых заметных центров притяжения неофициальной культуры была архитектурная студия «MUZEUM», ставшая, по сути, клубом единомышленников. В отличие от множества подобных, его члены, а это содружество поэтов, художников, дизайнеров и архитекторов, имели опыт самостоятельной работы и умение защищать свою позицию, отнюдь не совпадающую с общепринятой.

В конце 90-х этой студией были организованы выставки с участием казахских художников и сами их названия свидетельствовали о новом подходе к организации художественного мероприятия. В конце 90-х – начале 2000-х в Бишкеке заявило о себе новое поколение молодых городских художников. Сформировавшись в постсоветский период, они были проблемой переходного периода, определившей творчество их предшественников. Одним из самых заметных творческих объединений стала группа «Бронепоезд» (Александр У, Ира Деккер, Роман Маскелев). Как отмечали сами художники, их отличительной чертой являлась многослойность и возможность неоднозначной интерпретации каждого произведения, эксперимент и поиск, ирония и провокация («Чайная церемония», 2001, «Космическая неизвестность», 2002).

В 1999 году состоялась выставка неизвестного нового поколения художников «Запасной выход» в Доме культуры им. В.И. Ленина. Шаарбек Аманкул и австрийка Лици Майрл в 2000 году организовали международную группу «Art Connection», целью которой было создание центра для общения с художниками всего мира. Первый этап проекта («Знаки вечности») проводился в 2001 году на Иссык - Куле в селе Боконбаево. В августе 2003 года в селе Тамга открылась выставка («В поиске»), где художники разных стран представили свои работы после 20-ти дневного творческого сотрудничества. Главной идеей проекта стал поиск путей взаимопонимания и взаимообогащения культур Центральной Азии и Европы, взаимообмен взглядами, опытом, технологиями при создании совместных работ.

В 2002 году Гульнара Касмалиева и Муратбек Джумалиев организовыва-

ют общественное объединение «ArtFast» – семейный тандем художников-профессионалов с академическим образованием. О серьезности занятий их видеоартом свидетельствовало успешное участие в Центрально-азиатском фестивале «Видео идентичность» в Алма - Ате в октябре 2004 года и организация в январе 2005 года в Бишкеке тренинга «Video Art Workshop». В 2002 году они также презентовали перформанс (разновидность театрального действия). В их творчестве наиболее последовательно отразились все плюсы и минусы становления «современного искусства» республики. Начинали они одними из первых, то есть еще в конце 80-х отметились на семинаре «Андерграунд» в Нарве (Эстония), а в конце 90-х были активными участниками многих «нетрадиционных» инициатив архитектурной студии «MUZEUM».

Заметно влияние в республике российского и казахстанского «современного искусства». Открывшийся в 1997 году Соровский центр этого жанра (СЦСИ) в Алма - Ате планировал стать консолидирующим для всего региона. В 2000 году на его вторую ежегодную выставку были приглашены и кыргызстанские художники. В течение 2001 – 2002 гг. в Бишкеке прошли международные проекты новосибирского куратора В. Назанского («Внутренняя Азия I» и «Внутренняя Азия II»). География выставки – Санкт-Петербург, Уфа, Новосибирск, что существенно расширило контакты художников с коллегами обеих столиц России, Сибири, Урала. Для становления современного искусства Кыргызстана крайне важными были коллегиально организованные семинары и конкурсы. В Бишкеке видеоарт стал достаточно развитым видом искусства, обладающим многообразием тематик и эстетических платформ. Документализм, романтизм, историзм, декоратизм – направления, в которых работают художники разных стран.

Появление постмодернизма в его национальном варианте не было осмысленным актом. С разных сторон различными художниками были сделаны усилия в одном направлении, которые со временем приобрели признаки устойчивой тенденции. К нему можно причислить Юристанбека Шыгаева, Каныебека Давлетова, Суютбека Торобекова, Жыргала Матубраимова, Бектена Усубалиева. Это разные авторы, но в их творчестве прослеживаются общие и часто повторяемые принципы. Во-первых, смелое сочетание цитат из мирового искусства с цитатами из народного творчества. Опора на патриархальное наследие – понятный и естественный ход, а сопричастность с мировыми тенденциями подчеркивается открытыми заимствованиями. Во-вторых, повсеместно используется опыт модернистской интерпретации народного творчества, а пластика остается элементом выразительности. Живопись не утратила формальных завоеваний «Новой волны», что помогло этому течению не стать жизнеподобным описательством героической мифологии, а осуществиться как достойная трансляция особенностей национальной культуры на международном рынке искусств. В-третьих, оригинальную трактовку получили принципы номинализма. Модная идеология, востребованная культурой центрально-азиатских государств, влияет на художественную методологию национального постмодернистского проекта.

Национальный постмодернизм стал главным направлением в живописи Кыргызстана и поднял официальную линию эпохи на более высокий уровень. Пафос декоративной живописи с модернистской трактовкой на-

циональных тем, романтические сюжеты с использованием символов народного творчества в середине 90-х были встречены властью и публикой со значительным интересом. В изобразительном искусстве возникают другие направления, но при всем их разнообразии их можно объединить в альтернативное движение основной линии – актуальный постмодернизм, одиночные нонконформистские проекты, современное искусство.

Актуальный постмодернизм в республике следует разделить на две ветви: этнографический и актуальный. В их стилистике работают Евгений Бойков, Талант Огобаев, Валерий Руппель, Адис Сейталиев, Константин Шкурпелла, Рамис Рыскулов. Если этнографическое направление использует энергию готовых художественных образов, то актуальный привлекает в творчество повседневный материал, что и формирует его отличительные особенности. Однако живопись актуального постмодернизма – это эксперимент на будущее и наиболее феноменальное явление в республиканском изобразительном искусстве. Особенностью нонконформистских художников является частое обращение к методам современного искусства на формальных позициях модернизма. Его задача – сохранение идеалов оппозиции и это позитивное явление даже в условиях демократии и отсутствия идеологической цензуры.

Следует отметить, что в плане реалистических традиций «Новая волна» в свое время очистила живопись республики от остатков реализма: тематические произведения на основе натуральных этюдов стали казаться многословной и невнятной архаикой. Сильное влияние советского модернизма 70–80, 90-х годов не позволило большинству художников вернуться в лоно реалистической школы. Виною тому – диктат рынка, при отсутствии продуманной государственной политики. В то же время появление серьезных работ позволяет считать, что станковая реалистическая живопись отстояла высокие традиции национальной школы и, преодолев удручающую финансовую хватку, терпеливо ждет соответствующего внимания.

Оценивая значение этнографического и актуального постмодернизма, можно констатировать, что они оказались способны удержать общественные вкусы от влияния маргинальных групп и отстояли самобытность традиционного изобразительного искусства Кыргызстана.

В 90-е годы в художественной среде Кыргызстана возникает оригинальная версия современного искусства (contemporary art), утверждается иное понимание художественного метода, а форма очищается от модернистской стилистики. Новое движение привлекло к себе внимание разработкой социальных проблем, оригинальным взглядом на гражданскую позицию в искусстве, заявило о себе как об авангарде. Для культуры республики этот факт стал примером самоорганизации художественного движения без участия государства. Личные инициативы сторонников современного искусства привели к значительному событию – успешному участию художников на Венецианском биеннале в 2005 году.

Новое явление, несомненно, благотворно повлияло на все остальные художественные процессы в Кыргызстане. Во-первых, современное искусство появилось как культурный феномен регионального масштаба. Можно утверждать, что оно служит объединяющим фактором в культуре Центральной Азии. Во-вторых, современное искусство воспринимается как чисто городское, т.е. искусство торжества современных коммуникатив-

ных технологий. В-третьих, все участники нового процесса с самого начала понимали необходимость создания художественных институций своими силами. Движение формировалось как комплексный процесс, в который входили организация выставок как кураторских проектов, продвижение произведений на международный рынок искусств, издательская деятельность. Цель – визуализация городского пространства, современной среды. Основная тема современного искусства – парадоксальное в повседневном окружении. Оно становится искусством новых технологий, использующим объекты, видео, текст, звук и самого автора; интрига новизной – обязательный элемент этого своеобразного шоу. В общем, под его вывеской оказались все, кто не вписывается в традиционные схемы. Так, тексты художника – поэта Мелиса Бердишева, появившиеся в начале 90-х на городских заборах, – оригинальный прецедент актуального искусства в республике. Этот жанр существует в обыденном окружении повседневности и художник декларирует его как эстетическую норму.

Следует отметить, что на события 24 марта 2005 года современное искусство отреагировало активной жизненной позицией. Так появились акции Эрнеста Абразакова, «Я сам по себе», ставшие реакцией не политика, а простого гражданина. В основном визуализацию этих революционных событий осуществило актуальное искусство, подтвердив справедливость своего названия. Однако затем эти амбиции постоянно проверяются на прочность, ибо акции митингов и самосожжений оказались эпатажнее, а маргиналы в политике актуальнее. Осенью 2005 года в подвальных помещениях главной площади столицы проходила выставка под названием «В тени героев». Она продемонстрировала, что принципы актуальности современного искусства в Кыргызстане оказались под вопросом и его представители действительно оказались в тени настоящих героев реальных политических шоу. В сущности, завоевания прошедшего периода – разные явления, складывающиеся в единое целое как противоположности, но взаимно обогащающие друг друга. Таким образом, за первые 15 лет независимости в изобразительном искусстве формируется официальный образ новой страны. Заметно определилась тенденция к созданию частных и иных коллекционных собраний. Разумеется, пока они не имеют большого исторического, временного опыта, но при сохранении тенденции, при отсутствии возможности нормального пополнения фондов Национального музея изобразительного искусства, можно прогнозировать, что частные коллекции найдут свою нишу, ибо естественная мировая практика традиции меценатства была бы весьма полезна и для Кыргызстана.

Необходимо констатировать, что с начала 90-х, на стадии становления независимого государства, в искусстве Кыргызстана происходит много значительных событий. Они доказали, что даже в сложной экономической ситуации, при отсутствии государственной поддержки, возможно становление и развитие элементов новой культуры. Объединение «Тенгри» и стало творческим союзом, позволившим, используя некоторые прежние формы совместной работы, собрать художников, объединенных общими интересами, но уже без расчета на помощь государства. Ядро этой группы составили известные художники Казахстана и Кыргызстана – Кенжебай Дуйсенбаев, Бактияр Табиев, Владимир Твердохлебов, Нурдамир Конгурбаев, Джылдыз Молдахматов, Владимир Зухин, Талгат Миррахимов, Георгий Белкин, Момунбек Акматкулов и др. В разные годы в

ее составе работали художники из Узбекистана, России, Франции, Германии, Китая. География их встреч, поездок и выставок была достаточно широка – Алматы, Бишкек, Москва, Урумчи, степи Казахстана, горы и озера Кыргызстана, древние города Узбекистана и Китая. Несмотря на различный творческий потенциал, опыт, направление творческих исканий, их объединяла преданность своей профессии и общий энтузиазм. Работа этой группы не была альтернативной по отношению к Союзу художников, так как строилась на тех же принципах уважения к профессионализму и творческой самостоятельности. Объединение «Тенгри» открыто для всех художников и готово сотрудничать с заинтересованными лицами и организациями.

Новое слово в кыргызском изобразительном искусстве – это живопись творческого сотрудничества «KARAK». Она характерна миниатюрным письмом маслом с тончайшими линиями, но производящим впечатление масштабной пространственности. Эта энергия воссоздана Каракеевым и Карповым и ассоциируется с философией Лао Цзу, отражая микромир как часть беспредельности мировоззрения. Представляя сложную знаковую систему, художники «KARAK» в реалистических произведениях все равно предпочитают изображать «чистую» (без человека) природу, особенно деревья и цветы.

В июле – августе 2003 года в Санкт-Петербурге прошла 4-я Международная биеннале современного искусства «Диалоги – 2003» с участием художников из 20 стран мира, в том числе Австралии, Австрии, Бразилии, Великобритании, Израиля, Испании, Канады, Китая, США, Франции, Чехии, Швейцарии; страны СНГ были представлены художниками Кыргызстана и России. Выставка проходила под знаком 300-летия «Северной столицы». Предпочтение отдавалось таким новым формам творческого выражения, как объект, инсталляция, перформанс, акция, компьютерные проекты, видеоарт. Значительное место в экспозиции занимали современные предложения в области станкового искусства – живопись, фото и скульптура. Кыргызский ее раздел включал в себя последние по времени живописные произведения 36 авторов. На площади 400 кв. метров было выставлено 46 работ, дающих достаточно полное представление о современном состоянии изобразительного искусства Кыргызстана. Традиционную линию, с предпочтениями в области композиционного пейзажа, портрета и сюжетной композиции, определяли такие художники, как А.Адашканова, К.Артыкбаев, С.Бабаджанов, Т.Байбосунов, А.Бейшенев, В.Бигдай, Р.Бухарметов, Т.Койчурев, А.Осмонов. Вторую группу составили те, чье творчество сформировалось под воздействием народного декоративно-прикладного искусства и фольклорно-мифологических представлений. Здесь преобладали стилистические расхождения от знаковых (А.Байтереков, К.Давлетов) до театрально-декоративного (К.Беков, С.Осмоналиев, С.Торобеков, Б.Усубалиев, М.Югай, В.Файзыев). Характерно, что большинство произведений этого ряда имели прямое отношение и к символизму – в его лирической, праздничной, повествовательной форме.

Более последовательно традиции символизма отражены в эпических или романтических произведениях Т.Курманова, О.Абсаттарова, К.Букара, А.Куриных, Ж.Матураимова, А.Момункулова, Т.Огобаева, К.Рымбек, Ы.Толонова. Эти художники, вместе с достаточно большой группой авторов, использующих различные модификации как абстрактного, так и

предметного творчества (А.Байгазиев, С.Дараган, Ж.Жакыпов, С.Кайбылдаева А.Сейталиев), наиболее определенно выражают постмодернистские и авангардные тенденции в современном кыргызском искусстве.

Кыргызский раздел экспозиции получился достаточно полным, цельным и разнообразным и вызвал повышенный интерес у посетителей выставки и специалистов, в чем была немалая заслуга Народного художника КР, Председателя правления Союза художников республики Таалай Курманова, представлявшего его на биеннале для решения на месте организационных и представительских проблем. Выставка носила конкурсный характер и решением компетентного жюри лучшие произведения были отмечены дипломами, в том числе работы Таалай Курманова (Бишкек) и Ырысбая Толонова (Ош). Это в очередной раз подтвердило высокий статус кыргызского изобразительного искусства, его востребованность и конкурентоспособность.

Таким образом, изобразительное искусство суверенного Кыргызстана вынуждено было адаптироваться в сложных условиях постсоветского «фактора выживания». Прежде всего следовало абстрагироваться от метода социалистического реализма, прежней идеологической стратегии. Необходимость политико-культурной самоидентификации, а следовательно, и рост национального самосознания, закономерно привели к возвращению национальных традиций и возрождению этнической духовности. В то же время, вхождение в мировое сообщество как самостоятельного государственного образования на основе демократических приоритетов, диктовало адаптацию к современным эстетическим системам и новым технологиям. В 90-е и 2000-е годы идет сложнейший, порой противоречивый, поиск художественных методов и самореализации, должной востребованности. Особенностью его было то обстоятельство, что все эти процессы происходили на фоне формирования самостоятельной государственной культурной политики, в корне отличной от прежней.

Народные акыны Казахстана и Кыргызстана

Народы Средней Азии и Казахстана внесли бесценный вклад в мировую культуру, оставив глубокий след в летописи мировой науки и искусства, в народных обычаях и традициях.

Истоки казахской музыки уходят в глубокую древность, во времена образования и развития племен и народов, населявших протоказахскую территорию. Эти племена и народности создали кочевую цивилизацию высокого уровня, которая отображена в богатом культурном наследии.

На современном этапе, для которого характерны духовный подъем и переоценка многих исторических явлений, когда складывается концепция культурного развития, особую важность приобретает изучение исторического наследия народа как источника познания истории, культуры, национальных традиций и художественных достижений народа.

Новые социокультурные условия не только побуждают к поиску природо-сообразных форм образования человека, но и к научному переосмыслению духовного потенциала каждого народа.

Музыкально-художественная культура казахов и кыргызов, неразрывно связанная с историческим процессом формирования казахской нации имеет глубокие и богатые истоки и, говоря о становлении и развитии музыкального образования в Казахстане и Кыргызстане, мы должны учитывать, что человек вплетен практически в бесконечное число отношений, тысячами нитей связанных с другими людьми, различными коллективами, обществом в целом.

Специфические условия быта казахского и кыргызского народа, основным занятием которого было кочевое скотоводство, вызвали к жизни особые формы культуры, в том числе и музыкального творчества. Они, значительно отличаются по своему содержанию и музыкальному языку от многих народных музыкальных культур не только Запада, но и Востока. Музыкально-поэтические произведения, исполняемые в народе, глубоко и гармонично входят в повседневную жизнь казахской семьи. В условиях почти полной неграмотности эти произведения играли весьма важную роль в формировании личности человека от самых малых лет до глубокой старости. Посредством музыкальных произведений, мелодий и песен из поколения в поколение передавались и закреплялись традиционные устои жизни семьи и всего аула, молодежи преподносились нравственные сентенции, формировались ценностные отношения и эстетические вкусы.

Глубокая народная мудрость, оттачиваясь веками, сконцентрировалась в произведениях казахского фольклора, музыке, песнетворчестве, которые отличаются синкретизмом. Могучая музыкально-речевая культура включала в себя множество жанров и видов самовыражения.

Казахский и кыргызский народ в условиях тяжелой жизни не утратил своей самобытности. Все окружающие явления он запечатлевал в пес-

Сыдыкова Л. А. — зав. отделением общеобразовательных дисциплин Кыргызского государственного музыкального училища им. Куренкеева

нях и кюях. Эти произведения прошли испытание временем, они отбились народом из бесчисленного количества творений, возникших в процессе его трудовой деятельности и общественной жизни, в пору больших социально-экономических преобразований его истории. Это музыкальное наследие составляет одну из важнейших частей современной казахской музыкальной культуры, которая развивается на основе критического освоения богатств народной музыки, творческого использования демократических традиций Западной и Восточной классической музыки. В этом братским народам помогали великие поэты сказители-музыканты акыны. О самых ярких представителях, классиках народного искусства пойдет рассказ в этой статье.

По мере развития экономики и изменения общественных отношений, народ создавал все новые и новые музыкальные произведения, обогащенные новыми духовными ценностями. Народные певцы и музыканты творчески осмысливают все преобразования в жизни народа и отражают их в своих произведениях.

Еще в дореволюционный период складывается своеобразная система музыкального воспитания казахов, которая осуществлялась в кругу семьи, на молодежных и народных праздниках, айтысах, через обучение молодых музыкантов в своеобразных школах профессиональных композиторов инструменталистов-кюйши.

Народные акыны. Наиболее ярким представителем нового демократического направления в кыргызской поэзии был талантливый акын и композитор Токтогул Сатылганов (1864—1933 гг.). Он родился и вырос в живописной горной долине Кетмень-Тюбе, в семье бедняка Сатылгана Токсонбаева. Рано оторванный от родных, Токтогул нашел вторую семью среди кыргызских пастухов, изведав тягостную судьбу пастуха у бая Казанбака, длинные зимние ночи на зимних загонах Ток-тобека и жаркие дни на летних пастбищах Арыма. Как известно, кыргызские общества. Юный Токтогул жил среди них и видел, как трудно и безрадостно их существование, слушал их беседы, печалился их горестям и радовался их радостям. Играя на комузе, он развлекал себя и пастухов.

Токтогул с детства хорошо знал тяжелую, беспросветную жизнь своего народа, сравнивал ее с паразитической жизнью манапов, баев, мулл и ишанов. Он видел баев и манапов, которые лежали на мягких подушках и ели сочное мясо, казы, карта, за малейшую провинность бранили и избивали чабанов и табунщиков, которые пасли их скот. Он видел бедняков, которые никогда не ели досыта и были раздеты.

Ненависть к богачам и свое возмущение несправедливостью Токтогул начал выражать в песнях. По рассказам соотечественников, Токтогул уже в пятнадцать лет был известен как вполне сложившийся поэт и музыкант¹. Его стали приглашать в айлы на всевозможные народные торжества — той, обрядные праздники, аши-поминки и кыз оюну — молодежные игры, где молодой Токтогул выступал со своими песнями. Здесь же он учился поэтическому мастерству у опытных певцов и комузистов. У них Токтогул перенимал мастерство меткой характеристики, язвительной насмешки. В общении с акынами старшего поколения юный Токтогул шлифовал свои природные данные певца, обогащал репертуар, творчески осваивал народно-поэтические традиции². Разъезжая по айлам, Токтогул

встречался с прославленными в то время киргизскими певцами и музыкантами: Ниязалы, Эсенаманом из Таласа, Сары-ырчы из Джеты-Огуза, Сартбаем из Джергетала, Кочконбаем из Алая³. Они, в свою очередь, поразились песням Токтогула и распространяли их в народе.

Токтогул пел о труде, о жизни простых людей, о справедливости и мужестве, оформляясь в гневного, смелого певца. Молодой акын ненавидел певцов, которые восхваляли баев, манапов. Он клеймил зарабатывающих себе на жизнь лестью и угодничеством, называл их «совести неимеющими».

Изо дня в день росли известность и слава Токтогула. Вдохновенные песни завоевали ему популярность и любовь среди широких масс киргизского народа. Песни его отличались изумительной простотой и ясностью мысли, глубокой лиричностью. Особенно широкое признание народа талант Токтогула получил после его знаменитого поэтического состязания в 1882 г. с известным «придворным» акыном знатного манапа Дыйканбая Арзыматом. Арзымат восхвалял манапов и особенно своего хозяина Дыйканбая Рыскулбекова до небес и, грубо высмеивая бедность Токтогула, хотел унизить его перед народом. В песнях же Токтогула не было похвалы и лести манапам и баям, а звучал голос правды.

Он охарактеризовал краткими, но меткими штрихами ничтожество и продажность манапского акына. Токтогул заканчивает состязание победоносно, обращаясь к манапскому певцу с такими гневными и презрительными словами:

Но ты подобен черному ворону, каркающему, проклятому... Ты ненасытный обжора, следующий по пятам манапа и пожирающий жир. Ты глумишься над моей бедностью, а я хоть и беден, но подобен свободному иноходцу⁴.

Токтогул становится акыном-профессионалом. Народ называет его «булбулом» (соловьем). Любовь народа к Токтогулу стала вызывать тревогу у манапов, которые старались сделать его своим «придворным» певцом или избавиться от него. Токтогул ответил на это: «Пусть я буду беден, лишь бы меня любил народ. Мне больше ничего не надо»⁵.

Признанный народом акын Токтогул не жил долго на одном месте. Он ездил по айлам и кыштакам — сначала родной Кетмень-Тюбинской долины, затем Аксы и Таласа. Там он встречался не только с киргизскими акынами, но и с казахскими и узбекскими певцами. Токтогул бывал и в ближайших к киргизским кочевьям узбекских кишлаках⁶. Это несколько расширило кругозор акына, его знания о жизни народа. Тесная связь с народом широко раскрывала перед Токтогулом богатства народной поэтической культуры, обогащала его творчество новыми темами, красками, образами.

Разъезжая по родному краю, Токтогул постоянно видел тягостное положение народа, его безрадостную жизнь. Под аккомпанемент комуза он пел народные и собственные песни и в убогих закопченных жилищах бедняков-жатаков, вынужденных оставаться на зимовке и летом из-за отсутствия скота, и в шалашах далеких загонов, где пастухи, оторванные на долгие месяцы от родных, пасли байские и манапские стада.

Первый период творчества Токтогула, когда складывался его поэтический талант и профессиональное мастерство, был насыщен большими событиями. В этот период в хозяйственную и общественную жизнь кир-

гизского народа стали проникать капиталистические отношения. Рост торговли, постройка колесных и скотопрогонных дорог, связавших Киргизию с городами Средней Азии, зарождение кустарной промышленности способствовали в определенной мере разложению патриархально-феодальных отношений и классовой дифференциации киргизов⁷. Многие киргизские манапы и баи превращались в скотопромышленников и купцов. Киргизская же беднота — дехканство и скотоводы — все более и более разорялись. Все эти экономические и социальные изменения, происходившие и киргизских айлах, не могли не отразиться на самосознании киргизских акынов.

Политическая направленность поэзии Токтогула с каждым годом становится все более отчетливой. Ставленниками российского царизма на родине Токтогула были Рыскулбековы. Они держали в постоянном страхе подвластную им «букару» — простой народ, всячески угнетая его. Токтогул видел, как Рыскулбековы с жадностью бросались к власти, как подкупали царских чиновников, сменяя друг друга. Акын был свидетелем и того, как Рыскулбековы разжигали родовую борьбу, не останавливаясь даже перед физическим уничтожением своих противников и тех, кто смел протестовать против них и разоблачать их проделки перед народом.

Рыскулбековы безжалостно грабили народ, облагая его всевозможными и непосильными податями и повинностями, низводя его до положения рабов. Анализируя причины беспокойства и недовольства народа правлением Рыскулбековых, пристав П. Ф. Лезник писал, что они почти все были на должностях, что «Рыскулбековцы, так сказать, вплотную пользовались своим влиянием и могуществом и жили все положительно за счет населения»⁸. Так, например, в 1885 г. Дыйканбай (старший сын Рыскулбека) вздумал построить дом из 8 комнат в русском вкусе. Для осуществления своей идеи он пригласил мастеровых из г. Намангана и постройка дома началась. К этому делу было привлечено все население волости, причем заготовка материалов и подвозка их к месту постройки были возложены на население, за его счет. Вокруг дома был разбит громадный сад из тополей и фруктовых деревьев, привезенных из г. Намангана также бесплатно. Сад этот был огорожен и в него были завезены фазаны. У Дыйканбая была даже русская тележка и кирпичеобжиговая печь⁹.

Свободолюбивый певец Токтогул смело выступает против произвола и зверств манапов Кетмень-Тюбинской долины, обличая их грязные поступки и праздность.

Разъезжая по айлам, Токтогул, несмотря на угрозы манапов, разоблачал произвол и алчность их. Отвечая манапам, пытавшимся подкупить его.

Он зло и остро бичевал жадность, ханжество и лицемерие представителей мусульманского духовенства.

В творчестве Токтогула видное место занимают произведения, направленные против служителей религиозного культа. Широкой известностью пользовалась, например, его сатирическая песня «Ишан Калпа». Акын в ней открывал подлое лицо ишанов, которые лезли из кожи вон, чтобы обманывать и грабить народ:

Постепенно социальная острота песен Токтогула углублялась, его смелые обличительные произведения быстро распространялись среди народа, а слава его росла с каждым днем. Токтогул стремился раскрыть простым

людям глаза на жизнь, раскрыть лицо истинных виновников всех бед трудящихся и разбудить дремавшее чувство протеста против социального неравенства.

Непримиримость Токтогула ко всяческим эксплуататорам, беспощадное разоблачение их произвола и издевательств над народом вызывали у них ненависть к акыну. Сыновья Рыскулбека, давно таившие злобу к непокорному певцу, получили возможность расправиться с ним в 1898 г. Хотя Токтогул и не был причастен к Андиганскому восстанию 1898 г., но по указке Рыскулбековых он был схвачен как один из его активных участников¹⁰. «За участие» в восстании Токтогул был приговорен к смертной казни через повешение. Впоследствии казнь заменили семилетней ссылкой в Сибирь.

С песнями «Прощай, мой народ!», «Прощай, мать!» уходил Токтогул из родного аила в далекий путь — в ссылку, на каторгу. С этого времени начинается второй период его творчества. В прощальных песнях Токтогул не только сетует на то, что он оклеветан и не может отомстить, но и впервые отчетливо осознает общность своей судьбы с судьбой народа. Обращаясь к тем, «кто лицо свое моет слезами», т. е. к бедноте, он говорит: Не дано нам, о букара, пользоваться просторами мира. Рождены мы, о мой народ, чтобы стать пищей тиранов¹¹.

Мучительна была жизнь акына в ссылке. Он испытал тяжелый изнурительный труд на расчистке непроходимой сибирской тайги, на рудниках золотых приисков, на строительстве железной дороги и т. д. Строгий тюремный режим, каторжная работа, вечные побои и унижения и, наконец, глубокая тоска по родине и семье не могли не отразиться на настроении Токтогула. У акына в первые годы пребывания в Сибири невольно появляются пессимистические мотивы, но в песнях его нет и следа раскаяния в том, что он выступил против манапов. Тяжелые невзгоды тюремной жизни и сибирской каторги не сломили его гордого духа, не задушили гнева акына, не заставили его отступить от своих демократических убеждений.

Надежда на избавление от неволи, на встречу с родным народом не покидала Токтогула. Разлука с народом, которого Токтогул безгранично любил и который отвечал ему взаимностью, глубоко терзала сердце поэта. Твердо веря в то, что он в скором будущем возвратится на родину, акын мысленно обращался к народу:

Но верю — снесу беду, народ мой, и вновь приду к тебе сквозь обман и смерть¹².

И здесь Токтогул, слагая песни, подбадривая песней товарищей, поднимал их настроение, поддерживал надежды на будущее. Его слушали все, его песни находили дорогу к сердцам узников. Топором, из грубых досок, смастерил Токтогул себе комуз. Русские заключенные помогли ему достать струны от балалайки. И под сводами тюрьмы, и на привалах во время работ раздавался тихий бег киргизских кюу (мелодий). Голосу певца вторил слабый, приглушенный звук самодельного инструмента: Я народное счастье искал, и замученным узником стал. Голос мой над тюрьмой звучал, разгоняя людскую печаль...¹³

Каторжане вскладчину собрали деньги и взамен разбитого тюремщиком комуза купили Токтогулу балалайку. Он настроил ее как комуз, снял с грифа лады и на русской балалайке играл киргизские кюу. Снова тю-

ремные бараки огласились знакомыми напевами и наигрышами. Нередко, однако, киргизские кюу сменялись русскими мелодиями, которые Токтогул усвоил от своих товарищей¹⁴. Именно с этого времени начинается новый период в творчестве Токтогула, окончательно формируется его мировоззрение, а творчество начинает обретать более отчетливую демократическую направленность.

За годы ссылки в общении с политическими заключенными разных национальностей Токтогул вырос духовно, расширился его кругозор, выросло и классовое сознание акына. Он начал правильно понимать многие явления общественной жизни. Так, в песнях, сложенных в Сибири, говоря о царе, Токтогул называет его тираном. Именно в ссылке, наблюдая судьбу представителей других народов и сопоставляя ее с судьбой своего народа, акын пришел к осознанию враждебности царизма народу. Это подтверждают и песни, сложенные в годы отбывания каторги: «Тюремные жалобы», «В ссылке», «Песня узника», «Сильное желание» и др.

Неграмотный Токтогул, видя своими глазами страдание народов царской России, понял общность их судеб. Его песни проникнуты духом интернационализма.

В беседах со ссылными русскими революционерами он услышал, что близкая победа революции в России принесет освобождение всем трудящимся. Такие вести и убежденность принес Токтогул своему народу, вернувшись из ссылки.

Дважды, во время сибирской ссылки, Токтогул пытался бежать, но оба раза был пойман и осужден к 25 годам каторги. Третья попытка к бегству удалась при помощи его русских друзей — Семена и Харитона. На прощанье они дружески ему говорили: «Теперь, Токо¹⁶, как-нибудь добираться к своему народу». Харитон помог Токтогулу продуктами и деньгами, а Семен указал дорогу. Токтогул тепло вспоминал их и благодарил в своих песнях, называя «своими родственниками»¹⁷.

После долгих скитаний по Сибири и казахским степям Токтогул возвращается в родные края. Радость возвращения была омрачена новыми испытаниями: умерли любимый единственный сын Топчубай и отец; жена, потеряв надежду на его благополучное возвращение, вышла замуж за другого; мать жила в нищете. Акын очень тяжело переживал потерю единственного сына.

Народ с ликованием встретил любимого акына. Из всех аилов съезжались бедняки-киргизы, чтобы приветствовать его. Всенародная любовь вернула Токтогулу силы для творчества. Вздвигнутый встречей с народом, он приветствовал его песней «Здравствуй, желанный народ!»

Ссылка не только не надломил гордый дух Токтогула, но укрепила его веру в народ. Тема и образ народа, всегда присутствовавшие в поэзии Токтогула как ее главный живительный источник, теперь выступают на первый план; народ — центральный герой его песен, властелин дум певца. Теперь он ясно видит, что «залимы» и «кузгуны» (угнетатели и кровопийцы) — это не только отдельные личности, а класс эксплуататоров, куда входят и киргизские баи и манапы, и «ак падыша» (белый царь). Он разъясняет, что участь всех бедняков, будь то киргиз или русский, казах или узбек, — одинакова, что от залимов не жди свободы.

Токтогул видит в народе уже не пассивную угнетенную массу, а силу, которая, когда она поднимется, «сметет палачей, как сор»: Токтогул обра-

щался к народу как к активной силе, в которой заключены были зрелые тогда в киргизском обществе революционные стремления. Токтогул вынужден был скрываться от преследования маналов в Таласе, Акс, в родном Кетмень-Тюбе. В 1913 г. маналы, хорошо познавшие разящую силу стихов Токтогула, снова добиваются его ареста и сажают в наманганскую тюрьму. Тогда на защиту любимого акына поднимается народ: Калык Акиев и другие ученики Токтогула ездят по аилам и собирают средства для освобождения Токтогула. От имени народа пишется прошение губернатору, и взятками и подкупами через шесть месяцев удается освободить народного певца из тюрьмы¹⁸.

Остановимся коротко на общей характеристике творчества акына. Как известно, Токтогул создал множество произведений на лирические и бытовые темы, ему принадлежит много душевных песен, ставших популярными в народе. Все они проникнуты оптимизмом, глубокой уверенностью в торжестве справедливости. В его творчестве особое место занимал жанр назидательных стихов, воспевание труда. Акын призывал молодежь верно служить народу, излагал основы народной морали. Широкой известностью пользуется его стихотворение «Пока имеешь силу, привыкай к труду».

Токтогул умело пользовался приемами поэта-сатирика. Акын беспощадно бичевал алчность и угодничество баев, маналов и их лакеев, лицемерие и подлость духовных лиц. Он ненавидел и разоблачал жадность и паразитическую сущность ростовщиков. Токтогул не мог равнодушно относиться к их «деятельности». Предостерегая киргизскую бедноту от хищничества ростовщиков, акын подвергал их беспощадной критике. В частности, в таких произведениях, как «Ростовщик Чакырбай»¹⁹, «Ростовщик Муратбек»²⁰, «Насият» («Наставление»), Токтогул призывал народ быть подальше от них.

В среде киргизских акынов дореволюционного периода Токтогул был самым ярким представителем демократического направления национальной культуры. Ему были совершенно чужды идеализация старины, уход в мистику. В силу политической и культурной отсталости киргизского народа Токтогул не мог выдвинуть положительной программы и указать пути избавления от угнетателей, его протест носил стихийный характер, но он сумел понять общность интересов всех народов России в борьбе с эксплуататорами и призывал свой народ к этой борьбе.

Токтогул является самым выдающимся представителем киргизской общественной мысли второй половины XIX — начала XX вв. Но Токтогулу не удалось вскрыть причины и корни социальной несправедливости, он не сумел показать и реальных путей уничтожения существующих патриархально-феодалных отношений. Ограниченность общественно-политических взглядов Токтогула, определяемая отсталостью общественного развития киргизского общества, не умаляет его роли великого акына, ведущего неуклонную борьбу с бай-маналами и царскими колонизаторами.

Токтогул был не только крупным певцом, но и талантливым музыкантом, композитором. Мелодии его песен, как и их слова, запоминались и распевались на всех народных празднествах. В музыкальном творчестве Токтогула широко использованы народные мелодии. На основе отбора всего наиболее ценного в художественном отношении Токтогул создавал свои импровизированные песни и исполнял их под аккомпанемент комуза. Он

был в то же время блестящим музыкантом-комузистом (комузчу), владевшим разнообразными приемами игры, выступая нередко и как виртуоз-исполнитель. Его вдохновенная игра захватывала слушателей. Токтогул исполнял на комузе и казахские, и узбекские, и русские²¹ мелодии. Его музыкальные произведения сыграли большую роль в развитии киргизской народной музыки, войдя в золотой фонд сокровищницы киргизского музыкального искусства. Особенно широко известны народу и любимы им такие мелодии (кюу) Токтогула, как «Тогуз кайрык», «Мин кыял», «Тенселме», «Терс кай-рыш», «Келгендеги кербезим», «Чоң кербез», «Мырза кербез», «Карылык» и др.

Токтогул был глашатаем дружбы киргизского народа с великим русским народом. Он стремился сблизить свой народ с Россией. Токтогул обращал свой взор не к отсталым, деспотическим мусульманским странам Востока, что было характерно для творчества акынов-заманистов, а к русскому народу, к его культуре. Он призывал киргизский народ учиться у русских, утверждая, что «клад науки — у русских». Токтогул называл русских людей доброжелательными, справедливыми, отзывчивыми, он верил, что русскому народу суждено большое будущее. В сближении с русской культурой он видел верный путь к избавлению от средневековой отсталости и произвола киргизских феодалов. И неслучайно он приходил к мысли, что, вероятно, именно русские помогут киргизам раз и навсегда решить свою судьбу²².

Огромную роль в просвещении своего народа сыграл основоположник письменной казахской литературы поэт Абай Кунанбаев (1845—1904). Сын богатого и деспотичного феодала Кунанбая, Абай порвал со своим отцом, многими обычаями предков, оспаривал установления корана, чтобы обратиться к подлинным источникам света и знания.

Он хотел навсегда избавить родину от нищеты духа, стремился к тому, чтобы его соотечественники приобщились к достижениям мировой культуры. И Абай многое для этого сделал. Его лирические и философские стихи глубоко содержательны, художественно совершенны, связаны с народной поэзией. Немало новых форм стиха введено им в казахскую литературу.

Абай был знаком с деятелями русского освободительного движения, учениками Чернышевского, сосланными в Сибирь, и высоко ценил передовую русскую культуру. «Помни,— писал он, что главное — научиться русской науке. Наука, знание... искусство — всё это у русских. Для того, чтобы избежать пороков и достичь добра, необходимо знать русский язык и русскую культуру. Русские видят мир. Если ты будешь знать их язык, то на мир откроются и твои глаза» Таков был завет Абая.

В разоблачительных сатирах Абая Кунанбаева ясно различимы идеи революционных демократов, слышатся отзвуки социальной борьбы, гневные ноты протеста. Всё это вызывало открытое недовольство богатого байства и привело к тому, что поэт был отдан под надзор русской полиции как политически неблагонадёжный. В романе лауреата Ленинской премии Мухтара Ауэзова «Абай» есть несколько особенно примечательных эпизодов. В одном из них рассказывается о том, как пылкое письмо пушкинской Татьяны вызвало у Абая желание переложить его на казахский язык. Рассказано, как бережно и долго поэт искал нужные слова, как исполнил перед слушателями вдохновлённые Пушкиным, только что

рождённые стихи, как сама собою сложилась мелодия, как её подхватили юные ученики поэта и смятенные чувства влюблённой русской девушки стали песней, которая долго звучала на казахских праздниках и соревнованиях акынов. В других эпизодах, там, где Абай выступает как защитник угнетённых от произвола и как учитель поэтической молодёжи, образы лермонтовского бунтаря Вадима и «народных заступников» Некрасова помогают казахскому просветителю определить истинное назначение поэта.

Вслед за русскими поэтическими собратьями Абай учил молодёжь видеть в трагедии ограбленных бедняков, в притеснении слабого сильным и бедного богатым общую причину — несправедливость существовавшего тогда социального устройства — и вместе с народом искать дорогу к свободе.

Джамбул Джабаев (1846–1945). Народный казахский певец-акын Джамбул пел свои песни, аккомпанируя на народном инструменте — домбре. Эти песни слышали во всех уголках Советского Союза. Знаменитый акын родился в Жетысу (Семиречье) у подножья горы Джамбул, по имени которой он и был назван Джамбулом. Отец будущего народного поэта был бедным скотоводом-кочевником. Вырос Джамбул в юрте. Вместе с семьёй он переезжал скочёвья на кочёвье. Его дядя, брат отца, был известным домбристом (домбра — народный струнный инструмент). Джамбул очень любил слушать его песни и двенадцать лет от роду научился играть на домбре. «Когда инструмент попал мне в руки, я забыл о шалостях, — вспоминает Джамбул, — мне казалось, что звенит не домбра, а моё молодое сердце». Это решило судьбу певца Казахстана.

Природа одарила его сильным голосом. В четырнадцать лет Джамбул решил жить самостоятельно. Во время «уразы» (магометанского поста) он ходил по юртам и пел «жарапазан» (обрядовую песню). Когда Джамбулу исполнилось пятнадцать лет, он поехал в аул к знаменитому акыну Суюнбаю, который, выслушав песню Джамбула, сказал: «У тебя есть способность быть акыном. Ты обладаешь хорошим голосом. Слова, которые ты поёшь, выбраны очень удачно».

Джамбул стал учеником Суюнбая. Акын, выезжая в аулы, брал с собой ученика. Сперва Джамбул исполнял песни, сложенные учителем, затем он стал петь и свои собственные. Он готовился к состязаниям с акынами. Для этого он изучал историю своей родины, сказания казахского героического эпоса, песни раздольной степи. И песнь его становилась всё сердечнее, всё сильнее воздействовала на людей. «Когда я пел о народе, я пел и о себе. Когда же я пел о себе, я одновременно пел о народе».

Постепенно ширились слава Джамбула. Песня в степи — большая сила. Песни Джамбула летели по степям как ветер. Местные казахские богачи боялись его песен. «Так прожил я до 55 лет, — рассказывает Джамбул. В 55 лет я стал сутул, как старый беркут, глаза померкли, а голос ослаб. Вместо домбры у меня в руках появилась палка. Вместо широкой степи — узкая постель». Семидесятилетний Джамбул увидел зарю новой жизни. Он услышал имя Ленин и стал свидетелем победоносного шествия Красной Армии. Преображалась его родная степь. И вот престарелый певец, который, казалось, уже завершал свой творческий и жизненный путь, пробудился к новой жизни: «Почувствовав прилив свежих сил, взял я в руки домбру. Вернулась моя молодость и я запел». Эта возвра-

щённая революцией творческая молодость певца-акына нашла своё выражение в многочисленных ярких песнях и поэмах, посвящённых новой жизни в обновлённой казахской степи.

Во всех своих произведениях, больших и малых, Джамбул остаётся верен традициям поэзии Востока — цветистой и пёстрой, как убранство и быт народов Азии, богатой сравнениями и метафорами, изобилующей мудрыми изречениями. Явления истории и культуры других народов Джамбул умел делать глубоко своими, национальными. Так, Пушкин у него становится «акыном», Калинин — «аксакалом» (т.е. «белобородым» — самым старшим), Горький тоже приближен к степям, к Казахстану: «В степном озаренном лучами краю о солнечном Горьком я песню пою».

В дни войны Джамбул слагает песни о борьбе советских людей и фашизмом. Стихи Джамбула, посланные им в осажденный гитлеровцами Ленинград («Ленинградцы, дети мои»), были поддержкой для героических защитников города. Когда нависла угроза над Сталинградом, акын пел своё «Письмо сталинградцам». В великой битве на берегу Волги смертью героя погиб сын поэта Алгадай. Ему Джамбул посвятил песнь «На смерть сына», призывающую отомстить за него захватчикам.

Джамбул Джабаев умер в июне 1945 г., не дожив всего нескольких месяцев до своего столетия.

ПРИМЕЧАНИЯ:

- ¹ См. указ. рукоп. фонды, инв. № 1234. Любовь к поэтическому слову привила юному Токтогулу мать Бурма, талантливо слагавшая копоки — песни-плачи.
- ² А. А. Чукбаев. Токтогул. — Фрунзе, 1958. — С. 37—38.
- ³ В. Виноградов. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. — М., 1952. — С. 44.
- ⁴ Токтогул. — Фрунзе, 1950. — С. 39.
- ⁵ Известный в свое время музыковед-исследователь музыкального творчества народов Средней Азии М. В. Готовицкий в своей книге «Этнографические сведения», вышедшей в 1889 г., с большим удовлетворением отметил победу Токтогула над «придворным» певцом Арзыматом (См. материалы: Улуу акынга арналган илимий конференция // Советтик Кыргызстан. — 1965. — 27-май).
- ⁶ Токтогул Сатылганов. Избранные произведения. — М., 1940. — С. 6.
- ⁷ А. Усенбаев. Любимый акын. // Советская Киргизия. — 1949. — 10 августа; М. Богданова. Токтогул Сатылганов. — М., 1959. — С. 18. См. указ. рукоп. фонды, инв. № 1533, 1559.
- ⁸ Так, например, в 90-е годы XIX в. была проложена скотопрогонная дорога в Кетмень-Тюбе со стороны г. Намангана, которую местное население называло «Катта юл», т.е. большая дорога. Здесь же, в Кетмень-Тюбе, летом выкармливалось несколько сот тысяч голов баранов, прогоняемых в Фергану из Семиреченской области. См.: Кетмень-Тюбе в 1899 г. (Из записок пристава П. Ф. Лезника). Г. Андижан, 16 марта 1904 г. С. 15, 26—27, 51. Эта рукопись в виде книжки хранится в библиотеке АН Киргизской ССР.
- ⁹ Кетмень-Тюбе в 1899 г. — С. 70.
- ¹⁰ Там же. — С. 53, 69—70.
- ¹¹ В записке пристава П. Ф. Лезника, который одно время заведовал Сусамырской и Арымской волостями (т.е. всей территорией Кетмень-Тюбе), мы читаем, что «в 1898 году во время майских беспорядков (т.е. Андижанского восстания. — Д. А.), как говорят, и Ахмат (сын Рыскулбека. — Д. А.) был в переписке с ишаном Дукча, а также и Шадыбек халифа, проживавшего в урочище Ультан Камыш в верховьях Узун Ахмата. Узнав через посланного, что дело ишана не удалось, Ахмат, боясь и за

- себя, как человек сообразительный, сейчас же донес о Шадыбеке и сюда же присоединил Умет Али и наиболее опасных из его приверженцев и они все в числе 36 человек были арестованы и сосланы в Сибирь» (См.: Кетмень-Тюбе в 1899 году (Из записок пристава П. Ф. Лезника), С. 77).
- ¹¹ Токтогул. Избранное. — М, 1958. — С. 8.
- ¹² Токтогул. Избр. произведения. — 1954. — С. 36.
- ¹³ Токтогул. Избр. произведения. — 1950. — С. 34.
- ¹⁴ В. Виноградов. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. ... — С. 59.
- ¹⁵ Токтогул Сатылганов. Избранные произведения. — 1954. — С. 7.
- ¹⁶ Токо — ласкательное имя Токтогула.
- ¹⁷ Токтогул Сатылганов. Сб. статей. — Фрунзе, 1958. — С. 37—38.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Токтогул. Новые переводы. Ростовщик Чакрыбай // Советская Киргизия. — 1964. — 28 октября.
- ²⁰ Токтогул. Чыгармалар жыйнагы. 1956. — 171-б
- ²¹ Например, в его «Песнях на казахской земле» мы читаем:
Я сыграл мелодии по-русски
Отзывчивым людям русским,
Они дали мне почлег.
- ²² Б. Керимжанова. Неиссякаемый родник // Советская Киргизия. — 1962. — 7 сентября.

АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ЭТНИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕР АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ, ЭТНИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

С. Т. Кайыпов

Чай жана памир кыргыздарынын тамак-аш системасы

Макаланын негизги максаты дүйнө элдеринин дээрлик бардыгына таанымал, жүздөгөн эл жана өлкөлөрдүн улуттук дастарконунан өз ордун тапкан чай жана анын түрлөрүнүн памир кыргыздарынын тамак-аш системасына качан, кандай жолдор менен келип, кандайча орун алгандыгы, өзү менен бирге кандай жаңыланууларды алып келгендиги жана калыптанып калган чай ичүү адатынын азыркы күндө өзгөрүү, жаңыланууларга кай себептен дуушар болуп жаткандыгы тууралуу ырааттуу тарыхый-этнографиялык маалымат берүү болуп саналат. Макаланын негизги булагын памир кыргыздарынын азыркы учурда Түркиянын Ван областынын Улуупамир айылында жашап жаткан бөлүгүнөн жыйналган «талаа материалдары» жана кээ бир тарыхый изилдөөлөрдө берилген маалыматтар¹ түздү.

Отуз жылдан ашуун убакыт «жаңы журтта» жашап жаткан бул кыргыз этностук тобунун² тамак-аш системасын же анын кайсы бир компонентин тарыхый-этнографиялык жактан талдоого алуу социалдык-гуманитардык илимдердин башка тармактары үчүн да кызыктуу корутундуларды бере тургандыгында күмөн жок. Анын үстүнө, памир кыргыздары тарабынан өздөштүрүлгөн чай ичүү маданиятынын тарыхый, этнографиялык, этнокультурологиялык маселелери тууралуу али атайын сөз козголо элек. Аталган кыргыз тобун этнологиялык жана антропологиялык жактан сыпаттоо менен чектелген айрым чет элдик окумуштуулардын илимий эмгектеринде берилген кыскача маалыматтар — памир кыргыздары ичкен чай жана анын түрлөрүнүн аталыштары менен курамы жөнүндөгү үстүрт кабарлар таанытуучулук гана мааниге ээ болуп, маселенин тарыхый-этнографиялык маңызын ачуу өңүтүнө келгенде теориялык да, фактологиялык да жагынан жеткиликтүү маалымат бере албайт.

Тарыхый булактарда жана «талаа материалдарында» камтылган маалыматтарга таянсак, чай жана анын түрлөрү памир кыргыздарынын тамактануу системасы үчүн XIX кылымдын аягына чейин белгисиз болгон. XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып, өлкөлөр аралык соода-сатык,

Кайыпов С.Т. — профессор, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин ректору

саясий, экономикалык байланыштар жанданып, бир жагынан, Ооганстан, Кытай, Индия (кийин Пакистан), Тажикстан сыяктуу өлкөлөрдүн жайгашкан жеринен орун алган Кичи Памир менен Чоң Памирге (Кичик Паамыл менен Зор Паамылга) чейин, адегенде чекене соодагерлердин, илим изилдөөчүлөрдүн, чалгынчылардын «ат тезегин кургатпай», узак жолдун катаал шарттарына кайып болуп чыгып бара башташы; экинчи жагынан, памир кыргыздарынын да «төмөн» түшүп, шаар-кыштак турмушу менен жакындан таанышуу жолуна түшүшү, соода-сатык иштери менен алек болгон инсандардын чыгышы жана кыргыз этносунан чыккан лидерлердин Ооганстан өлкөсүнүн саясий турмушунан өз ордун табууга жетишиши памир кыргыздарынын турмуш-тиричилигине, анын ичинде тамак-аш маданиятына бир топ жаңылыктарды алып келүү менен бирге чай жана анын түрлөрүн ичүү, келген конокторду чай берип сыйлоо маданиятынын да өздөштүрүлүшүнө материалдык жактан да, маданий жактан да зор өбөлгө түздү.

Чай жана анын түрлөрү тууралуу маалыматтар памир кыргыздарынын турмушуна мурда эле, коңшулаш Кытай өлкөсүнөн келип кирген деген божомол пикирлер айтылып жүрсө да, ал тарыхчылар тарабынан тастыктала элек, ошондой эле биз жыйнаган «талаа материалдары» да мындай пикирди колдой турган маалыматтарга эгедер эмес.

Дүйнө жүзүнө жана Орто Азия чөлкөмүнө чайдын таралып тарыхын изилдеген окумуштуулардын эмгектерине кайрылсак, «чай» деп аталган өзгөчө бадалдын жалбырагы б.з.ч. I кылымда Кытайдын түштүгүндө жашаган этностор тарабынан демделип, өзгөчө суусундук катары ичилип келген. Чай VII–IX кылымдарда буддисттер тарабынан касиеттүү азык катары кабыл алынгандан кийин бүткүл Кытай, Тибет жана Японияга таркап, андан соң көп өлчөмдө өндүрүү иши жолго коюлуп, соода жолу менен башка өлкөлөргө да экспорттоло баштаган. Европага чай 1517-жылы португалиялыктар тарабынан Кытайдан алынып келинген жана ал бир кылым бою жалаң ак сооктор ичкен суусундук бойдон кала берген. Тарыхта белгилүү болгондой, чай алгач 1610-жылы Голландияда, андан соң 1638-жылы Россияда таанылган. Орто Азия шаарларына кийинчерээк XVII кылымда, ал эми тоолуу аймактарга XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында жеткендиги болжолдонот³.

Маалыматчылардын эскерүүлөрүнө караганда, чай, чындап эле, памир кыргыздарынын дастарконуна адеп, XX кылымдын башында коюла баштагандыгы көрүнүп турат. Алгачкы убактарда чайды жээрип, ичишпей, «бу бир бөлээ»⁴ дешип, дастарконго жолотпоого аракет кылышкандыгы жөнүндө эскерүүлөр бар⁵. Чай адеп Памирге алынып келинген убактарда кыргыздар: «Сарт⁶ ичет чэйди» деп, анчалык тоготушпагандыгы жөнүндө кептер айтылып келет.

Канткен менен дүйнө элдеринин көпчүлүгүн «багындырган» чай, памир кыргыздарынын да табитин тез эле «жеңип алып», айрым бардар, сатып алууга мүмкүнчүлүгү жеткен адамдар аны суусун кандыруучу жана тамакты сиңдирүүчү өзгөчөлүктөрүнөн улам, демдетип ичүүнү адат кылып алышкан.

Ошентип, арадан көп өтпөй, чай жана анын түрлөрү памир кыргыздарынын тамактануу системасына батып кирип келип, алардын негизинде *каймак кошкон чэй*, *сүт кошкон чэй*, *хант кошкон чэй*, *наават чэй* ж.б. жаңы чай түрлөрүнүн келип чыгышына, ошону менен катар, кыргыз тилинде чайга байланыштуу жаңы түшүнүктөрдүн пайда болушуна да негиз түзгөндүгүн көрүүгө болот.

Чай памир кыргыздарынын турмушуна тез, ыкчам кирип гана тим болбостон, алардын кылымдар бою колдонулуп келген салттуу түшүнүктөрүн да жаңыланууга дуушар кылды, ал түшүнүктөрдүн аталыштарына «ч?й» деген сөздүн кошулуп айтылышын шарттады. Мисалы, мурда «адырашман ичип» деп келишсе, кийин «адырашман ч?й ичип» деп, адырашмандан демделген кайнак сууну да чай катарына кошуп айтууга тез эле көнүп кетишкен. Ошондой эле, табияттан алынган шышаа өсүмдүктөрдүн тамыры, жалбырагы же гүлүнөн кайнак сууга демделип жасалган, ысык бойдон же суутуп ичилчү суюктуктардын бардыгынын атына «ч?й» сөзүн кошуп айтуу адатка айланган.

Памир кыргыздары өздөрүнүн тамактануу салтына жаңыдан кире баштаган чай ичүү жөрөлгөсүн чыгармачылык менен өздөштүргөндүгүн көрүүгө болот. Мисалы, кургатылган чай жалбырактары түгөнгөн учурда ар түрдүү азык заттардан жаңы чай түрлөрүн жасап алып, аларды кадимки памир чай ордуна катыктап ичкендиктери да изилдөө учурунда маалым болду. Бул жөнүндө томон жакта өзүнчө токтолобуз.

Бардык жердегидей эле, памир кыргыздарынын тамак-аш маданиятына да, жогоруда айтылгандай, чайдын *памил чай*, *көк чай* деген эки түрү келип жеткен жана алар калган жаңы чай түрлөрүнүн келип чыгышына негиз болуп берген.

Эл арасынан чыккан куйма кулак, улуттук маданиятты өнүктүрүүгө кызыкдар маалыматчылардын айтуусуна караганда, памир кыргыздары адегенде памир чай менен таанышышкан. Аны колунда барлар, шаар-кыштак менен каттоосу болгондор күчтүү тамакты сиңирүү үчүн атайылап иче башташкан. Адегенде, айрым гана үй-бүлөлөрдө болуп, калк арасына анчалык жайылган эмес. Бирок, көп өтпөй памир чай памир кыргыздарына эң алгач таанылган жана эң көп ичилген чай түрүнө айланган. Ошону менен бирге көк чай да тез эле кыргыз дастарконунда өз ордун тапкан. Андай болушуна көк чайдын дарылык, сакайтуучу касиетинин бар экендиги жөнүндө айтылган пикирлер түрткү берген.

Памирде жер шартынан жана тамактардын күчтүүлүгүнөн улам, адамдар *көксөө*⁷ деген дартка жолугушкан. Көк чай калк ичинде ошол көксөөгө каршы шышаазат катары ичиле баштап, көптөгөн ноокастардын сакайып кетишине да себеп болгон. Кийин шаарга каттоо, соодагерлердин келиши күч алганда колунда барлар дайыма сатып алып ичип жүрүп, акырындап жалпы калктын күнүмдүк ичкен суусундугуна айланып кеткен. Жогоруда айтылгандай, айрыкча бай адамдар күчтүү тамактан кийин тамак сиңдирүү, түтөк болбоо үчүн демдеп ичүүнү адат кылып алышкан жана сыйлуу коноктор келгенде көк чай берип сыйлоо көнүмүшкө айланган.

Көк чай Ооганстан Памиринде жашап жаткан кыргыздардын тамактануу системасында мурда кандай болсо, азыр да ошол эле нукта колдонулуп келе жаткандыгын көрүүгө болот. Ал эми Ванда жашап жаткан памир кыргыздарынын жайы таптакыр башка. Айлана-чөйрө, климаттык шарттар, колдонулган тамак-аштын курамы өзгөрүлгөн соң, көк чайдын ичилиши солгундаган. Азыр көк чай айрым адамдар тарабынан кан басымын төмөндөтүү максатында колдонулуп келет. Түркияда көк чай (йешил чай) анчалык популярдуу болбогондуктан, анын ордуна ар түрдүү жапайы жана техникалык өсүмдүктөрдүн, бадалдардын бүрү менен ашынан жасалган чайлар көбүрөөк ичилет. «Көк чэй тамак оорутат, суукту ашырат, ону ысыкчан эдэмдэр ичет»⁸ деген сыяктуу сөздөрдү улгайган адамдардан көбүрөөк угууга болот.

Памир кыргыздарынын тамактануу системасынан орун алып гана тим болбостон, ар кандай азык заттарды кошуу менен жаңы чай түрлөрүнүн келип чыгышына негиз болгон памил чайдын этномаданий таасиринин абдан күчтүү болгондугун көрбөй калуу мүмкүн эмес.

Эч нерсе кошулбай демделип, чөйчөккө куюлган, карандай памил чайдын даамын памир кыргыздары адепки убактарда жактырышкан эмес. Аны карандай чай деген мааниде *кара чэй* ('черный чай' эмес) деп аташкан. Карандай чайдын өзүн гана куюп ичүү памир кыргыздары үчүн алгачкы жылдары таң каларлык нерсе болгон. Кийинчерээк памил чайды коюу демдеп, *хам каймак* катыктап, туздан ачуу салып ичүүгө тез эле көнүгүп кетишкен. Азыр да, карандай памил чай таптакыр даамсыз, жагымсыз болуп көрүнгөндүктөн, каймак, сүт жок жерде улуу муундагы адамдардын эч болбосо, туз кошуп ичкендерин учуратууга болот.

Албетте, бул өзгөчөлүк Ванда жашаган памир кыргыздарынын мурунку, тамакка болгон табити Памир жайлоолорунда жашаган кезде калыптанып бүткөн катмарына таандык. Түркияда төрөлгөн кийинки муун өкүлдөрү чай ичүүнүн жергиликтүү маданиятына көнгөндүктөн, алардын сүт, каймак катыкталып, туз салынган чайга табити анчалык тартпагандыгын, ал гана эмес, карандай памил чайды «ичке бел» чөйчөккө куюп, чакмак кант салып ичмейинче чай ичкендей болгондугун, алымсынбагандыгын көрүүгө болот.

Катыкталган чэй – кам каймак же нак сүт катыкталып, туз кошулуп демделген, кийин эң көп ичилген чай абалына келген памил чайы. Катыкталган чайдын *каймак катыкталган чэй*, *сүт катыкталган чэй*, *митэн чэй* деген түрлөрү да бар. Эң жогору бааланганы, эңселип ичилгени *хам каймак* катыкталган чай болуп эсептелет. Суу кайнатылып, чоңураак чоңунгө памил чай демейкиден көбүрөөк салынып демделет да, отко коюлуп бир аз кайнатылат. Чай карарып чыккандан кийин оттон алынып, төрттөн биринче хам каймак катыкталат. Отко дагы бир аз коюлат, бирок кайнатылбайт. Туз башка тамактарга кандай салынса, ошондой өлчөмдө, иче турган адамдардын табитине жараша салынат.

Катыкталган чайдын туз салынбаган түрү *митэн чэй* деп аталат да, аны көбүнчө оорулуу же ден соолугунан шектенген адамдар ичет. Кийинки кездерде туздун ордуна чакмак кант салып ичиле баштаганын да көрүүгө болот. Чайга кум шекер салып ичүү салты Түркияда анчалык жайылбагандыктан, Ванда жашаган памир кыргыздары да чайга кумшекер эмес, чакмак кант салууну туура деп эсептешет.

Памирде хам каймак катыкталган чай гана туз менен ичилген. Кийинчерээк хам каймактын ордуна нак сүт катыктоо адатка айланган. Катык катары чийки сүт куюлса, отко койгон чайды кайнап чыккыча күтүү керек болгон. Бышкан сүт катыкталган болсо, отто бир аз гана кармап чыгарылып алынып, чыныларга куюлуп ичилген.

Азыр сүт катыкталып, туз салынган памил чай ар бир үйдө, күчтүү тамактан кийин суусундук катары да, карын тойгузуу үчүн да ичилип келет. Кийинчерээк медицина кызматкерлеринин эскертүүлөрүнөн улам, тузду азыраак салып, же туздун ордуна чакмак кант салып, же таптакыр эле *митэн*⁹ түрүндө ичүү жайыла баштаганы байкалат¹⁰.

Ушул жерден айта кетүүчү нерсе, чайга сүт, каймак, туз кошуп ичүү салтынын Борбордук Азияда, Саян-Алтай тоолорунун боорунда жашаган түрк-монгол элдеринин тамак-аш маданиятына да таандык көрүнүш

экендиги маалым¹¹. Бул чай ичүү салты кайсы бир элдин тамактануу системасынан алынган, өздөштүрүлгөн көрүнүш болсо, анын памир кыргыздарына кайдан, кандайча келгендигин, негизги булагы кайсыл этностун тамактануу системасы, модели, этикетине таандык экендигин аныктоо зарыл. Памир кыргыздары өздөрүнүн турмуш-тиричилигине жаңы эле кирген чай ичүү жөрөлгөсүнө чыгармачылык менен мамиле кылып, өздөрү кылымдар бою ичип-жеп келген сүт менен каймакты чайга кошуп ичүү, керек убакта ага туз, кант салуу жолуна түшүү аркылуу жогоруда аталган Борбордук Азия, Саян-Алтай аймактарында жашаган элдердин чай ичүү маданияты менен генетикалык да, маданий да байланышы болбогон, чай түрлөрүн өз алдынча жараттыбы – буларды толук аныктап чыгуу үчүн, албетте, өз алдынча тарыхый изилдөөнүн колго алынышы абзел. Азырынча, памир кыргыздарынын тамактануу системасындагы чай жана аны демдөө, ичүү жана адамдар арасындагы байланыштарда, аңгемелешүүлөрдө, сый-урмат көрсөтүү жөрөлгөлөрүндө колдонуу жолдору, ыкмалары жана расмиси, негизинен, башка элдерден кабыл алынгандыгы талашсыз болсо да, памир тоолорундагы климаттык шарт, элдин чарбалык-маданий тиби аны бүкүлү бойдон, өзгөртпөй, механикалык түрдө кабыл алууга жол бербегендигин белгилөө менен гана чектелүүнү туура көрдүк.

Памирде жашаган убактарда эле, дайыма болбосо да, чайга канттын ар кандай түрлөрүн салып ичкен учурлар болгон. Кант көбүнчө, шаар, кыштак жерлерине каттаган, колунда бар адамдардын үйлөрүндө болуп, келген сыйлуу коноктордун чайына салынып берилген. Чайга канттын кайсы түрүн салса, аны ошонун аты менен атап коюу адатка айланган. Мисалы, чакмак кант салган чайды *хант чэй*, наават салынган чайды *наават чэй* ж. б. деп атай берүү адатка айланган.

Чайдын памир кыргыздарынын тамактануу системасында тээ мурдатан бери эле колдонулуп келген айрым азыктарга да өз атын берүүгө үлгүргөндүгүн көрүүгө болот. Мисалы, Ван кыргыздарынын тилиндеги *ак чэй* аталышын Кыргызстандын түштүгүндө көк чайды атоо үчүн колдонулган *ак чай*, же сүт катыкталган чайды атоодо пайдаланылган *ак чай*¹² же *акталган чай* терминдери менен чаташтырбоо керек. Памир кыргыздарынын ак чэй деп аталган суусундугу сүт кошуп кайнатылган карандай суу болуп эсептелет. Ак чайды жасоонун жолу абдан жөнөкөй: чоңунгө бөксөрөөк суу куюлуп, отко коюлат жана суу кайнап чыгары менен үстүнө суунун чейрегинчелик сүт кошулуп, бир аз кайнатылгандан кийин чыгарылып алынган. Ак чэй нан же башка кургак тамактар менен да ичилген. Кээ бирөөлөр күчтүү тамак жегенден кийин аны сиңдирүү үчүн атайылап ичишкен. Жеңил өздөштүрүлүп, түтөктүрүү коркунучу болгон эмес. Памирге чыныгы чай түрлөрү жайылтыла элек убактарда ак чайдын ар бир үйдө кайнатылып ичилгендиги айтылат.

Кийинчерээк, памил чай жана анын түрлөрү кеңири жайылгандан кийин, катыкталган чай ичилип, ак чэй кээ бир колунда жоктор, же табити тарткандар тарабынан гана ичиле турган чай түрүнө айланып калган. Азыр ван кыргыздарынын дастарконунан 'ак чэй' же составы жагынан ага жакын турган кандайдыр бир азык затты көрүүгө мүмкүн эмес, анын ордун башка, кола, фанта сыяктуу чет элдик суусундуктардын ээлеп алгандыгы анык¹³.

'Ак чэй' аталышынын келип чыгышы, колдонулушу жөнүндө

төмөнкүдөй ой жорууларды жасоого негиз бар. Биринчиден, памир кыргыздарынын тамактануу системасында жана элдик табыпчылык салтында сүт кошулуп кайнатылган карандай суунун илгертеден бери эле болуп келгендиги талашсыз чындык. Демек, бул суусундуктун өзү эски болуу менен анык чайга байланыштуу келип чыккан аталышынын жаңы болушу толук ыктымал. Эгер андай болсо, бул азык заттын 'ак ч?й' атына ала электеги аталышы кандай болгон деген мыйзамдуу суроо туулат. Бул суусундуктун мурдагы, адепки аталышынын *кымыран* экендигин болжолдоо мүмкүн. Анткени, Ванда жашаган памир кыргыздарынын говорунда 'кымыран' деген сөз болгону менен, анын эмнени түшүндүргөндүгү тууралуу лингвистикалык так маалыматты эч ким бере алган жок. Ошентсе да, кымырандын сүтөн жасалган суюк азыктардын бири экендиги жөнүндө бүдөмүк да болсо, маалыматтар бар¹⁴.

Памир кыргыздарынын элдик медицинасында табияттан топтолгон жапайы өсүмдүктөрдүн, бадал жана жыгачтардын тамыр, жалбырак, бүр жана гүлүн кайнак сууга демдеп ичириүү жолу менен оорулуу адамдарды сакайтуу тажрыйбасынын бир топ бай болгондугу анык. Айрым өсүмдүктөрдүн Памир тоолорунда өспөгөндүгүн, алардын бапка жактан сатылып алынып келип колдонулгандыгын, көбүнчө чай сыяктуу демдөө жолу менен ичиле турган абалга келтирилгендигин колубуздагы «талаа материалдары» көрсөтүп турат. Жергиликтүү жана ташылып келинген өсүмдүктөрдүн баарынын чай демдөөгө окшогон ыкма менен даярдалышынан улам, алардын ботаникалык атына 'чай' компонентинин кошулуп айтыла башташына, ал эми кийинчерээк, алардын ар биринин чайдын түрлөрү катары кабыл алынып кеткендигин байкоо кыйын эмес. Ал чайлардын эң негизгилери төмөнкүлөр:

Кызыл чэй – Памир жайлоолорунда өскөн, жапыс, көк гүлдүү, жалгыз, ичке тамырлуу, аты белгисиз жапайы өсүмдүктүн тамырынан демделген чай. Кызыл чай, негизинен, шыпаазат катары гана ичилген. Баш оору дартка чалдыккандарга берүү үчүн атайын терилип келинип, тамыры кум, топурагынан арылтылып жуулгандан кийин кадимки чай сыяктуу демделген. Түсү кадимки памил чайга окшоп кызара чыккан соң, оттон чыгарылып алынып, чай сыяктуу эле ичилген.

Бул жапайы өсүмдүк жетилген кезде анын тамырын жулуп келип, кышта демдеп ичүү үчүн кургатып алгандар да болгон. Сайлуу, таштак жерде өскөн бул жапайы өсүмдүктүн Ван жана анын тегерегинде өсөөрү байкалган эмес. Демделип, чайы чыккандан кийин кадимки памил чайдын ордуна сүт же каймак кошуп, туз татытып ичкен адамдар да болгон. Азыр кызыл ч?й ичүү памир кыргыздарынын Ооганстанда калган бөлүгү тарабынан улантылып келе жатса да, алардын Ванда жашаган бөлүгү тарабынан ичилбейт, көпчүлүк, айрыкча кийинки муун өкүлдөрү анын эмне экенин да билишпейт.¹⁵

Гүлүшпан чэй – гүлүшпан аттуу өсүмдүктүн гүлүнөн демделген, суук таптуу чай. Гүлүшпан – шибөрдүү жерде, агын суунун же көлдүн четинде өскөн, тигинен гүлдөгөн жапайы өсүмдүк. Гүлүшпан толук гүлдөгөн кезде гүлү гана ичке сабагы менен кошо жулунуп алынып, кадимки чай демдегендей демделген. Саамдан кийин көк чайдын түсүндөй болгон, суук таптуу чай келип чыккан. Түтөк болгондо, баш ооруганда, ысыгы ашканда гүлүшпан чай ичирилген. Аны ысыгы ашкан, ысык таптуу тамактарды көп жең, синдирүү системасы бузулган адамдардын көк чай ордуна ичкен

учурлары да болгон. Азыр Улуупамир айылы дарыянын боюнда жайгашкан болсо да, гүлүшпан өспөгөндүктөн андан жасалган чай да унутулуп бүткөн.

Кумуру чэй – таш-шагылдуу жерде өскөн, кыска, майда ак, көк гүлдүү, кумуру аттуу жапайы өсүмдүктүн гүлү менен бүрүнөн демделген, көк чай ордуна ичилген, суук таптуу чай. Кумуру чай кумуру өсүп турган жеринен жулунуп алынары менен да, салкын жерге жайылып кургатылгандан кийин да чай катары демделип ичилген. Табити тартпагандар, даамы менен жытын жактырбагандар сүт, каймак катыктап да ичишкен. Ысыгы ашкан адамдар үчүн шыпаа чай болуп эсептелген. Айрымдар кышта ичүү үчүн кумуру жетилген кезде терип кургатып алышкан. Памирдин Аккумуру деген жеринде кумурунун эң мыкты түрү өскөндүгүн маалыматчылар көп эскеришет¹⁶. Азыр кумуру өсүмдүгүнүн өзү болбогондуктан, андан демделген чайды ичүү жолдору да унутулган.

Мамыры чэй – таштак, кургак жерде өскөн, бою өтө жапыс, тоголок, майда, көк гүлдүү, жыты буркураган, мамыры аттуу жапайы өсүмдүк гүлүнөн гана демделген суук таптуу шыпаа чай. Мамырынын сөңгөк жана жалбырактарынан ойдогудай чай болбойт. Ысыкчан адамдар мамырынын гүлүн топтоп, кургатып алып, кышында да чай демдеп ичишкен. Мамыры чай көбүнчө майлуу тамак жегенден кийин түтөк болбоо үчүн ичилген. Бирок, өзүнө таандык жыты болгондуктан, кээ бирөөлөр аны иче алган эмес. Жытын, даамын өзгөртүү үчүн кээ бирөөлөр демделгенден кийин үстүнө сүт, каймак куюп ичишкен. Ван жана ага жакын чөлкөмдө мамыры чөбүнүн өскөндүгү байкала элек. Ошондуктан мамыры чай ван кыргыздары тарабынан ичилбейт. Памир кыргыздарынын Памир тоолорунан көчпөй калган бөлүгү мамыры чай ичүү жөрөлгөсүн али унуткан эмес.

Улар оту – бийик кырларда өскөн, бою жапыс, көгүш майда гүлдүү, жыты буруксуган жапайы өсүмдүк. Өскөн жеринен жулуп алынары менен, кургатапстан туруп эле чай ордуна демделип ичилген. Айрым адамдар жайында терип, кургатып да алышкан. *Улар оту чэй* көбүнчө сүт же каймак кошулуп, памил чай ордуна ичилсе да, суук таптуулугу менен айырмаланган. Азыр ван кыргыздарында улар отунан демделген чай ичилбейт.

Адырашман чэй – адырашмандын бүрү менен уругуна демделген шыпаа чай. Адырашман жазда көктөп, күздө бышкан, бүрдөп, гүлдөп, аш байлаган, сөңгөктүү, тикенсиз жапайы өсүмдүк. Сөңгөгү отун катары да колдонулган. Кургатылган адырашман түтөтүлүп, ысырык катары да пайдаланылган. Адырашмандын бүрү, ичке сабагы, уругу менен аралаш кайнак сууга демделип, адырашман чай жасалган жана тамырчы табыптардын буйруусу менен көбүнчө тамакты синдирүү системасы бузулган, ич өткөк, сасык кекиртек, чалгурт болгон ооруларды сакайтуу үчүн сүт кошулуп ичирилген.

Адырашмандын уругу ('ашы' делбейт) даамы ачуу келип, өз алдынча да колдонулган. Ашказаны ысык-сууктан бузулгандар, гүптү болгондор эртен менен адырашмандын уругуна жетини санап туруп *мешке*¹⁷ майга аралаштырып жешкен. Бир эле колдонуу менен сакайып кеткендиктен адырашмандын уругу бирден бир күчтүү дары катары эсептелген. Билгендер азыр да: «Ысык-суукта ач-ток калып жүрүп *мүжэзи*¹⁸ бузулган адәмдэргэ тавылгыс дэри эде¹⁹» деп эскеришет.

Адырашман Ван областынын Каракүндүз аттуу айылында да өсө

тургандыгы айтылат. Бирок, азыр адырашман жана анын уругу эч бир шекилде, эч бир максатта колдонулбайт, оорулар расмий медициналык жардам алышат.

Задикайсар чай – шыпаа чайлардын бири; адырашман табылбай калганда задикайсар чай демделип, сүт катыкталып да, катыксыз да ичилген. Задикайсар – салыштырмалуу узун, топтолуп чыккан, шыбак түспөл, тоголок сары гүлдүү жапайы өсүмдүк. Ал топ-тобу менен жулунуп алынат да, чай жасоо үчүн уругу гана терилип алынат. Задикайсардын сабагынан чай демделген эмес.

Задикайсар адамдын гана эмес, табыштардын аныктоосу боюнча малдын кээ бир ооруларын сакайтуу үчүн да колдонулган. Мисалы, малдын буту шишип калса, задикайсар кайнатылып туруп, анын суусуна чыланган мата менен оролуп таңылып коюлган. Элдик ветеринариянын бул тажрыйбасы дайыма эң мыкты натыйжалар берүүсү менен айырмаланган.

Кулукей чай – Кулукей аттуу адам чай кылып ичип жүрүп жалпыга жайылган, аты белгисиз жапайы өсүмдүктүн бүрүнөн демделген шыпаа чай. Таштуу сайлаңкы жерде өскөн, майда, сүйрү жалбырактуу, ак гүлдүү өсүмдүк экендиги айтылат. Азыр кулукей чайдын аты, айрым белгилери гана жадыларда сакталып калып, аны демдөө, ичүү жөрөлгөлөрү таптакыр унутулган десе болот.

Карачеке чай – шыпаалуу чайлардын бир түрү; карачеке – Памирде зоолорунун бетинде, айрыкча Байгара деген жерде өскөн тикендүү, көк гүлдүү, мөмөсү кызыл жана кыйгыл даамдуу, бир караганда карагатка окшоп кетсе да, анын тобуна кирбеген кичирээк бадал. Карачеке жыгачынын кабыгынан бычак менен таарылып алынып демделген шыпаалуу чай түсү жагынан памил чай сындуу кыпкызыл болуп чыккандыгы айтылат. Карачеке чай ысык таптуу адамдар, жөтөлгө кабылгандар, *желкабыз*²⁰ болгондор тарабынан шыпаа чай ордуна ичилген. Карачекенин мөмөсүн балдар терип жешкен. Азыр ван кыргыздары карачеке бадалы өскөн жерде жашабагандыктан жана анын шыпаа күчүнө муктаждык болбогондуктан, чайдын бул түрү толугу менен унутулган.

Жанжевил чай – памирликтер үчүн кайда, кандай өсөөрү белгилүү болбогон, Памирге соодагерлер тарабынан алынып келинген, жыгач түспөл, как кургатылган өсүмдүк тамырынан демделген чай. Тамыр кыйла катуу болгондуктан, атайын майдаланып, даярдалгандан кийин гана демделген. Жанжевил чайы тамак жана кулак ооруларынын табылгыс дарысы делип эсептелген. Ага калемпир, кара мурч, *бозбука* кошуп демдеп ичирүү жолу менен кулак жана тамак ооруларын дарылашкан. Азыр жанжевил чай жөнүндөгү маалыматтар кээ бир инсандардын жадысында гана калгандыгын көрүүгө болот²¹. Жанжевилди, маалыматчылардын сыпаттоосу боюнча, имбир же ага жакын өсүмдүк түрү экендигин болжолдоого мүмкүн.

Бозбука чай да Памир тоолорунда өспөгөн, кайда, кандай өсөрү билинбеген, соодагерлер тарабынан алып келинип таркатылган, жыгач түспөлдүү, как кургатылган сөңгөктөн демдеген шыпаа чай. Бычак менен жыгач таарыгандай таарып алып, ошол таарындыдан чай демделген. Тамак, кулак, баш ооруганда калемпир, кара мурч, бозбука, жанжевил – төртөө аралаштырылып, чай сыяктуу демделип ичирилген. Айрыкча, ысык-суукка кабылуудан пайда болгон кулак оору үчүн табылгыс шыпаа болгондугу эскерилет²².

Башка жактан алынып келинип, чай катары демделип ичилген дагы

бир өсүмдүк *бөйрөкжооз* деп аталган. Бөйрөкжооз – жыгачтын боорунан өсүп чыккан кызгылтым түстүү, катуу нерсе. Памирде жыгач өспөгөндүктөн анын кантип өсүп, кантип жетилерин памир кыргыздары билишкен эмес. Аны Кытай тараптан, Кашкардан соода-сатык үчүн келгендер алып келип сатышкан. Бөйрөкжооз бөйрөк, тамак, кулак ооруганда аларды сакайтуу үчүн колдонулган. Ноокас адамга табып өз колу менен даярдап берген. Катуу болгондуктан, адегенде биртике майдалап сүрүп туруп, чай демделген сыяктуу демдеген. Карандай ичилген.

Азган – итмурундун Памир тоолорунда өскөн бир түрү же итмурун менен берү карагаттын ортосундагы мөмөлүү бадал. Азгандын кургатылган ашынан демделген чай шыпаалуу чай болуп эсептелген. Анын мөмөсү бышкан чакта терилип алынып, жайылып кургатылган да, керек болгон учурда колдонуу үчүн сакталып коюлган. *Азган чай* кагын (*түжүргөн*)²³ оорусунун бирден бир дабасы делип эсептелген. Жөтөлгө каршы да демделип ичирилген. Эч бир оорусу болбогон, ден соолугу чың адамдар деле чай катары ичсе залалы болгон эмес. Түркияда азган чайына жакын болгон итмурун (*күшбурун*) чайы көп ичилет, ван кыргыздары да аны кадимки чай ордуна ичүүгө алда качан көнүгүшкөн, бирок азгандын дарылык касиеттери жөнүндөгү маалыматтар унутула баштаган.

Памир кыргыздарынын фантазиясы менен байытылган чайлардын бири жангак чай (*жанак чай*) болуп саналат. Хам каймак болбогон жерде, жангактын маңызы майда жанчылып, алдын ала демделген памил чайдын үстүнө салынып, бир аз кайнатылгандан кийин чыгарылып алынып, катыкталган чай ордуна ичилген. Жангактын майы чыгып, хам каймак катыктаган чайдын даамын элестетип турган. Жангак чай талаага, сапарга чыкканда, жанда каймак алып жүрүүгө мүмкүн болбогон шарттарда жасалып ичилген. Азыр жангак чай жасалбайт, кийинки муундар чай катыктоонун бул жолун жактырышпайт²⁴ жана таптакыр унутулуп баратат десе болот²⁵.

Памир жайлоолоруна барчу жол канчалык катаал болсо да, соодагерлер, көбүнчө памирликтердин өздөрү, ал жолдун бардык машакаттарына чыдап, чайдын ар кайсы чет өлкөлөрдө, ар кыл чай фабрикаларда даярдалган түрлөрүн жүктөп баргандыктары эл эсинде азыркы мезгилге чейин сакталып калган *тахта чай*, *ун чай*, *сийлон чай* ж. б. деген чай аттарынан да көрүнүп турат.

Тахта чай – айтымдарга караганда Кытайда өндүрүлүп, такта түрүндө пресстелген памил чай. Жыты жагымсыз делип эсептелип, анча жактырылган эмес. Чайдын эң осолу деген баага ээ болгон.

Кийинки чай түрүнүн *ун чай* делип аталышынын себеби, ал, маалыматчылардын айтуусуна караганда, Пакистан чай фабрикасында кутуга салынган, ундай майда памил чай болгон. Жыты менен даамынын анчейин жактырылбагандыгы, башка сапаттуу чай жок кезде, аргасыздан демделип ичилгендиги айтылат.

Сийлон чай – Цейлондо өндүрүлүп, кутуга салынган жыгттуу чай. Кургатылган жалбырактардан туруп, жакшы демделгендиги жана даамынын да жытынын да жагымдуу болгондугу менен эсте калгандыгын көрүүгө болот.

Азыркы кезде болсо, албетте, памир кыргыздарынын көчпөй калган бөлүгүнүн да, көчүп келип, акырында Түркиянын Ван областына орношуп калган бөлүгүнүн да турмуш шарттары мурунку убактарга караганда кескин

өзгөргөндүгү маалым. Айрыкча, Ван областында жашап жаткан памир кыргыздарынын чай ичүү салты жаңылануу, өзгөрүү менен бирге айрым урунттуу өзгөчөлүктөрүн сактап калгандыгын да айтууга тийишпиз. Алсак, памил чайга каймак же сүт кошуп ичүү салты аларды курчап турган этномаданий чөйрө тарабынан канчалык жатыркоо менен кабыл алынса да, али унутула элек. Азыркы күндө да, көп эл катышкан тойлордо, жыйындарда көлөмү чоң, үч-беш литрлик эмалданган же металл чайниктерге 'туз салган', 'митэн' делген эки түрдүү сүт катык чай демделип, келгендерге чыныларга куюлуп берилет. Чайды дастаркондо отургандардын эң кичүүсү, же үй ээсине туугандык жакындыгы болгон бирөө чыныга куюп, конокторго узатып турат. «Мен митэн ичет элем» деген конокко тузу жогунан куюп берет. Ал эми отургандардан эч талап болбосо, «Митэн ичеткандар барбы?» деп, сурайт. Эч кимден жооп болбосо, туз салынган сүт катык чайдан куюп, катары менен узата берет.

Каймак катыкталган чай болсо, көбүнчө сааны көп үй-бүлөлөрдө даярдалат да, чекене топтун зыяпатынан ашпайт. Саалган нак сүт жылыга башка жактап келген быштакчыларга сатылгандыктан, каймак алуу бир топ кыйынга турат.²⁶

Ошол эле мезгилде сүт катыкталбаган, чакмак кант салынган памил чайды Түркияда абдан жайылган, улуттук белги маанисине жеткен «кымча бел» пише чөйчөк менен ичүүнү каалагандар, сүт же каймак катыктаган чайды табити тартпагандар да жок эмес. Кыскасы, Памир тоолорунда жашап жаткан кездеринде өздөштүрүлүп, кийин салтка айланган чай ичүү маданияты менен жаңы конушта оропара келген, демдөө тартиби, колдонгон идиши, курамы, даамы жана функциясы жагынан мурдагыга эч коошпогон чай ичүү маданиятынын жатыркоосуз жанаша жашатылып келе жаткандыгын өзгөчө белгилөөгө болот.

Памир кыргыздарынын дары чөптөрдөн демдеп ичкен чайларынын негизгилеринин азыр да, Памир тоолорунан көчпөй калган кыргыздардын тамак-аш системасында, элдик медицинанын алкагында активдүү колдонулуп жатышы менен ошол эле кыргыздардын мындан отуз жылдай мурда Ванга келип жерлешкен бөлүгүнүн турмушунда абдан аз колдонулуп, же дээрлик унутулуп калып жатышын да, биринчи иретте, турмуш шарттарынын өзгөрүшү, өнүгүшү менен түшүндүрүүгө болот.

Ооганстан Паамири азыркы кан жолдон оолак болгондуктан, ал жактарга дары-дармекти бузбай, табият кубулуштарынын терс таасирине кабылпай жеткирип алуу өтө кыйын. Ошондуктан, алардын турмуш-тиричилигинде табияттын өзүнөн түздөн-түз алынган шышаа заттардын ордунун маанилүү болушу табигый нерсе. Ал эми Ванга жашаган памир кыргыздары Түркия Республикасынын мыйзамдарына ылайык, ысымдары ооруканаларда катталуу турат жана доктордун кеңеши боюнча дары-дармектерди дары-каналардан сатып алышат. Ошондой эле, атайын чай өндүрүүчү фирмалардын сатыкка чыгарган чай түрлөрүнүн көптүгүнөн, башка өсүмдүктөрдүн гүлүн, бүрүн, жалбырагын же тамырын чай ордуна демдеп ичүү муктаждыгы такыр жок.

Жыйынтыктап айтканда, чай жана анын түрлөрүнүн памир кыргыздарынын тамактануу системасына келиши алардын тамактануу этикети менен азыктануу моделинин да жаңыланышына, жаңы жөрөлгөлөрдүн пайда болушуна алып келген. Алгачкы убактарда жатыркоо менен кабыл алынган «сары суу» адегенде бай-бийлердин дастарконун багынтуу менен,

кийинчерээк жалпы калктын сүйүп ичкен суусундугуна, дастарконго коюлган азык заттардын эң зарыл болуп эсептелген компонентине айланган. Тамактануунун башталышында, ортосунда, аягында, ал гана эмес тамак желип -ичилип бүткөндөн кийин да көңүлгө тийбей ичиле берген чай түрлөрү тамактануу процессинин ички «бөлүктөрүн» бири бири менен жалгаштырып туруу кызматын аткарган маанилүү азыкзат болуп чыга келген. Чай, анын жергиликтүү азык заттар менен айкалыштырылып байытылган түрлөрү өз алдынча тамак катары да ичилген. Чай ичүү маданиятынын жергиликтүү, этностук өзгөчөлүктөрү калыптанып, улуттук тамактануу системасынан өз ордун биротоло тапкандан кийин, капиет башталган көчтөн улам, элдин жаңы этномаданий жана этногеографиялык чөйрө менен алакалаш жашоого мажбур болушу жалпы тамактануу системасы менен бирге чай ичүү жөрөлгөлөрүн да жаңыланууга, өзгөрүүгө, керек болсо, көп жактарын акырындап унутулууга дуушар кылгандыгы талашсыз чындык. Ван кыргыздарынын чай ичүү маданиятынын өнүгүшүнүн негизги тенденциясы акырындап, Түркиянын бардык жактарына бирдей таркаган чай ичүү усулуна күн санап ооп бараткандыгын көрүүгө болот.

КОШУМЧА ТҮШҮНДҮРМӨ:

¹ Хохлачев В. В. Все о чае. – М.: Агропромиздат, 1987. – с. 207. Он же. Чой хакида. – Топкент, 1991. – 168 б.; Абашии С. Н. Чай в Средней Азии: история напитка в XVIII–XIX веках // Традиционная пицца как выражение этнического самосознания. – М.: Наука, 2001. – С. 204–205.

² Бул этностук топ тууралуу толук маалымат алуу үчүн төмөнкү булактарды караңыз: Rami Dor. "Si Tu Me Dis: Chante! Chante! ... Documents Pour Servir a la Connaissance de la Tradition Orale Des Kirghiz Du Pamir Afghan: These pour le Doctorat Es-Lettres par Rami Dor Presentee le 22 Desembre 1980. – Paris, 1980. –Tom 1; Ibidm. Contribution a l'etude des Kirghiz du Pamir Afghan (Cahiers Turcica, 1). – Paris, 1975. – 341 p; Rami Dor. Oogан Паамириндеги кыргыздар: Тарыхый-этнографиялык баян: Фр. котор. / Гүз. П. Казымбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1993, 79–87-б; M. Nazif Shahrani. The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to closed frontiers and war / With a new preface and epilogue by the author. – Seattle and London: University of Washington Press, 2002, p. 92–94; Tuncay Özdemir. Türkistan'dan Anadolu'ya Bir Göç ve Tarımsal Üretim Amaçlı İskan Örneği: Ulupamir // Türk Coğrafya Dergisi, 1997, Sayı: 32, Sayfa: 161–185; Süleyman Kayırov. Ulupamir Kırgızları // Türk Edebiyatı. – 2003, Sayı: 358. – Sayfa: 56–57; Süleyman Kayırov. Van Kırgızlarına Etnolojik Bir Bakış // Prof. Dr. Süleyman Kayırov. Folklor Üzerine Yazılar. – Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 124; İlimi Yayınlar Dizisi: 12, Sayfa: 147–164; Ibidm. Ethnological Review of the Van Kyrgyz // International Journal of Central Asian Studies, Seoul, 2010. – Volume 14, p. 181–199.

³ Абашии С. Н. Чай в Средней Азии... – с. 204–205; Хохлачев В. В. Все о чае... – с. 9-29 и др.

⁴ Макалада памир кыргыздарынын говоруна таандык түшүнүк, термин жана энчилюү аттардын айтылышына жакын жазуу максатында 'Ә' жана 'ә' ариптеринен турган шарттуу белгилерди колдонууга туура келди. Биринчиси баш тамганы, экинчиси кичине тамганы билдирген бул ариптер кыргыз тилинин түштүк диалектисине мүнөздүү болгон [ә] тыбышын ([a] менен [e] тыбыштарынын ортосундагы ачык, ичке үндүү) жазуу үчүн колдонулду.

⁵ Жээнбек Юрдакул Пэрман уулунун маалыматы (18.02.2002).

⁶ Сарт – памир кыргыздары өздерине тил жагынан жакындыгы болбогон бардык этносторду жалпысынан сарт деп аташкан. Бул жерде сөз вахылар жөнүндө болуп жатат. Ушул айтымдын негизинде чай жана анын түрлөрүнүн памир кыргыздарына караганда вахылардын тамактануу системасында мурдараак колдонула баштагандыгын, кыргыздар чай ичүү маданиятын кабыл алуудан көп убакыт мурда эле ал жөнүндө кеңири маалыматы болгондугун болжолдоого болот.

⁷ Көксөө – маалыматчылардын айтуусуна караганда, көбүнчө, ысык таптуу адамдардын туш болгон оорусу. Көксөө болгондуктан негизги белгиси тынымсыз жөтөлүү болуп саналган.

⁸ Жээнбек Юрдакул Пэрман уулунун маалыматы. Ал өзүнүн ысыкчан адам экендигин, көк чай ичкенде баш оорусунун басылып кала тургандыгын да кошумчалады (18.02.2002).

⁹ *Митэн* – туз салыпбаган тамак.

¹⁰ Абдулгафур Эржийес Эдил уулунун маалыматы (10.06.2003).

¹¹ *Абашин С. Н.* Чай в Средней Азии..., – с. 212–213.

¹² *Аттокуров С.* Кыргыз этнографиясы.– Б., 1997.– 129-б.

¹³ Мэстэнэ Кескин Мэсткэбыл кызы айткан маалыматтар пайдаланылды (10.06.2003).

¹⁴ Мэмэтжума Толган Төрөбек уулунун айтуусуна караганда кымыран сүттөн жасалган суюк, карын тойгузбаган, ден соолугу бузулган адамдарга бериле турган, кийинчерээк таптакыр унутулган суусундук. Кымыран түшүнүгү памир кыргыздарынын тилинде кеңири колдонулса да, анын кандай жасалгандыгы жана кантип ичилгендиги тууралуу кеңири маалымат жок (02.04.2002).

¹⁵ Абдулгафур Эржийес Эдил уулунун маалыматы (10.06.2003).

¹⁶ Мэмэтжума Толган Төрөбек уулунун маалыматтары 02.04.2002).

¹⁷ *Мешке* – жуураттан, каймактан чалынып алынган, сызгырыла элек сары май.

¹⁸ *Мүжээ* – 1. мүйөз; 2. адамдардын ысык таптуу, суук таптуу, мүжээ жана чалгурт болуп бөлүнүшү.

¹⁹ Мэмэтжума Толган Төрөбек уулунун маалыматтары (02.04.2002).

²⁰ *Желкабыз* – Памир шарттарында каймакты көп жегенден улам пайда болгондугуна ишенилген оору.

²¹ Зунун Эздин Молло Эпиркул уулунун маалыматы (02.08.2003).

²² Ошол эле маалыматчы.

²³ *Түкүргөн* – Памир жайлоолорунда көп учураган кагын оорусунун тергөө аты.

²⁴ Абдулгафур Эржийес Эдил уулунун маалыматы (10.06.2003).

²⁵ Ошол эле маалыматчы.

²⁶ Ван кыргыздары соода-сатык иштеринин пайда-зыян тараптарын анчалык эске албай, күнүмдүк муктаждыктарын камсыз кылуу далалаты менен жашагандыктарынан улам, алардын уй, кой, эчкиден зор мээнет менен саап топтогон сүттөрүн өтө арзан баага сатып жиберип, кайра өздөрү сүт жана сүт азыктарын маркеттерден калча эселеп кымбат баага сатып алгандыктарын күрөөгү болот.

Кыргыз элинин жоокердик жазалоо ыкмалары жана кийим-кечектерине кыскача обзор

Кыргыз элинин көп кылымдык жоокердик тарыхында, байыртадан бери колго түшкөн душманды жазалоо үчүн жана эки элдин ортосундагы ынтымагынын учугун улоо үчүн бир канча айла амалдар колдонулуп келген.

Мисалы, «*колун бооруна алдыруу, башына коок кийгизүү, мойнуна кур салдыруу, туткундоо*» сыяктуу жазалоолорду колдонушкан. Жоокерчилик замандын шартына ылайык, жеңген тарапка жеңилген тараптын башчысы айыбы үчүн «*эки колун бооруна алып*», кечирим сураган. Мындай жоокердик салт кыздары тартуу, малы олжо болуп турган доордун мүнөзүнө туура келген жана айыпка жыгылган адамдын күнөөсүн кечиргендиктин белгиси катары бааланат.¹

«*Коок кийгизүү*» тарыхый жактан колго түшкөн душмандын ичине катылган сырын билүү үчүн, же болбосо манкурт болуп качса да, өз элин таанытпоого колдонулган жазалоолордун бири. Профессор И. Б. Молдобаев «*Коок кийгизүү*», «*Башына шири салуу*» боюнча иликтеп, мындай жазалоолор калмактарга гана тиешелүү болгонун белгилейт.² Уламыштарда айтылгандай коок төө терисинен шири болуп жасалып, туткундун башына кийгизилип, коок кургаган сайын башты кысып, мээнин иштөө дарметинен алсыраткан.³

Кур салуу – душмандан багынгандыгынын белгиси катары, жасаган кылмышы, келтирген чыгымы үчүн кечирим суралган.⁴

Туткундоо – душманды колго түшүрүп, жоо тараптын кишисин көз каранды абалга алып келүү дегенди айтсак болот. Ал эми «*далынын кечирин кесүүдө*», душманды кыйноонун, кордоонун оор түрлөрүнүн бири.

Элдик дастанда душмандын далысындагы жука кемирчегин кесип өч алуунун салттык эрежеси катары баяндалат.

Оң далысын ойду эми,
Оң колунун кечирин,
Такыр кесип койду эми.⁵

Тагыраак айтканда, жогоруда көрсөтүлгөн жазалоолордун түрлөрү, кыргыз элинин жоокердик маданиятында, башка көчмөн калктардын жазалоо ыкмаларындай эле, колго түшкөн душмандардын өчүн алууда колдонулуп келген. Бирок, душмандардан өч алуу эрежелери кыргыз элинин мыкаачылык касиетин сүрөттөбөйт. Башкача айтканда, эби келсе, жарашуу ынтымагы, баатырдык урмат-сый да колдонулган. Ал эми чектен ашкан душмандардын мамилесинен улам жазалоонун оор жана жеңил түрлөр жашап келген.

Кыргыз элинин согуштук курал-жарактары менен жазалоочу салттык эрежелеринен кийин душман соккусунан коргоочу аскердик кийимдери-

А. Турдумамбетов – КР УИАнын Тарых жана маданий мурас институтунун аспиранты, КР Президентинин алдындагы Башкаруу академиясынын А.Токтоналиев атындагы финансы-экономикалык техникумунун окутуучусу

нин ролу зор. Алардын катарында жоокердин баш кийими катары «*туулга*», согуш учурунда жоонун курал-жарагын коргоонуу үчүн колдонулган. Туулганын ичи жумшак болуш үчүн, кездемеге иштелип, булгаары менен сыртталган. Согуш учурунда туулганын касиети жогору бааланып, ал байыркы мезгилдерден XIX кылымдын башына чейин жашап келген.⁶ Ал эми орто кылымдарда туулганын жасалышы бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болуп, бетти, моюнду калкалай турган бөлүктөр кошулган.⁷

Жоокерлердин аскердик кийимдеринин ичинен «олпокту» биринчилерден кылып айтсак болот. Олпоктун жасалышына көңүл бурсак, ичине кебез салынып, мындан сырткары ичине металл же темирдин күкүмү ширетилип жасалган. «Манас» дастанынын үчилтигинде «*олпок*» негизги коргонуучу кийимдердин бирине кирген. Дастанда сүрөттөлгөндөй, ал көп түйшүк менен Каныкейдин колунан жаралат. Элдик чыгармада айтылгандай, жоокерлердин баардык согуштук кийимдери аял кишинин колунан жаралып, баатырларга сый-урмат менен тапшырылган.⁸

Ал эми кыргыз элинин кенже дастандарында, жоокердик кийимдин бул түрү, согуш майдагында кеңири баркталат. Алсак, «*Курманбек жана Сейитбек*» кенже дастандарында кыргыз элинин «*олпогунан*», калмактардын «*олпогу*» жасалышы жагынан алда канча начар экендигинен кабар берет:

...Душманга найза сайганда,
Калчу эле олпок булайып.⁹

Баятан сөз кылган кыргыз баатырларынын жубайлары, жогорку ыкма жана жоопкерчиликтүү мамиле менен уз-устачылыгын арттырышып, аны даярдоого түн-күн, ай-жылдар сарп кылынган.

Түн ичинде уйку албай,
Күндүзүндө тынч албай,
Ичин кымбат ичтедим,
Эчен жылы тиштедим,
Тиштеп жатып каранды,
Күрөктой тишим жоюлду.
Тиштеп жатып каранды,
Кара көзүм коюлду.¹⁰

Элдик дастандардын түпкүлүгүндө, мындай жоокердик кийимдердин катарын «*бадана, соот көк ырапс тон, чайинги тон, кыяк, чарайна, чопкут, карыпчы, белдемчи, жаргак шым, кандагай, кур, жекесан*» сыяктуу бут кийимге чейинкилер түзөт. Алардын ичинен, «бадана» иран тилинен «*дене же бой*» дегенди түшүндүрүү менен, жоокерлердин ок өтпөгөн сырт кийими катары кош бадана же чын деген аталыштар менен элдик чыгармаларда кездешет.

«...Кош бадана, торгой көз»
«...Чын бадана, торгой көз.»¹¹

Демек, «бадана», көзчө-чынжырчалардан турган жоокердик кийим экендигин жоромолдоого болот.

Ошондой эле дүйнөнүн бир катар байыркы мамлекеттери (Ассирия,

Рим, Персия, арабдарда, сарматтар) кеңири колдонгон «*соот*» деп аталчу ок өтпөс, согуш куралдарынан сактануу максатында металл шакекчелери менен бири-бирине чиркелиштирилип, көйнөк формасында согулган жоокердик кийимдердин бирин айтсак болот.

Кыргыздардын жоокердик кийимдеринин ичинен соотту V к. чейин эле кыргыздар пайдалангандыгы белгилүү. Элдик дастанда:

«Ак күрөөкө соотун,
Кынай кийип зынкыйтып,¹² — деп айтылат.

Ичтен кийиле турган, денеге кынаптап катуу металлдан же калың териден, булгаарыдан «*чарайна*» соот кийими даярдалган. Чарайнаны бир гана согушта гана эмес, эр сайышка түшкөн баатыр-балбандар ок, найзадан сактаныш үчүн кийишкен. Ал эми элдик оозеки дастандагы Төштүктүн ок өтпөс соотунун энчилүү аты, «*чайинги тон*», теринин же кездеменин сыртына металл жалатылып жасалган сырт кийим катары сүрөттөлөт.

Чайинги деген тон кийип,
Чалкуйрук сындуу ат минип.¹³

Баатырларды ар кандай кырсыктардан сактоочу кереметтүү касиетке ээ, көк түстүү «*ырапс тонун*» бар Чубактын турган турпаты сүрөттөлөт. Башкача айтканда, «*көк ырапс тон*» көкө теңир менен түстөш, жоокердик кийимдердин бири. Байыркы түрк элдериндей эле көк тонду, кыргыздар касиеттүү санашып, керек болсо Чубактын тулпарынын өңү когала оңдо болгон.

Аталган жоокердик кийимдерден сырткары, түрк-монгол тилдерине таандык, сооттун металлдан ширетилип, балыктын терисиндей быдырала калкан сыякталып жасалган «*куяк*» кийими, согуштук беттешүүдө жоокердин бел курчоосуна тизеге чейин октон, найза, кылычтан сактоо үчүн «*белдемчи*», согушта жоокердин колун билегинен, ийинине чейин сактап калуучу «*карыпчы*», ок өтпөс, сайса найза тешпеген, чапса кылыч кеспеген, жоокердик кийимдердин байыркы түрлөрүнүн аталышы «*чопкут*» жана атса ок өтпөс жоокердин үстүнөн кийилүүчү «*күбө*» сыяктуу жоодон сактануучу кийимдери бар. Кыргыз элинин жоокерчилик заманында, баатырлар тулпарларын да, душмандын аткан огуна коргошкон. Монгол тилинен «*тчи*» деп аталуучу аскердик кийими, кенже эпостордун биринде, мындайча сүрөттөлөт:

«Көк тулпар атын үпчүндөп,
Темир менен орогон.»¹⁴

Ал эми жасалышы тууралуу кеп козгосок, кенже дастандарда металлдын мыкты түрлөрү колдонулуп, кынапталып жогорку денгээлде жасалышынан, сапатына чейин кабар берет.

«Туулга, соот, чарайна,
Калганы да темирден»
«...Чарайна, соот, калканды,
Жаанын огу кесе албай
Жалпы темир шыбама.»¹⁵

«...Калай, жезди жыйдырып,
Сары алтындай колодон,
Чарайна, туулга куйдуруп.»¹⁶

Жыйынтыктап айтканда кыргыз элинин жоокердик курал-жарактары устадан-устага салып, мыкты уздардын колунан ай-айлап, жыл-жылдап токулуп, куюлуп колдонууга берилген. Жасалыш ыкмаларын туу тутуп жоо куралын өткүр, кийимин ок өтпөс бекем кылып жаратуу жана ар кыл айла амалдар жоопкерчилик менен чеберчиликти талап кылган.

КОШУМЧА ТҮШҮНҮКТӨР:

- ¹ Орозбаков С. Манас. – 2-китеп. – Фрунзе, 1986, – С.218.
- ² Молдобаев И.Б. Эпос Манас как источник государственности кыргызов. – Б., 2004. – С. 118–119.
- ³ Каралаев С. Манас – 1-китеп. – 43, 156-66.
- ⁴ Манас энциклопедиясы. – Бишкек, 1995 – 1-т. – 303-б.
- ⁵ Каралаев С. Сейтек – 328-б.
- ⁶ Молдобаев. – С.119.
- ⁷ МЭ... – С.299.
- ⁸ Каралаев. Манас С – 2-китеп, 1986. – 59-б; Орозбаков С. 2-китеп, 1986. – С.59.
- ⁹ Курманбек, Сейитбек: Эпостор/ А. Акматалиевдин жалпы ред.астында. – Бишкек, 1998. – 383-б.
- ¹⁰ Орозбаков С., 2-китеп Көрсөтүлгөн эмгек. – Фрунзе, 1986. – 59-б.
- ¹¹ Каралаев С. – Көрсөтүлгөн эмгек – Бишкек, 1995. – 167-б.
- ¹² С.Орозбаков Манас. – 3-китеп. – 114-б.
- ¹³ С.Каралаев. Көрсөтүлгөн эмгек. – 12-б.
- ¹⁴ Карач дөө, Эр Эшим /А.Акматалиевдин ред.астында. – Бишкек, 2003. – 46-б.
- ¹⁵ Ошол жерде. – 46-47-66.
- ¹⁶ Курманбек, Сейитбек... – 388-б.

Кыргыздардагы ит агытып, куш салуу жана аңчылык өнөрү

Байыркы кыргыздардын чарбачылыгында аңчылык негизги кесиптердин бири болуп келген. Түштүк Сибирдин Минусин өрөөнүн жана Саян-Алтай тоолорун байырлап турган мезгилдерде, кыргыздардын чарбачылыгында аңчылык башка тармактардан кем калышпаган өнүгүү деңгээлине жеткен. Анткени, «Кыргыз өлкөсүнөн» сыртка баалуу аң терилер (тыйын чычкан, булгун, кундуз ж.б. териси), жыпар (мускус – бугу тукумундагы, бирок мүйүзү жок кабарга (кыязы багышка жакын) аттуу ж.б. жаныбарлардын урук безинен бөлүнүп чыгуучу абдан жыпар жыгттуу зат) жана бычак сапка жарай турган хутунун мүйүзүн экспортко алып чыгышкан. Енисейдеги кыргыздардын аңчылыгы өндүрүүчүлүк (промыселдик) деңгээлге жеткен деп айтсак болот. Ошондуктан, аңчылык кылуудан өндүрүлүп иштетилген ар кандай баалуу аң терилерди жана буюмзаттарды, кыргыздар алыскы өлкөлөргө чейин сатууга чыгарууга мүмкүнчүлүк алышкан.

Байыркы кыргыздардын чарбачылыгын изилдеген авторлордун пикиринде, кыргыздардын негизги чарбасы мал чарбачылык жана дыйканчылык болуп, кийинки орун аңчылыкка таандык деп эсептелген. Бирок, Теңир-Тоолук кыргыздардын чарбалык-экономикалык турмушунда жаратылыш жана географиялык-климаттык шартка жараша, бир катар өзгөрүүлөр болуп өткөн. Минусин ойдуңуна караганда, Теңир-Тоо кунардуу жайыттарга мол болуп, мал чарбасын жүргүзүүгө алда канча ыңгайлуу жагдайлар түзүлгөн. Кыязы, Теңир-Тоо кыргыздарындагы аңчылыктын енисейлик кыргыздардай өзүнчө чарбалык кесип кылуу тармагына өсүп жетилбешине, мал чарбачылыктын басымдуулук кылышы себеп болушу ыктамал. Бирок, ошондой болсо да Теңир-Тоо кыргыздарында аңчылык бизге жеткен маалыматтар боюнча, XVIII–XIX кылымдарда деле алардын негизги чарбачылыгына көмөкчү гана, же болбосо кыйла жөлөктаяк болгон тармак катары кала берген. Анткени, аңчылык кылуу менен чакан чарбалар жана жакыр айылдар, үй-бүлөлөр өзүлөрүн эт азыктары менен камсыз кыла алышкан. Ошондуктан, кыргыздарда кылымдардан бери мурасталып келген аңчылык кылуунун ар кандай түрлөрү, ыкмалары иштелип чыгып колдонулуп келген. Анын өнүгүшүнө негизинен Теңир-Тоонун географиялык-климаттык абалы, жаратылыш чөйрөсү жана айбанаттар дүйнөсү таасир эткен. Мунун далили катары, жаратылышка жана жан-жаныбарларга аяр мамиле кылуу керектиги жөнүндө фольклордук чыгармаларда орун алган Сур эчки менен Кожожаштын окуясына окшогон элдик түшүнүктөр жана аңыз кептер мисал боло алат. Кыскасы, кыргыз элиндеги ит агытып, куш салуу жана аңчылык кылуу өнөрү жаратылышка жана жан-жаныбарларга аяр мамиле кылууга үйрөткөн жана аны чанда бир адам гана аркалай алган өтө кылдат кесипке айланган. Ушуга байланыштуу, биз төмөндө кыргыз элинин аңчылык өнөрүнө байланышкан айрым маалыматтарга токтолуп көрсөк.

Куш салуу өнөрү аңчылыктын эң барктуу түрү болгон. Куш таптаган

адамды кыргыздар жалпы жонунан мүнүшкөр деп аташкан. Мүнүшкөр болуу чанда бир адамга туш келген өнөр. Ал бүткүл дараметин жана жан дүйнөсүн өтө чыдамкайлык менен арнаганда гана алгыр кушту таптай алган. «Бүркүт салсаң Алтайдын кызыл түлкүсүн киерсин, карчыга салсаң калжа жеп, жазга жакын болгондо, атынын башын карга жейт», — деген макалды келтирет Белек Солтоноев. Макалдын мааниси бүркүт таптоодон артык өнөр, андан артык алгыр куш болбостугун айтууда. Бүркүт — кыраандын алшы. Мүнүшкөрлөрдүн ата башын «бүркүтчү» деп атайт. Калган кыраан куштарды «үндөктөөчүлөр», «мүнүшкөрлөр» деп аташат. Бүркүт чоңду качырат. Бийик жерлерди мекендеп, жашоо-тиричиликти өткөргөн алп канаттуу, муну таптоочулардын айлакерлиги берки алгыр куштарды асыроочулардан айрымаланат.

Бүркүттүн кыраандыгын даназалап, элдин айтымында аны 65 түргө, кээ бир кабарларда 40тай түргө бөлүштүрүшөт. Кырктын кырк түрдүү табы, кырк түрдүү жоругу билинет, — деп жазат көрүнүктүү этнограф Амантур Акматалиев. Мунун ичинен төрт берени бөлүнүп турат. Алар кыраандын укмушу. Төртөө төрт бөлөк касиетке эгедер. Төртөө тең бөрү-карышкыр алат. Ошонун бири — «Оролмо тоонун ак ийини» болуп саналат. Калгандары түлкүлүк бүркүттөр.

Куштун кийинки кырааны — ителги. Ителги кыргыздар өтө аздектеген куштардын бири. Ителги уусун төбүүчү кыраан. Шумкардан шумкар туулбайт, ителгиден шумкар туулат, — деп айтылат. Жалпысынан, ителги деп аталганы менен таза шумкар кызыл чаар, көк чаар болуп бөлүнөт. Алардын мүнөзү жакшы, тапка да бат кирет. Ителгинин да мындан башка бир нече түрлөрү бар. Мисалы: Көсөө шумкар — капкара шумкар, ал аябай кара мүртөз, мүнүшкөрлөрдүн мүнүшкөрлөрү чыгышып отуруп, айлакерлигинен араң тапка киргизет. Анын куйрук канаттары катуу келип, темир калдырган өңдөнөт. «Калдыр канат, муз мурут бүркүтү» сыяктуу силкилдеп койсо, короодогу кой үркөт, талаадагы тай үркөт.

Ителгинин томогосу тартылганда ал оболу жер менен жер болуп жөнөп, жуп он-он беш кадамдай калганда асманга октой түштүз атып чыгат. Уусуна төбөсүнөн тиет. Акыркы уусу менен жерге түшөт. Түшүп тумшугун анын тамагына матырып, жылуу эттен оозанып алат. Ителгинин мыктысы эгер уу көп болсо, 20–25ин тээп түшүрөт. Бир эле томого тартканда 15–17 тоодакты тээп түшүргөн шумкарлар бар.

Ителгини темир канат камап, үндөктөп, таптоосуна келтирсе, барабара шумкар чыккан. Жырткычтардын зору — бүркүттүн табышкерлигин эсепке албаганда, ителгинин ичинен тандалып чыккан шумкарга эчтеке теңеле албайт, — деп жазат Амантур Акматалиев. Баарын кыраан деп айтканыбыз менен кыраандын кырааны, куштардын кушу, канаттуулардын канаттуусу бар. Тээп түшүрүүчүлөрдүн ичинен шумкар менен ылаачын. Бул экөөнөн да ак шумкар — канжыгалуу артык болот. Ителги деп кармап келип, андан кыраан чыкса, «шумкар» тура дейбиз.

Куш таптоо кылдат өнөр болгондуктан, кыргыздын мүнүшкөрлөрү жырткыч канаттуулардын ар түркүнүн ийге келтирип таптай алышкан. Анткени, ошол эле ителги өзүнүн алгырлыгы боюнча бир нече түргө бөлүнүп кетет. Алардын катарында ылаачын деп аталган куштун да артыкчылыгын кыргыздар баалай билишкен жана аң уулоодогу өтө кастарлаган канаттуулардын бири болгон. Ителгиден шумкар чыкса, ылаачындан кумпай туулат. Бул мыктысы, андан кийинкиси шумпай, анан ылаачын болуп бөлүнөт. Жалпысынан биз ителги дегендей ылаачын деп коёбуз.

Ылаачын куштун ичинен чыгат. Көгүчкөн, улар, аккуу, каз, ордок, каракур, кыргоол, кекилик, чил, тоодак өңдүү канаттууларга салынуучу ийри тумшуктуулар (бүркүттөн башкасы) куш деп аталат. Ага ителги, кыргый, турумтай, жагалмай өңдүүлөр кирет да, мында кыраандыгына жараша уусу тандалат. Ылаачын кыраан куштун өжөрү. Кыраандын томогосун тартканда, анын анын чогултуп алдына салып айдап, кээде көзгө илешпей күүлөнүп, ууну төбүүгө өтөт. Шуу-шуу этип, учканы-тепкени көзгө илинбей, канаттарынан кадимкидей ышкырык чыгып, алдын тороп тебет.

Куш — кыраандын жалпы аталышы. Эң мыктысы туйгун деп аталат. Алгырлыгында айла-амал жок аны менен ууга чыккандардын канжыгалары кабат келип турат. Андан кийинкисин «тунжур» дейт. Бул да жакшы, көк-ала өңдөнүп, табына келгенде олжолуу-буйлалуу неме. «Тынар да ушул куштан чыгат» деген мүнүшкөр, саятчылар бар. Үчүнчүсүн, «куш» деп коюшат. Бул — кыраандын жалпы сыпатталышы. Алгыр куштардын катарында таптоого келтирип, илбээсин алганга үйрөтүлгөндөрдүн катарына кыргый, жагалмай, турумтай, үкү, күйкө ж.б. кирет.

Сагызганды тапка келтирип, аңчылык кылууда пайдаланууну кыргыздар мурдатан билишкен. Үйрөтүлгөн сагызганды ууга чыкканда алдын ала учуруп, анын шакылдаган үнү аркылуу жакын арада аңчылык кыла турган жаныбардын бар экендигин биле алышкан. Сагызгандын мындай касиетин аскерлер жана чалгынга чыккандар да пайдалангандыгы элдик оозеки чыгармаларда, ошондой эле санжыраларда да айтылат. Байыртадан элибизде сагызганды ар кандай коркунучтардан кабар берген кабарчы катары пайдалангандан тышкары да, короосундагы малын карышкырлардан сактоо максатында адамдардын карышкырча улуп, аларды жакын чакырып, атып алган учурлары да болгон. Бүгүнкү күнү бул байыркы өнөрдү сактап келген, Алай аймагынын Терек айылынын тургуну жетимиш эки жаштагы Капалан Дүйшөбаевдин ысмын атай кетсек болот.

Кыргыздарда башка элдерде унутулуп калган кузгун таптоо өнөрү да бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Маселен, Аламүдүн районунун Кара-Жыгач айылынын тургуну, малчы-мерген Токтогул Жапаров көп жылдардан бери атасынан үйрөнгөн жөндөмү менен кузгундарды таптап, аңчылыкта пайдаланат. Бүгүнкү күндө ал да уулун да бул өнөргө үйрөткөн.

Аңчылык өнөрдүн куштан кийинки эле түрү — ит агытуу. Мүнүшкөрлүктөн кем эмес, адамдын чыдамкайлыгын талап кылган ит агытуу, тайган салуу өнөрү, кыргыздардын аңчылыгындагы кылымдардан бери сакталып келген кесиптердин бири болгон. Тайган тууралуу илгертеден мындай макал-ылакаптар калган: «Ит кырааны тайгандыр, тайганды таптап салгандыр, тамактанып тойгондур», «Табам десең тайган тап, жакшы таптап, жакшы бак. Табын билсең тайгандын, табылганы таалай бак», «Туйгунду күтпөй тайган күт, тайганды багып тойгун журт», «Туйгунду салбай тайганды сал, тайганды салган тапкан мал» ж.б. Алгыр тайганы бар айылга эч убакта карышкыр кирген эмес. Кыргыз күлүк ат, бүркүт, шумкарды кандай көрсө, тайганды да ошондой ардактаган. Тайган бул жергиликтүү ит тукумундагы аңчылыкка үйрөтүлгөн жана элдик аргын-даштыруунун негизинде келип чыккан өзгөчө бир үй айбанаты болгон. Кыргыз тайганы качан жаралганы бизге белгисиз. Бирок нечен кылымдардан бери кыргыздар тайганчылыкты өнөр катары аркалап келгендигин далилдей турган жазма жана археологиялык маалыматтар да бар.

Тайган чынында эле ит кырааны. Тайганды илбээсиндин ар кандай түрлөрүнө салганга жана алганга үйрөтүшкөн. Өзгөчө биргелешип ууга чыгууда тайган агытуу өтө натыйжалуу болгон. Мындай учурларда мыкты тайгандар үйүр-үйүрү менен аркар-кулжаларды буйгалатып зоого камап берген. Элдик аңыз кештерде аюуга, жолборско кол салган тайгандардын болгондугу тууралуу маалыматтар айтылат. Мисалы, Белек Солтоноев 1840-50-жылдары бугу кыргызынан Балбай Эшкочо уулунун бир жылда жүздөп бугу-марал, аркар-кулжа, эчки-теке алган актаман деген тайганы жолборс да алган, деп жазат. Тайгандын анык кырааны болуп, элдик мифологиялык түшүнүк боюнча кумайык саналган. Айтымга караганда, аны көк жору тууп, туугандан кийин үч күнгө чейин киши көрсө кумайык (тайган) болуп, андан өтсө, жорунун балапаны болуп калган. Бул аңыз-мифологиянын келип чыгышы бекеринен эмес. Ит жаныбарын аздектеп, аны табиятынан адамга жакын кереметке ээ кылуу менен кумайыктын образын жаратуу, кыргыздардын эзелки аңчылык өнөрүнүн бизге чейин жеткен мифологиялык түшүнүктөрүнөн болуп саналат.

Кыргыздардын аңчылык өнөрүндө жогоруда белгилегендей тайган салуу кенири таралган. Кыргыз тайганын ан уулоодогу өзүнүн мыкты сапаттары менен айрымаланган. Окумуштуу, профессор А.Алдашев мындай деп жазат: «алар өтө келишимдуу, баш сөөгү бекем, тумшуктары кемирчекке чейин тикирейген кыска кулагы, бекем узун шыйрактары, кең көкүрөгү, ичине тартылып турган курсагы, орто узундуктагы сыртына карай ийрилип турган куйругу, кыска тыбыт жүнү өзгөчөлөнтүп турат. Мунун бардыгы аталган тукумдун ойноктугунун жана күлүктүгүнүн белгиси. Чынында алар ылдам чуркашат жана түлкү, жапайы эчки-текеге тез жетишет. Тайгандар эч коркпостон карышкыр, аюу ж.б. башка жырткычтарга кол салышат. Адамдарга жана үй айбандарына үрбөйт, чоочун иттерге катылбайт, бирок алар тайгандан абдан коркушат».

Чыдамкай кыргыз тайганы аркарга, тоо эчкилерге, эликтерге, карышкырга, түлкүгө, коенго ж.б. агытылган. Тайган узак мезгилге жана жекече аңчылык кылганга даярдалган.

Кыргыздар байыртадан ит агытып куш салуу менен бирге эле аңчылык кылуунун ар кандай айла амалдарын иштеп чыгышкан. Маселен, капкан салуу кыргыздардагы аңчылык кылуунун бир ыкмасына айланган. Алар ар кандай жырткычтарды, айбанаттарды кармоо үчүн жайпак табактуу темир капканды, тор капканды жана аңга түшүрүү сыяктуу амалдарды колдонушкан. Карышкырга капкан салганда аңчылар жаага жуук жардагы, үңкүрлөрдөгү же камыштардын арасындагы ар кандай жаныбарлардын сөөктөрү мүлжүнгөн карышкырдын үңкүрүн тапканга аракет кылышкан. Үңкүрдү тапкандан кийин аңчылар күзгө чейин уядагы бөлтүрүктөрдү алдыртан байкап, качан гана алар август айы ченде жетилип калганда капкан салышкан. Капкандын ар кандай түрлөрү болуп, карышкырдан тышкары кыргыздар аюуга, жолборско, түлкүгө да капкан коюшкан.

Капкан салуу аңчыдан өтө кылдаттыкты жана билгичтикти, жер шартын жана жырткычтын жүрүм турумун жакшы өздөштүрүүнү талап кылган. Бул үчүн аңчы алдын ала жырткыч өтө турган чыйырларды аныктап жана капкан сала турган жерди тандаган. Адатта чоңураак жырткычтар мадыл, карышкыр, түлкү жана башкалар жырткычтар чыйыр кылган жолдорду гана пайдаланышып, көбүнчө өзүлөрү өтүп жүргөн издер аркы-

луу жүрүшкөн. Кыргызстандын тоолуу шартында жырткычтар кыяларга, көбүнчө адам баласы жетүүгө кыйын болгон жерлер аркылуу чыйыр салышкан.

Аңчы жыл бою жырткычтын жашаган жерин аныктап андан кийин гана капкан салган. Муну менен бирге, аңчы жаныбарлардын сактыгын, же болбосо алар кайсы мезгилде жүрүм туруму башкача болуп, үйүгүшкөн учурларында өзгөрүлүп кала тургандыгынан бери билгенге аракет кылган. Алардын кайсы убакта сактыгын жоготуп же тескерисинче, кандай мезгилде өтө кыймылдуу болуп кала тургандыгы аңчы үчүн маанилүү болгон.

Жаныбарларды капканга азгыруу үчүн аңчы жыттанып калган татканкыч жемди таштаган. Жырткыч айбанаттар үчүн эң эле мыкты татканкыч жем катары алыстан жыт бере турган бузулуп бараткан жаныбардын же майда кемирүүчүлөрдүн жана куштардын эти натыйжалуу болгон. Кыш мезгилинде катуу суукта татканкыч жемдин тонуп калбай жакшы жыт берип үчүн, жылкынын же сары чычкандын майын шыбашкан. Кээде кыргыздар айбанатты капканга азгырыш үчүн тирүү татканкыч жемди – тоокту, кекиликти ж.б. пайдаланышкан. Жырткыч алардын үнүн алыстан уккан.

Капканды орнотоордон мурда датын тазалап, адамдын шилекейинен, терден жана бармактардан түшүп калган майлуу тактардан, ошондой эле, насвайдын жана тамекинин жыттарынан арылткан. Ошондуктан, аңчы капканды орнотоордо аны абдан жыттуу чөп менен сүргөн же алдын ала койдун кыгын төгүп койгон.

Андан кийин капканды салганда, аңчы жырткычтын бир эмес бир нече жолу чыйыр салып өткөн жолуна койгон. Бул өтө кылдаттыкты талап кылган. Анткени, жырткычтын басып өткөн жолундагы анын таманынын издери түшкөн жердин алдын чункурча кылып казып, изди бузбаганга аракет кылышкан. Издин астына коюлган капканда ныкталган жука кардагы жырткычтын изи даана сакталып калууга тийиш болгон.

Эгерде капкан оттун күлүнө коюла турган болсо, анын үстүнө себелөөдөн сырткары, тутам кургак чөптү да күйгүзүп коюшкан. Капканды жолго койгондо шыпыргы же аттын кылынан жасалган чачы же кой терисинин кесиндиси менен чандатышкан. Андан тышкары, колго топурактан алып шамалдын багыты боюнча кармап, чачып коюшкан. Эгерде аңчы капканды ыңгайсыз койгон болсо, жырткыч аны сактык менен айланып өтпө кетип калган. Ошондуктан, капкан курчап турган чөйрөгө шайкеш келгендей жагдайда жашыруун салынууга тийиш болгон.

Байыркы мезгилден бери аңчылык кылуунун дагы бир сакталып калган ыкмасы бул тузак салуу болгон. Аңчылыкта тузак салыштын бир нече ыкмаларын колдонушкан. Алардын бири – кылтак канаттууларга жана майда жандыктарга салынган. Желе салуу да аңчылыкта колдонулган. Таман тузакта негизинен аттын куйрук кылынан илмек же сыйырмак жасалып жаныбарлардын чыйыр жолдоруна салынган. Бул аңчылыктын өтө жөнөкөй ыкмасы болсо да, байыркы мезгилден калган ан улоочулуктун бир түрү катары сакталып калган.

Кыргыздар аңчылыкка чыгуунун ар кандай ыкмаларын жана жолдорун билишкен. Топ-топ болуп адам буту жетпеген алыскы жерлерге, тоолорго чейин барып аңчылык кылууну өздөштүрүшкөн. Аң улоонун мын-

дай түрүн салбыруун деп аташкан. Салбыруунга чыгуу айлап уланган. Ага катышкандардын саны Этөн бга чейин болгон. Аңчылык кылууга мерчемделген аймакта мергенчилер буктурма кылып, жарым айлана сыяктуу тизмектешип жатышкан. Буктурманын карама-каршысында тайгаччылар бугуп турушкан. Атайын дайындалган куугунчулар аркар, кулжаларды же тоо текелерди кыйкырып таш ыргытуу менен буктурмада жаткандарды көздөй кубалашкан. Эгерде айбанаттарды буктурмадагы мергенчилерди көздөй сүрө алышпаса, анда тайгандарды агытышкан. Тайгандар аларды сөзсүз түрдө кууп барып мергенчилерге камап беришкен. Аңчылыктын мындай түрү «ууга чыгуу» же «ууга баруу» деп аталган. Ууга чыккандар менен бирге дагы 2-3 сүрөөнчүлөр барышкан жана аларды «карасанчы» деп аташкан. Алардын милдети буктурмада жаткан мергенчилерге аркар-кулжаларды, тоо теке эчкилерди кууп берүү болгон. Аңчылыктын мындай түрү өзүлөрүн эт менен камсыз кылуу максатында уюштурулган.

Буктурмада жатып олжону күтүүнүн да өзүнчө ыкмасы болгон. Анткени, мергенчилер буктурмада бири-биринен алыстабай жайгашып, шамал куугунчулар тараптан согууга тийиш болгон. Эгерде олжо мергенчилер тарапка эмес, башка жака кача турган болсо тайгандарды кой беришкен. Тайгандар аларды чыга албай турган жерге алып барып камаган жана мергенчилер атып алганга мүмкүнчүлүк түзүлгөн. Топ-топ болуп аңчылык кылууда жер шартын жакшы билген тажрыйбасы бар мерген жетекчилик кылган. Ал ууга чыккандарды топ-топ кылып бөлүп, «тозот» уюштурган жана аларга атайын куугунчуларды, «айдакчыларды» кошуп берип, аркар-кулжа, эчки-текелерди мерчемделген багыт боюнча кубалаганга дайындаган. Аңчылык ийгиликтүү аяктаган соң, алар олжону өз ара улуулашуу салты боюнча бөлүп алышкан. Жаныбарды атып өлтүргөн аңчы башын, төшүн, терисин ж.б. алууга тийиш болгон. Көпчүлүк учурларда илбээсинден арбыныраак олжо алып үчүн узак мезгилге чейин ондон ашык киши катышкан аңчылык уюштурулуп муну «чоң салбыруун» деп аташкан. Мында аңчылыкка катышып, курал жарагы жана атуучу жабдыгы жоктор айдап же сүрүп берүүчүлөрдүн ролун аткарышкан жана аларды «салбырынчы» деп коюшкан. Эгерде аңчылардын тобу анча чоң эмес болсо, анда сүрөөнчүлөрдү «карасанчы» деп аташкан. Олжону бөлүштүрүүдө «карасанчыга» жаныбардын арткы бөлүгүндөгү тийиштүү жери тийген. Ошондуктан, элде «карасанчыга каргыш эт» деген сөздүн айтылып калганы бекеринен эмес.

Кыргыздардагы аңчылык, мергендердин айтуусу боюнча, ийгилик алып келүүгө тийиш болгон көптөгөн салт-санаа, ырым-жырым жана ритуалдарды сактоо менен ишке ашырылган. Аңчыларга күч кубат бере турган аркардын, тоо эчкинин, бугунун бөйрөгүн ич майы менен аралаштырып отко кактап жешкен. Эгерде тоо текени атып алса, анын өтүн ошо замат эле сууруп алып ичишкен.

Аңчылыктан кайтып келаткан мергендин алдынан чыккан кайсы бир адам олжонун бир бөлүгүнөн «шыралга» сураган. Ал эми аңчы олжону алдынан чыккан адам менен сөзсүз бөлүшкөн жана анын мындай соопчулук иши эл ичинде кадыр-баркын жогорулаткан. Олжодон тең бөлүшпөө аңчылыкка ийгилик алып келбейт деген түшүнүк да болгон. Ошондуктан, кай бир учурларда аңчы олжону жолдо карай шыралга катары берип, үйүнө куру кол келген күндөрү да болгон.

Демек, кыргыз эли аңчылык өнөрдү баалап-барктап, өтө аздектеген калк болгон. Бул багытта алар аңчылык кылуунун ар кандай каражаттары жана мүмкүнчүлүктөрүн пайдалана билишкен.

XIX кылымдын биринчи жарымында, маралдарга аңчылык кылуу кеңири таралып, анын мүйүздөрү жылдын бир мезгилинде дарылык касиетке ээ болгондуктан, Кытайда жогору бааланып, соодагерлер аны жогорку баада сатып алышкан. Бул албетте, Теңир-Тоонун жана Памир-Алайдын жаныбарлар дүйнөсүнө чоң зыян алып келген. Кыргыздар ал мезгилде аңчылыкта милтелүү мылтыкты кеңири колдоно башташкан. Аны дары менен от коюп, тутандырып атышкан. Түтөтмө мылтыкка атайын шыйрак коюлуп, өнүтөн атканга ылайыкталып жасалган. Аркар-кулжа, эчки-текелерге аңчылык кылууда мылтыктын ролу чоң болгон. Малчылар да, аңчылар да тоо шартында жүрүү үчүн аттын туягынан жасалган ыңгайлуу, сыйгаланбаган тай туяк кийишкен. Андан тышкары, кышкы кар күрткүдө тегерек же болбосо төрт бурч формасында жасалган калың карда кийүүчү чырпыктан согулуп, кайыш менен байланган «жапкакты», «чаңгылды» жана ошондой эле аска-зоого чыкканда кийүүчү мышыктын аягы сымал темирден жасалып, урчуктары бар «темир чокойду» ойлоп таап, аңчылык кылууда кийишкен. Тоо-ташты кыдырып аңчылык кылууда мындай каражаттар абдан зарыл болгон.

Кыргыз элинин кылымдардан бери аркалап келаткан аңчылык өнөрүнүн биз билелек сырлары көп. Алар өзүнчө изилдөөгө муктаж. Биз бул материалда аңчылыкка жана аң уулоого байланышкан айрым маалыматтарды гана келтирдик. Макалa этнографтар – С.М.Абрамзон, М.Т.Айтбаев, А.Акматалиев жана тарыхчы Белек Солтоноевдин маалыматтарынын негизинде түзүлдү.

Этнополитика и этнополитический процесс советского периода

Основы советской национальной политики были изложены в ряде исторических программных документов Советского государства. Уже с 1917 по 1923 гг. шла активная разработка партийной линии: было принято шесть специальных постановлений по национальному вопросу, в следующее тридцать лет (с 1923 по 1953 гг.) – ни одного¹.

Постановка и пути решения национального вопроса по праву связаны с именем В. И. Ленина. Им были последовательно разработаны основные принципы республиканского устройства и управления многонациональным государством, обеспечивающие полное равенство всех наций и народностей, добровольное объединение в едином многонациональном государстве.

После II Всероссийского съезда Советов следующий шаг в области разрешения национального вопроса был сделан Советским правительством в Декларации прав народов России. Она не предусматривала конкретной государственной правовой формы этого союза, но предоставляла народам формы свободного волеизъявления по вопросу о форме их национального государственного функционирования.

Декларация прав народов России провозгласила основные принципы советской национальной политики: равенство и суверенность всех народов, право их на свободное самоопределение вплоть до отделения и образования самостоятельного государства, отмену всех и всяких национально-религиозных привилегий и ограничений.

В книге «Государство и революция (август – сентябрь 1917) В. И. Ленин, рассматривая положение Ф. Энгельса об унитарных и федеративных формах государственного единства, обратил особое внимание на переходные формы к единому централизованному государству и в связи с национальным вопросом подчеркнул возможность федеративной республики².

В ходе Октябрьской революции ленинские идеи федеративного государственного устройства стали воплощаться в жизнь. В целом национальная политика основывалась на теоретических идеях и взглядах В. И. Ленина принял своеобразную программу решения национального вопроса, рассчитанную на целый исторический период, в течение которого необходимо было преодолеть хозяйственное и культурное неравенство национальностей Союза ССР. СССР оказался уникальным в смысле отношения к слову нация. Первоначально Ленин и большевики на пути к власти в момент и утверждения резко отвергали имперское государство и выступали за национальное самоопределение всех наций, народностей и этнографических групп. Когда это государство было сохранено и в нем установился тоталитарный режим возможно было осуществить этнонациональный принцип в политике и в государственном административном устройстве страны³.

Камбарова Т. У. – старший преподаватель Бишкекского гуманитарного университета (БГУ)

Принятая большевиками на вооружение доктрина этнического национализма, которую стали реализовывать сразу уже после завоевания власти, в России исходила из двух принципиальных положений. Во-первых, каждая этническая община, согласно данной доктрине, должна иметь собственное национальное государственное образование, общности и некоторые другие параметры. Во-вторых, на территории национально-государственного образования этническая общность объявляется коренной. Представители коренного этноса имеют особые культурные и политические права, а точнее, они имеют право на политическое доминирование, которое чаще всего выражается в непропорциональном политическом представительстве в органах власти данного национального государственного образования. Это практика не закреплена в законодательных нормах, но последовательно претворяется в жизнь местными элитами и федеральным центром⁴.

Со временем лозунг о праве наций на самоопределение вплоть до отделения превратился на многие десятилетия в декларацию, но этнонационализм составил основу общественной теории и государственно-правовой практики. Советский режим и его обществоведы изобрели понятия «социалистического федерализма» и «национальной государственности», на основе которых была создана псевдофедерация национальных государств, т.е. иерархия так называемых национально-государственных образований. Огромные материальные и интеллектуальные ресурсы были затрачены, начиная с политики «коренизации» 1920 – 1930-х годов вплоть до брежневских времен.

Этничность была институционализована через предпочтительный статус так называемых коренных наций в республиках, через систему преференций и квот на образование, профессиональный и административно управленческий персонал. Престижными символами национальной государственности стали республиканские конституции, гербы и гимны, управленческие институты, творческие союзы и даже наука в лице республиканских академий. Через систему обязательной регистрации этнической принадлежности, СССР, имея в качестве опоры власти КГБ, ЦК КПСС и газету «Правда», превратил нации в национальную, то есть общегосударственную, а многонациональность была конституирована на уровне этнических общностей. В итоге Советский Союз не воспринимался в теории и не был организован на практике, также не произошло определение государства или гражданства как целостности в национальных смыслах⁵.

Объективные процессы экономической интеграции, интернационализация хозяйственной и общественной жизни, конечно, происходили, но они имели надэтнический характер. Глубокой культурной интеграции, трансформации социальных и политических структур, в той мере в которой это было необходимо для формирования гражданской общности нового типа, не происходило и в силу политических причин и четко осознаваемых границ между территориальными и этническими сообществами. Самодостаточность этих сообществ в условиях кризиса и недостаточной интегрированности в некую целостную социальную систему привели в итоге к распаду СССР.

Суммируя итоги советской этнополитики можно сказать, что проведение ее стимулировало как интеграционные, так и дезинтеграционные

процессы. Интеграционные процессы приобрели наибольшую интенсивность на стадии форсированной индустриальной модернизации 1950-х годов, Великой Отечественной войны и «второго издания» индустриальной модернизации во второй половине 1940-х – 1950-х годов. Именно в этот период была предпринята попытка реализовать заложенную в коммунистической доктрине идею возможности на базе унификации экономической базы общества, аналогично унифицировать его социальную и национальную структуру, создав в итоге полностью гомогенное общество⁶.

Однако реальность выявила утопичность этой идеи. Даже использование предельно жестких механизмов управления, массовых репрессий не позволило «унифицировать» русских и украинцев, армян и азербайджанцев, грузин и осетин, десятки и сотни иных этносов, превратить их всех в единообразных «советских людей». Опыт СССР доказал «от противного», что переход на индустриальную стадию развития разрушает пространственную замкнутость, изолированность этносов, но происходящее в результате этого расширение поля взаимодействий различных этносов, актуализирует их потребность в этнической самоидентификации.

Этническая самоидентификация в такой ситуации становилась одним из естественных выходов и Советская власть была вынуждена считаться с такой необходимостью, но только до известных, безопасных для нее самой пределов. Собственно говоря, колебания государственной этнополитики на всем протяжении существования СССР и были связаны с попытками, поддерживая этническое самосознание, одновременно ограничить его исключительно сферой так называемой национальной культуры, на практике сводимой к искусственному созданию или поддержке тех ее образцов, которые хотя бы формально не противоречили основным постулатам коммунистической доктрины.

Эти попытки были относительно успешны, до тех пор пока сама доктрина (вернее, содержащийся в ней проект построения «самого справедливого и передового коммунистического общества») казалась соответствующей реальности. Но как только ее расхождения с реалиями общества «развитого социализма» становились очевидными, «национальные культуры», сконструированные советской пропагандой, имитационные по характеру, оказались неспособны сдерживать развитие подлинного этнического самосознания.

Этот процесс затронул в первую очередь интеллектуальную часть национальных элит, в том числе и русского этноса. На протяжении 1960-х – начала 1980-х годов происходившие в этой среде процессы могут быть в общем плане описаны как стремление восстановить этнокультурную целостность, опирающуюся на исторические традиции, но соответствующую реальностям индустриального общества. Одним из проявлений этого стали сдвиги в самосознании некоторой части политических элит разной этнической группы.

Лояльность периферии Центру обеспечивалась, с одной стороны, переизданием «надэтнических, имперских ценностей» под новой обложкой коммунистической идеологии, и с другой, – сохранением и даже развитием «национальных культур» в тех сферах, где они не угрожали властной монополии Коммунистической партии.

Слитая с государственным аппаратом, жестко централизованная партийная структура («партия-государство») в действительности была тем стер-

жнем, на котором зиждилось все государственное единство. Центральная партийная власть, следуя по проложенному самодержавием пути, привлекала в свои ряды представителей этноэлит, одновременно используя их в качестве посредников между собой и локальными этнокультурными общностями. В 1950 – 1970-е годы тенденция к самовоспроизводству традиционного имперского принципа управления – «лояльность в обмен на привилегии» – приобрела вполне законченные черты не только в союзных, но и в автономных республиках, входивших в состав РСФСР. Местные партийно-государственные элиты, формировавшиеся на базе «коренных национальностей» (даже в тех случаях, когда эти «коренные этносы» составляли меньшинство населения), фактически превращались в замкнутые, отчасти кланового характера структуры, которые рассматривали данную территорию как свою вотчину, но при этом были встроены в общую пирамиду номенклатурной партийно-государственной власти.

С этой точки зрения этнополитика советского периода может рассматриваться как, несомненно, преемственная тому ее варианту, что реализовывался на протяжении существования Российской империи.

Политика большевиков в национальном вопросе на протяжении всего их правления отличалась подчиненностью главной идеологической доктрине – созданию однородных по своей социалистической природе «социалистических наций», между которыми, согласно самой теории, не должно быть никаких противоречий, а наоборот, должен начаться процесс их сближения.

Анализу процесса формирования этой общности посвящены многочисленные индивидуальные и коллективные труды советских ученых. Советский народ в них рассматривается как не имеющая аналога в истории социальная и интернациональная общность людей, представляющая собой своего рода обобщенный итог тех экономических, социально-политических и духовно-идеологических перемен, которые произошли за годы советского строительства.

В новой редакции Программы КПСС также отмечалось, что в результате достигнутого за годы Советской власти политического и идеологического единства народов СССР сформировалась новая социальная и интернациональная общность людей – советский народ.

С приходом Л. И. Брежнева к руководству партией национальные отношения, охватывающие все сферы жизни социалистических наций, свелись в основном к нравственным и рассматривались в свете укрепления дружбы народов многонациональной страны. Под знаком «дальнейшего расцвета братской дружбы народов СССР» прошли четыре съезда – с XXIII по XXVI-й, причем в содержательном плане ключевое понятие не развивалось. Все изменения понятия дружбы сводились к ее расцвету и неуклонному укреплению.

Изучение материалов съездов показывает, что в это время происходит поворот в понимании национального вопроса. Если раньше он онтологизировался и означал простое развитие национальных отношений, то ко времени брежневской эпохи идеологизируется и ярче, чем прежде проявляется идеалистическая трактовка нации⁷. Действительно этот процесс продолжался до тех пор, пока спущенной сверху концепции развитого социализма теория и жизнь не разошлись окончательно.

Идеологические учреждения, основываясь на существующих теорети-

ческих концепциях расцвета и сближения, оказались не в состоянии прогнозировать кризисные ситуации национального развития в конце XX в⁸.

ПРИМЕЧАНИЯ:

- ¹ Фадеева М. Этнополитические концепции этнических общностей и индивидов: Автореф. дис...докт. философских наук. – Екатеринбург. – 2004. – С.32–33.
² Шерстобитов В. П. История национально-государственного строительства 1918 – 1979 гг. – М., 1979. – С. 76.
³ Мельников А. Н. Размышления о нациях: Опыт понимания национального развития. – Барнаул, 1989. – С. 83.
⁴ Празаускас А. А. Этнос и политика: Хрестоматия. – М., 2000.
⁵ Тишков В. А. Этнология и политика. Научная публицистика. – М., 2000.
⁶ Абдулкаримов Г. Исторические тренды Российской этнополитики и этносоциокультурных процессов // Теоретические проблемы актуальной этнополитики в России. – М., 2007. – С. 87–89.
⁷ Материалы XXVII съезда КПСС. – М., 1986.
⁸ Мельников А. Н. Указ. работа. – С. 87.

ПУБЛИКАЦИИ И РЕЦЕНЗИИ

А. Токомбаев

Повесть о «кыргызском Пугачеве»

В Бишкеке вышла в свет книга о мятежном Пулат-хане, предводителе произошедшего в конце XIX века восстания против Кокандского ханства. Кто он, загадочный персонаж нашей истории? Выскочка-самозванец? Борец за свободу от иноземных притеснителей?.. Ответ на этот и многие другие вопросы вы найдете в занимательной повести кыргызстанского писателя и историка Амана Газиева.

Как убежден автор книги, все повторяется. Факты современности перекликаются с чередой канувших в Лету событий. Судьбы многих стран и народов невероятно схожи друг с другом. Они воскресают из глубины веков, дабы вновь напомнить человеку о последствиях его поступков. Ничто не ново под луной. Чтобы в очередной раз донести до нас эту истину интересно и не тривиально, нужно обладать сразу двумя талантами – ученого и литератора. Обоих качеств кыргызстанцу Аману Газиеву не занимать. Итак, что же на сей раз он готов рассказать читателю?

Основываясь на достоверных источниках, автор излагает историю стремительного взлета и падения некоего Исхака молдо Хасана уулу, кыргыз из южного рода бостон. Уроженец семьи мудариса (так в Ферганской долине называют учителей), однажды не смог отказаться от соблазна выдать себя за Пулат-хана – внука кокандского хана Алима. Подарок судьбы, вознесший самозванца на вершину власти, сделал его символом эпохи борьбы кыргызов против ненавистных притеснителей. Миссия этого лидера весьма похожа на судьбу другого бунтовщика – крестьянского «царя» Емельяна Пугачева. По крайней мере, оба персонажа закончили свою жизнь на виселице.

Недолгим и трагическим, но каким интересным была длившаяся с 1874 по 1876 годов агония Кокандского ханства. Череда дворцовых переворотов и произвола властей. Как справедливо указывал в своих записках один из очевидцев тех событий, они представляли собой непрерывную цепь восстаний кыргызов и кыпчаков против ханского ига. Правители Коканда, – отпрыски династии Минг, поддерживали свою власть грубой силой и хитросплетением политических интриг. Таким образом, в течение почти двух веков подвергалась террору значительная часть племен таджиков, узбеков, казахов и кыргызов. Под игом этой деспотии кочевники Южного Кыргызстана находились с 1762 по 1876 годов, а Северного с 1825–1832-го по 1855–1863-й. Интересную оценку этому периоду в истории кыргызов дал свое время видный российский политик середины

XIX века, западно-сибирский генерал-губернатор Г. Х. Гасфорт: «Выгодное же положение Дикокаменной орды в угле трех смежных держав, крепкая природная местность, ею занимаемая, и более воинственный их дух, нежели других <...> племен, делают преобладание, сею ордою предметом весьма важным для каждой из трех держав».

Именно эта воинственность и непокорный дух определили дальнейшую судьбу кыргызских кочевников: кокандским властителям так и не удалось покорить их полностью. Как не раз отмечали русские посланники при кокандском дворе, неоднократные восстания кыргызов были следствием «жесточкого и дурного правления», распространяясь временами на огромные территории. Притом, каждый такой мятеж всегда имел двойной характер. Начинали его, как правило, представители феодальной знати кыргызов, желая пробиться к верхушке власти посредством дворцовых переворотов и интриг. Бедные же сородичи манапов и биев преследовали совсем иную цель – выплеснуть свой гнев на ненавистных правителей. Именно периодические народные волнения изнутри подточили прославленную деспотию. Завоевавшие в 1876 году Коканд немногочисленные отряды российского генерала Михаила Дмитриевича Скобелева лишь поставили точку на ее эпитафии.

Повесть же Амана Газиева, – о роли кыргызов в низложении кокандской династии Минг. Причем, обычный в подобных произведениях вымысел автора лишь подчеркивает научную достоверность изложенных там историй: в ряде мест книги у вас возникнет соблазн представить себя очевидцем ее событий.

А теперь о главном – для чего написана повесть и почему она может быть интересна кыргызстанцам именно сейчас. Как предостерегает читателя в послесловии историк Владимир Плоских, в настоящее время появилось немало желающих идеализировать прошлое. Такие охотники, увы, встречаются и среди нынешних политиков. Играя на неосведомленности граждан, такие мифотворцы порой придают ореол романтики самым неприглядным эпизодам истории. Были попытки восславить и период правления кокандских владык. Так вот, книга А. Газиева «Пулат-хан» – прекрасное отрезвляющее средство от такого обольщения. Показанные в повести картины правового беспредела и прочих «прелестей» деспотии Коканда ликвидируют не только опьянение блеском дореволюционной эпохи, – но и снимут у вас «похмельный синдром» неверия в силу своего народа: в книге изложено немало фактов проявлений мужества и подлинного героизма.

В довершении рассказа о самом авторе. Должен признать, что Аман Газиев, – лишь литературный псевдоним творческого дуэта двух весьма известных кыргызстанских историков. Причем, в настоящее время одного из членов этого тандема, к сожалению, уже нет в живых. Несмотря на то, что А. Газиева как бы и не существует в природе, он обязательно должен был появиться. Поскольку кыргызстанцы остро нуждаются в пылком и беспристрастном ученом-писателе, который помог бы нам всем разобраться в перипетиях отечественной истории. Такой мастер создан умелой рукой исследователей от науки и всегда готов в очередной раз удивить читателя. Книга издана в Бишкеке тиражом в 1000 экземпляров, при содействии Кыргызско-Российского Славянского университета и дополняет серию других работ Газиева, – «На берегах Яксарта», «Таласская битва», «Курманджан-датха – некоронованная царица Алая», «Барс-бег, каган кыргызов», «Во времена караханидов», «Серебряная камча», «Байтик баатыр» и др.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Направляемые в журнал статьи следует оформлять в соответствии со следующими правилами:

- объем рукописи не должен превышать 1 п. л. (40 тыс. знаков, включая пробелы), для разделов «Факты, Комментарии, Заметки», «Книжное обозрение (рецензии)», «Научная жизнь» – не более 7 страниц;
- статьи должны быть напечатаны в 2-х экз. через 1,5 интервала (кегель 14) на одной стороне листа + дискета;
- таблицы, схемы, графики, рисунки и др. Иллюстрации должны быть даны на отдельной странице, пронумерованы и озаглавлены;
- пронумерованный список использованной литературы (примечания) не в алфавитном порядке, а в порядке упоминания в тексте и в конце статьи.

Авторы несут ответственность за подбор и достоверность приведенных фактов, цитат, статистических и социологических данных, имя собственных, географических и прочих сведений.

Рукопись статьи принимается в тщательно отредактированном виде.

К рукописи прилагаются:

Авторская справка: Ф. И. О. (полностью), официальное наименование места работы, должность, ученая степень, а также данные для связи с автором: адрес номера телефонов сл. и дом., электронный адрес.

В связи с новым положением о рецензируемых научных периодических журналах и изданиях, утвержденным постановлением Президиума НАК КР от 4 декабря 2008 года №182, публикуемые статьи должны отвечать следующим требованиям:

– рецензирование всех научных публикаций должно осуществляться докторами и кандидатами наук, а кандидатской диссертации – докторами или кандидатами наук.

Научные статьи принимаются только согласно вышеуказанным требованиям.

КЫРГЫЗСТАН ТАРИХЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА
илимий журнал
научный журнал

Техникалык редактору *Г. Жоошбаева*

Компьютердик калыпка салган *Т. Сандыбаева*

Терүүгө 11.06.2011-ж. берилди. Басууга 4. 07. 2011-ж. кол коюлду.

Форматы 84x108^{1/32}. Офсеттүү басылма. Көлөмү 9,75 басма табак. Нускасы 150.

КР Юстиция министрлигинин каттоо күбөлүгү №1141. 16-январь 2006-ж.

Түзгөндөр: КР Улуттук илимдер академиясы. Тарых жана маданий мурас институту.

Редакциянын дареги: Бишкек, Чүй проспектиси, 265а, №316, 318 кабинеттер,
телефондор: 64-19-77, 64-19-40.

«Гүлчынар» басмаканасында басылды.

Бишкек ш., Токтогул көчөсү, 106.